ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 4

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 26.04.2024
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 26.04.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 26.04.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

YERJANOVA SAULE BAYMURZAYEVNA,
TO‘YCHIYEVA ZULEYXA HAMROQO‘LOVNA
Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”
asarida so‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash 7

BERDIYEV XUSAN XOLNAZAROVICH
«Devon-u lug‘otit turk»dagi she’rlarda
hojib va radif san’atlari 13

УМУРҚУЛОВ ЗАФАР БЕКПЎЛАТОВИЧ
Қиёслаш инсон тафаккур тарзининг маҳсули 16

ESHBOYEV QAHRAMON BAKIR O‘G‘LI
So‘zlararo darajalanish o‘quv lug‘atida so‘zlarga izoh berish 20

NAVRUZOVA MUYASSAR GAYBULLAYEVNA
Kasallik nomlarining onomasiologik, semantik ifodasi 24

BOZOROV HAMID XO‘SHMURODOVICH
Antroponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari
(O‘zbek xalq ertaklarida mavjud antroponimlar misolida) 28

ДЖАББАРОВА ШОИРА БАЛТАЕВНА
Медиа тилида муқобилсиз лексика таснифлари: назарий ёндашув 33

KULTAYEVA FAZILAT BAXTIYAROVNA
Ergonimlarning morfologik derivatsiyasi xususida 36

HAYDAROVA KAMOLA DAVRANOVNA
O‘zbek, rus va ingliz tillarida meva nomlarining qiyosiy-chog‘ishtirma tahlili 39

TERMIROVA KAMOLA
Ziravor atamalar va ularning lug‘atlarda ifodalanishi 43

TURDIMURODOV SIROJIDIN ESHQOBILOVICH,
JABBOROVA SEVARA BAXTIYOR QIZI
Badiiy matnda evfemik birliklar tahlili 50

SOATOVA YULDUZ
Bobur she’riyatida ayol qaddi-qomatini ifoda etuvchi lingvistik vositalar 53

ТОЛИЕВА ШОИРА ИЛХОМОВНА
Лингвистик экспертиза методларининг тамойиллари 57

AVRIDDINOV JOBIR MUSULMON O‘G‘LI
Sharq olimlarning «Zufongo‘yo va Jahonpo‘yo» lug‘atida ilmiy qarashlari 59

ДАВЛЯТОВА ЭЛЬВИРА МУРАДОВНА
Парадигматические свойства иноязычных лексических единиц
в русском и узбекском языках (на материале интернет медиа) 61

МУНДАРИЖА

ЗАРИПОВА МАТЛУБА КУЛФИДИНОВНА
Концепт «богатство» во фразеологизмах
и паремиях узбекского и русского языков 64

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Эволюция лексических единиц обозначающих мужчин и женщин 67

QULMAMATOVA MUATTAR OTABEK QIZI
Ingliz va o‘zbek maqollarida “boylik” konseptining chog‘ishtirma tadqiqi 70

FARZANA NABI,
ABDULLA XUDAYQULOV ESHQUVVATOVICH
Official documents in dari language, its translation challenges 73

ЖАББАРОВА НАРГИЗА ИСЛАМЖАНОВНА,
РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Влияние гендерной лексики на сознание и поведение людей 76

ADABIYOTSHUNOSLIK

ARSLONOV ABDIMUROD KARAMATOVICH
“Qissasi Rabg‘uziy”da xalq og‘zaki ijodi syujetlari va motivlari 80

КАЗАКОВА ГУЛАСАЛ КУРАЛОВНА
Эссе жанрида шахс концепциясининг бадиий-публицистик талқини 82

LOLAYEV SHUXRAT ALIQOBIL O‘G‘LI
Turkistonda “Usuli jadid” maktablarining shakllanishi va ahamiyati 84

USMONOVA MOHIDIL LAZIZ QIZI
Ravnaq g‘azallari tabdilidagi matniy tafovutlar 87

TA’LIM

ABDUQAYUMOVA NARGIZA RAIMOVNA
Bo‘lajak rus-tili o‘qituvchilarni innovatsion pedagogik faoliyatga
tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish metodikasi 90

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA SO'ZLARNI KO'CHMA MA'NODA QO'LLASH

Yerjanova Saule Baymurzayevna,
Al-Forobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti, filologiya fanlari doktori

To'ychiyeva Zuleyxa Hamroqo'lovna,
Guliston davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Tilimizdagi so'zlarning juda katta qismi ko'p ma'nolidir, chunki kishilar o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchalarning har biri uchun alohida-alohida so'zlar qo'llayveradigan bo'lsa, so'zlarning soni o'ta ko'payib ketib, ularni xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qolgan bo'lar edi.

Shuning uchun ham har qaysi tilda sanoqli til birliklarining turli xil kombinatsiyalardan cheksiz tushuncha va fikrlarni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zlarga yangi-yangi ma'nolar yuklanadi. Natijada, ko'p ma'noli so'zlar maydonga keladi. Masalan, "*ko'z*" so'zi dastlab faqat "tirik organizmning qavariq shaklga ega bo'lgan ko'rish a'zosi" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik "qabariqlik" ma'nosini faollashtirish asosida "daraxtning ko'zi", "yorug'lik bilan ta'minlash" ma'nosini faollashtirish orgali "derazaning ko'zi" ma'nolarida qo'llanila boshlandi.

Bir so'z bilan bir necha narsa hodisalar atalar ekan, demak nom ko'chadi. Binobarin tilda ko'p ma'nolilik – polisemiya hodisasi yuz beradi. Boshqacha qilib aytganda, so'zlarda hosila ma'noning yuzaga kelishi ularning polisemiyasi uchun sabab bo'ladi. O'z-o'zidan ma'lumki, ko'p ma'no ifodalash so'zning o'z ma'nosi bilan bir qatorda ko'chma yoki majoziy ma'nolarda qo'llash asosida yuzaga keladi. Bunda, albatta, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik hodisalarining hammasi o'z ahamiyatiga ega.

Bir so'zning yangi bir narsa, belgi, harakat kabilarning atamasiga aylanishining, ya'ni nom ko'chish natijasida yangi ma'no hosil bo'lishining ma'lum asos va usullari bor.

Jahon tilshunosligida ko'chma ma'noli hosil qiluvchi so'zlarni tasniflashga doir bir qancha qarashlar mavjud. Masalan, fransuz tilshunosi J.Maruzo ko'chma ma'noli so'zlarni uch turga metafora, metonimiya, sinekdoxaga ajratadi[1]. Rus tilshunosi L.A.Buxalovskiy esa ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisani olti turga bo'lgan: metafora, vazifadoshlik, emotsionallik, metonimiya, xalq etimologiyasi sifatida, aloqadorlik. L.A.Buxalovskiy sinekdoxani metonimiyaning bir ko'rinishi deb hisoblaydi[2].

Tilshunos olim M.Mirtojiyevning fikricha, "Tildagi polisemiya hodisasi juda qadimdanoq olimlar diqqatini o'ziga jalb qilib keldi. Eramizdan avval uni falsafa va uslubiyat nuqtai nazaridan o'rganishdi. Olimlarimizning fikricha bu masala bilan Xitoy va Hind olimlari, eramizning boshlarida esa yunonlar ham shug'ullanishgan ekan. So'zlarning turli ma'nolarda tovlanishi qadimgi turkiy til boyliklariga bag'ishlangan asarlarda ham o'rganilgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Alisher Navoiyning "Muhabbat-ul lug'atayn" asarlarida bunday hodisani kuzatish mumkin"[3].

So'zlarning rang-barang ma'nolarda kelishi adabiy matnlarni tahlil etish jarayonida aniqlanadi. So'zning o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llanilishi tilshunoslik va adabiyotshunoslikda trop atamasi bilan yuritiladi. Badiiy tildagi bunday hodisani R.Qo'ng'urov shunday izohlaydi. "Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivligini kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarni shu maqsadda, umuman ko'chma ma'noda ishlatishga troplar deyiladi"[4].

"Devonu lug'otit turk" nafaqat qiyosiy – tarixiy tilshunoslik maktabiga asos solgan asar, balki turkologiyaning dastlabki (to'ng'ich) ilmiy fonetikasi, ilmiy leksikologiyasi, ilmiy etimologiyasi, ilmiy leksikografiyasi, ilmiy uslubiyati, ilmiy dialektologiyasi, etnografiyasi va ilmiy morfologiyasidir. Bu asar turkiy

[1] Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: УРСС, 2004. – С. 23

[2] Бухаловский Л.А. Введение в языкознание. – М.: ВУчпедгиз, 1954. – С. 76.

[3] Mirtojiyev M. O'zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan. – B. 69.

[4] Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent: Fan, 1977. – B. 54.

xalqlar tarixini, urf-odatlarini, xususan, bugungi turkiy filologiyani mukammal qilib yaratishda bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi.

Asarda olim leksikologiyaning obyekti bo‘lgan ma’noning ko‘chishi, torayishi va kengayishi, zid ma’noli so‘zlar, shakldosh, ma’nodosh so‘zlar kabi masalalar bo‘yicha ma’lumot beradi. U ma’noning torayishi haqida fikr yuritar ekan, ***saban*** so‘zi ilgari qo‘sh va omochlarning hammasi ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, so‘ng faqat omochga xoslanganligini ko‘rsatadi. Metonimiya yo‘li bilan ma’no ko‘chishiga ham misollar keltirib, o‘g‘uzlar qiy – go‘ngni og‘il deyishlarini, bosh so‘zi o‘rnida soch so‘zini ishlatishlarini ta’kidlaydi. Shuningdek, so‘zlarningo‘xshashlik asosida ma’no ko‘chishi haqida ham misollar beradi. Masalan, **tug‘moq** so‘zi ilgari faqat odamga nisbatan ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik hayvonlarga nisbatan qo‘llana boshlanganligini aytadi. (DLT, 2 tom, 20-b).

Biror narsa, belgi va harakatning nomini o‘zaro o‘xshashligi bo‘lgan boshqa narsa, belgi va harakatga ko‘chish metafora usuli bilan yangi ma’no hosil qilish deyiladi. “Devon”dagi so‘z ma’nolarini kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, bu usulda yangi ma’no hosil qilgan so‘zlar talaygina.

Masalan, so‘zlar shakliy o‘xshashlik asosida ham yangi ma’noga ko‘chishi mumkin.

Og‘ïz (og‘uz) so‘zi. Bu so‘z XI asrdayoq o‘zining ko‘chma ma’nosiga ega bo‘lgan. Ya’ni “Devon”-da bu so‘zning bosh ma’nosi bilan birgalikda hosila ma’nosi ham keltirilgan. Shunisi e’tiborliki, Mahmud Koshg‘ariy polisemantik so‘zning har bir ma’nosiga alohida so‘z sifatida e’tibor beradi:

1. **Og‘ïz** – odam va hayvonlar og‘zi. **Og‘ïz jesa ko‘z yjazur** – og‘iz yesa, ko‘z uyalur.

2. **Og‘ïz** – ariq og‘zi, charm idish yoki qovg‘aning og‘zi, xum og‘zi, quduq og‘zi.

Misollarda ko‘rinib turibdiki, birinchi ma’no ikkinchi ma’noga asos bo‘lib kelmoqda. Ya’ni metaforik usulda ma’no ko‘chdi.

Shunday so‘zlar borki, jamiyatning rivojlanishi davomida ko‘chma ma’no hosil qilishi mumkin. XI asrda tish so‘zi faqat odam va hayvonlar tishigagina qo‘llangan bo‘lsa, so‘ngra fan-texnikaning, jamiyatning rivojlanishi natijasida arra, tig‘ shaklidagi har qanbay asbobga ham qo‘llana boshladi. Shuningdek burun so‘zining ham asosiy ma’nosi odam yuzida va hayvon basharasida ma’lum hid bilish, hidlash a’zosidan iboratdir. U qachondir har narsaning ko‘tarilib chiqqan qismi tumshug‘iga ham qo‘llana boshlagan.

Yuz so‘zi XI asr tilida ikki ma’noda:

a) odam basharasi, b) ma’lum son ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa ham, u so‘ngra har narsaning ko‘zga ko‘rinuvchi ustki qismiga ham qo‘llana boshlagan. Hovli yuzi, suv yuzi kabi. ***Yuz*** so‘zining narsaning ustki qismi ma’nosi – ko‘chma ma’no, ikki predmetning tashqi ko‘rinishidagi o‘xshashlik asosida yuzaga keladi. Demak, bu xususiyat, ya’ni so‘zlarning shakliy o‘xshashlik asosida yangi ma’no ko‘chishi XI asr tilida mavjud hodisadir.

Alïn (olin) so‘zi. Bu so‘z ham o‘z davrida ko‘chma ma’nosiga ega edi:

1) **al ïn** – peshona, manglay

2) **al ïn** – tog‘ning yumaloq baland tomoni.

O‘z – o‘zidan misoldan ko‘rinib turibdiki, bu so‘zning ko‘chma ma’nosi shakliy o‘xshashlik asosida vujudga kelgan. Tog‘ning yuqori qismi yumaloqligi va yuqorida joylashishi peshonaga o‘xshaganligi sababli shu ma’no yuzaga kelgan.

Qurshag‘ (qurshog‘) leksemasi ikki ma’noni:

1 – belbog‘, 2 – o‘tov ustini bog‘lanadigan jiyak, o‘tov jiyagi.

Bu ikki ma’no ham o‘zaro bir xil, ya’ni bog‘lash funksiyasini bajaradi. Demak, so‘zlarda ma’no ko‘chish faqat bir tomonlama emas, balki ba’zasida har tomonlama o‘xshashlik alomatlari seziladi.

Ejaku so‘zi. Bu so‘zni olim quyidagicha sharhlaydi:

“**ejaku**–yon taraf. Chodir yonlariga ham **ejaku** deyiladi. Tog‘ning o‘rtasidagi yerga **ejaku jer** deyiladi” [DLT, 1 t, 341-b].

Bu so‘zda ma’no avval tog‘ning o‘rta qismiga nisbatan qo‘llanilgan. Keyinchalik shu ma’noga chodirning o‘rta qismiga ko‘chirildi.

Bag‘ïr so‘zi XI asrda ikki ma’noda: a) jigar, b) yoyning o‘rta yeriga nisbatan qo‘llangan. “Devon”-da aytilishicha: “hech kimga bo‘yin egmovchi kishini **beguk bag‘ïrlïk** deb yurgizganlar. Ya’ni bu degani bag‘ri butun deganidir. Shundan olinib yoyning o‘rta *yoy bag‘ri* deyiladi”.

Demak, izohdan anglashimiz mumkinki, *bag‘ir* so‘zi makon o‘xshashligi asosida yangi ma’no hosil qilgan. Ya’ni jigar inson tanasining o‘rta qismida, ichida joylashganligi sababli, yoyning ham o‘rta qismiga ishora qilingan, deyishimiz mumkin. Shuni ham aytib o‘tishimiz joizki, agar hozirgi xalq tilimizga e’tibor beradigan bo‘lsak, *bag‘rini yerga berib yotibdi* (ko‘krakni yerga berib yotish) *jigardan urdi* (ko‘ngil yurak) kabi iboralarning qo‘llanilishidan anglashimiz mumkinki, bu so‘z nafaqat jigar ma’nosini, balki “ko‘ks, yurak” ma’nolarini ham beradi. Shularni hisobga olgan holda bizga ushbu so‘z haqidagi yuqoridagi fikrlarni aytishga imkon beradi.

Uch so‘zi “Devon”da bir qancha ma’nolarni ifodalagan: birinchi ma’nosi – narsaning uchi, ***bumaq uchi, shox uchi***; ikkinchi ma’nosi – *uch el* birikmasidagi chegara, ***el,*** mamlakat chegarasidagi viloyat; uchinchisi – uch biror narsaning tugashi, bitishi kabi ma’nolarni ifodalaydi. Hozirgi o‘zbek tilimizda birinchi ma’noni faol, hatto kengaygan: *gapning uchini topgi, kalavaning uchini yo‘qotgi* kabi iboralar tarkibida u

boshlanish, muddao ma'nolarini beradi.

So'zlar rang o'xshashligi asosida ham yangi ma'noga ko'chadi.

Klassik adabiyotda so'zni rang o'xshashligi asosida ko'chma ma'noda qo'llash, so'z o'yinlari keng qo'llanishi hammaga ma'lum. Masalan, oqlikdan kinoya o'rnida kofur so'zini qo'llash, qora ma'nosida ipor so'zini qo'llash A.Navoiy asarlarida juda keng uchraydi. Bu so'zlarning rangdagi o'xshashlik asosida yangi ma'noga ko'chishidir. Bu xususiyat XI asr tilida ham uchraydi. "Qutadg'u bilik" da Yusuf Xos Hojib yoshlik davri o'tib qora sochlari oqarganini quyidagicha izohlagan:

Ipor ketti kofur oshundi boshim...

(Chiroyli qora sochim oqqa aylandi)

Hatto mumtoz adabiyotda yil fasllarining har birini biror rang bilan ifodalash qoida holiga kirgan edi. Masalan, kuzni sariq, qishni oq, bahorni qizil, yozni ko'k ranglar bilan ifodalagan. Jonli tilda qizil narsani anor bilan, sariqni za'far bilan, oqni qor bilan ifodalash ana shu xususiyatning boshqa bir ko'rinishidir. Ayniqsa, A.Navoiy asarlarida bunga misollar ko'p.

Uy oltun, farshi oltun, tomi oltun

May oltun, zarfi oltun, jomi oltun.

A.Navoiy bu misralarda ***oltun*** so'zini sarig' ma'nosida qo'llagan. Demak, bu hodisa asosida hosila ma'noning kelib chiqishi tarixiy holat. Masalan: Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotiga ko'ra, XI asrda ***chipqan*** (chipqon) so'zi (DLT, 1 t, 451) jilon jiyda ma'nosini berar edi. Uning ko'chma ma'nosi, ya'ni chipqon yarasi qizillikda jilon jiydaga o'xshashligi uchun uni shu so'z bilan atagan. Demak, so'zning boy ma'nosi – jilon jiyda. Uning rangi va shaklini o'xshatgan holda yaraga nisbatan qo'llanildi. Biz bu so'zning ma'no taraqqiyotiga e'tibor bersak, davrlari o'tishi bilan so'zning bosh ma'nosi – jilon jiydani ifodalovchi chipqon so'zi iste'moldan chiqqanligini va hozirgi o'zbek adabiy tilimizda esa faqatgina yaraning nomini ifodalovchi chipqon so'zi mustaqillashib, bosh ma'noga aylanganligining guvohi bo'lamiz.

Opmandi (o'rtandi) so'zi. Bu so'z ham yangi ma'noga asos qilib olinganda, bizningcha, rang o'xshashligi asosida ma'no ko'chirilgan. XI asrda bu so'z, ya'ni o'rtandi fe'li "kuydi", "yondi" ma'nolarida ishlatilgan. Shuningdek, tadqiqotchining ma'lutotiga ko'ra, "kun botgandan so'ng bulut qizarsa, **bulut opmandi**" deyilgan. Va maqol orqali fikrini isbot qilgan:

Tunla bulim opmansa,

Ewlyk ypi kelgipmishcha bolur.

Tanga bulim opmansa,

Ewga jag'i kirmishcha bolur.

Kechqurun bulut qizarsa, xotini o'g'il tuqqandek, ertalab bulut qizarsa, dushman uyga kirgandek bo'ladi. [DLT, 1 t. 252-b].

Misoldan ko'rinib turibdiki, olov yonganda qizaradi, demak bulutning qizarishiga ham shu so'zni ko'chirdi. Aslida o'rtandi fe'lining o'zagi "o'rt", ya'ni olov ma'nosini berar edi. Go'yo bu o'rindagi ma'no ko'chirilishi, ya'ni so'zning ma'nosidan holat bilan bog'liqdek tuyuladi. Biroq, holatga nisbatan kelib chiqib rang ma'nosi ko'chganligi ustunroq.

A:q – oq so'zi. Bu so'zni olim quyidagicha izohlagan:

A:q – oq. Har narsaning oqi (o'g'uzcha). Turkiy qabilalar chipor otga **oq ot** deydilar.

A:q. **A:q saqal er** – oq soqol, soch – soqoli oqargan kishi (o'g'uzcha).

Demak, berilgan birikmalardan aniq bo'ladiki, so'zning keyingi ma'nosi belgining ko'chishi orqali paydo bo'ldi. Bu so'zning keyingi taraqqiyotiga oqsoqol so'zining ma'nosi kengaydi. Endi u faqat soqoli oqargan kishi ma'nosida emas, balki ko'pni ko'rgan, hayot tajribasiga ega, yaxshi – yomonning farqiga boruvchi shaxs, hamda boshliq ma'nosini ifodalovchi so'zga aylandi. Hozirgi nuqtai – nazardan bu so'zning keyingi ma'nosiga e'tibor bersak, soqol orqali shaxsga ishora qilinayapti. Demak, sinekdoxa hodisasi deyish ham mumkin.

Bir narsaga (ba'zan harakatga) xos belgining nomi boshqa bir narsadagi belgiga ko'chiriladi.

Masalan: XI asrda **qirt** so'zi bir necha ma'nolarni anglatgan va "Devon"da quyidagicha izohlagan:

"**Qirt: qirm om -** kalta o't. Shuningdek, kalta sochga ham **qirm soch**, baxil va xulqsiz kishiga ***qirm kishi*** deyiladi" [DLT. 1 t. 328-b].

Bu so'z dastlab sochga yoki o'tga nisbatan qo'llangan bo'lishi mumkin. Chunki har ikkala misolda ham shakliy o'xshashlik belgilari mavjud. Ya'ni fahm-farosati kalta va baxil kishilarga nisbatan ishlatgan. Bu yerda o'lchov belgisi asosida ma'no ko'chgan deyish ham uncha to'g'ri kelmaydi. Sababi bu ma'no ma'lum darajada kishilarning xususiyatini ifodalash uchun qo'llangan. Mantiqan olib qaralganda bosh ma'no bilan hosila ma'no o'rtasida ichki o'zaro bog'liqlik bor. Bu metanomiya asosida vujudga kelgan deyishimiz ham mumkin. Hozirda jonli so'zlashuvda, ya'ni dialektda shu o'zakdan yasalgan "qirtishladi" fe'li qo'llaniladi. Demak, bu so'zning ma'nosi umumxalq tilida ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Erkin (erkin**)** so'zi. Bu so'z "to'planganlik" ma'nosini ifodalash uchun qo'llaniladi. Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotiga ko'ra har bir to'plangan narsaga ham erkin so'z qo'llaniladi. Bu so'zning ma'nolarini quyidagicha beradi:

Erkin – **erkin suw –** suv to'plami. Har bir to'plangan narsaga ham erkin so'zi qo'llaniladi.

Qorluqning kattalariga **kol erkin** deyishi ham shundandir. "Bu limmo – lim ko'l kabi aqli ko'p, aqli

to‘lgan, aqli to‘plangan odamdir” [DLT 1 t. 132-b]. Bu izohdan ko‘rinib turibdiki, erkin so‘zining har ikkala ma’nosi ham bir – biriga bog‘langan.

Undan tashqari “to‘planganlik” ma’nosini ifodalash uchun bu so‘zning boshqa shakli, ya’ni **merkin** (terkin) so‘zi ham qo‘llaniladi. Bu leksema ham yuqoridagi ma’nolarni ifodalaydi. Erkin so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda “har qanday to‘siq, g‘ov, mone’likdan hosil bo‘lgan, bemalol” ma’nosini ifodalab keladi. “Devon”dagi singari “to‘planganlik” semasini saqlab qolmagan. Aksincha yangi ma’noni o‘ziga yuklagan.

Olimning ta’kidlashicha hamma vaqt askarni (su) suv (suw) ga qiyoslab o‘xshatishgan. Bir qancha misollarda suvga daxldor holatlar, belgilar askarlarga nisbatan ham qo‘llanilgan. Masalan: **Aqin** (oqin) so‘zi. Bu so‘zning asl ma’noi “sel” bo‘lib, suvning to‘satdan yopirilib kelishiga nisbatan qo‘llanadi. “Devon”da to‘satdan kechasi kelgan askarlarga nisbatan ham “**aqinchil keldi**” deyilishi haqida ma’lumot uchraydi. [DLT 1 t. 106-b.]

Suvga xos bo‘lgan holatni, ya’ni “to‘satdan, yopirilib kelishi”ni askarlarga o‘xshatgan holda qo‘llagan. Yoki xuddi shu holatga yana bir misol:

1) **merkin suw –** turib qolgan, balchiqli suv.

2) **merkin so‘ –** to‘plangan askar. [DLT 1 t. 132-b]

Har ikkala misolda ham ko‘rinib turibdiki, ikkisida ham to‘planganlik belgisi mavjud. Birinchi misolda har tomondan yig‘ilib qolgan, to‘plangan suvga ishora qilinsa, xuddi shu holatni askarlarga nisbatan ham qo‘llagan. Undan tashqari “**bukd**i” (bukdi) fe’li ham “to‘pladi, yig‘di” ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ham suv bilan askarlar o‘zaro o‘xshatiladi Masalan:

1) **ol suwug‘ bukdi –** u suvni bo‘g‘ib, to‘xtatib qo‘ydi, to‘pladi.

2) **Beg susin bukdi –** xon askarini yig‘di**.** [DLT II t. 27-b.]

Har ikkalasida ham harakat natijasi o‘xshashdir. Yoki suv oqsa – **suw aqmi,** askar yursa - **so‘ aqmi** deyiladi. Askarlarning mo‘lligi, miqdori suv kabi serob. Demak, misollardan ko‘rinib turibdiki, hamma vaqt ko‘p askar suvga o‘xshatilgan. Suvga xos bo‘lgan belgi, harakat, holatning barchasi askarlarga nisbatan ham qo‘llanilgan.

Et so‘zi. Bu so‘zning ma’nosi haqida olim ma’lumot berganda, agar so‘z ***I*** (alif) bilan berilib, yumshoq et talaffuz qilinsa, et – go‘sht ma’nosini berishligini ta’kidlaydi. **Em jer** deyilganda esa yumshoq yer, yumshoq tuproq ma’nolari ifodalanadi. Ma’lum bo‘ladiki, et – go‘sht so‘zida yumshoqlikka asoslangan ma’no ko‘chishi sodir bo‘ladi va shu umumiy ma’no ostida birlashadi. *E* unlisining qattiq yoki yumshoq talaffuz etilishi esa ma’noni farqlaydi.

Qurug‘ so‘zi XI asrda qanday ma’nolarda qo‘llanilgan bo‘lsa, shu vaqtga qadar o‘sha ma’nolarini to‘laligicha saqlab qolgan va hozirda esa ma’nosi kengaygan deyish mumkin. E’tibor qilaylik. “Devon”-da quyidagicha izohlangan:

1) Qurug‘ – **qurug‘ ew –** odamlardan, shuningdek narsalardan xoli uy, bo‘sh uy.

2) **Qurug‘ ulma** – qurug‘ ko‘zacha. Ichidagi narsasidan bo‘shagan har bir idishga ham qurug‘ deyiladi.

3) **Quru**g‘ – quruq. Ho‘lning qarshisi. Avvalgi ma’no shundan kelib chiqqan.

Misollardan bilib olishimiz mumkinki, bosh ma’no uchinchi misolda ifodalangan. Bosh ma’no aslida “ho‘lning qarshisi”. Buni olimning o‘zi e’tirof etadi. Bosh ma’no asosida ikkinchi ma’no qurug‘ ko‘zacha birikmasidagi, kelib chiqqan deb olishmiz mumkin. Chunki, suv ko‘zada turganda ho‘l bo‘ladi, vaholanki suv yo‘q ekan o‘z – o‘zidan ma’lumki ko‘zacha quruq bo‘ladi. Ikkinchi ma’no orqali esa birinchi misoldagi bo‘sh uy birikmasidagi ma’no urchib chiqqan deyishimiz mumkin. Demak, bosh ma’no – ho‘lning qarshisi, asos ma’no quruq idish ma’nosini ifodalaydi va asos ma’no orqali quruq uy birikmasidagi ma’no paydo bo‘lgan. Har uchala ma’no ham o‘zaro bir – biriga bog‘langan.

So‘zlar ma’nosi til tabiatiga va xalqning aqliga bog‘liq, desak yanglishmaymiz. Sababi so‘z ma’nosi shu xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy mavqei asosida ham kelib chiqishi mumkin.

Masalan, “Devon”dagi ***bosh*** (bo‘sh) so‘zining ma’nolariga e’tibor qaraytaylik. Bu so‘z quyidagicha berilgan:

Bosh – **bosh jïlqï** – bo‘sh, erkin yilqi.

Shundan olinib: - **ol ishlär bosh** – u xotin ozod, u xotinni ozod qildi, tashladi, unutdi deydilar.

Ol qul bosh qilgi – u qulni ozod qildi. Umuman “ozodlik” so‘zi “bo‘sh” so‘zi bilan ifoda etiladi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, ya’ni mantiqan olib qaralganda har bir ma’no o‘zaro bir – biriga uzviy bog‘liq. Birinchi misolni biz bosh ma’no deb olib qarasak, dastlab bu so‘z yilqilarga nisbatan qo‘llanilgan. Yilqilarni erkin yurishiga ishora qilingan. Endi bevosita ikkinchi misoldagi ma’noga e’tibor bersak, bu so‘z dastlabki ma’nosidan kelib chiqqan holda paydo bo‘lgan deyishimiz mumkin. Shuni aytib o‘tish lozimki, ayolning yoki xotinning holati yo bo‘lmasa harakati, cheklanganligidan dalolat beradi. Erdan ajralgan keyingi holati “erkin” yurgan yilqilar holatiga ishora qilingan. Shuningdek qulning ixtiyori dastlab uning egasida bo‘ladi, o‘z – o‘zidan erkin harakat qilishdan mahrum, ozod qilingach uning ham holati xuddi bo‘sh, ozod yilqi kabi erkin yurish imkoniyatiga ega.

O‘z-o‘zidan Mahmud Koshg‘ariy xuddi shu holatlarga nisbat bergani aniq bo‘ladi.

Bir narsaga xos harakatning nomi boshqa bir narsa harakatiga ko‘chiriladi. Bunda asosan harakat o‘xshatiladi.

Masalan: Ekdi (ekgi) fe’li. Bu so‘z “Devon”da quyidagicha ma’nolarni ifodalagan.

“**Ol tarig‘ ekgi** – u don ekdi. Shuningdek, har bir narsa ustiga sepilgan va qo‘yilgan dori uchun ham bu so‘z qo‘llanadi” [1. 108]. Ko‘rinib turibdiki, har ikkala ma’no ham bir – biriga o‘zaro harakat orqali o‘xshash, ya’ni birinchi misolda donni yerga sepish ma’nosida qo‘llansa, ikkinchi misolda esa dorini yaraning yoki biror jarohatning ustiga sepish yoki qo‘yish ma’nosini ifodalagan. Har ikkalasi ham “bir narsaning ustiga sepish” ma’nosi ostida birlashadi. Bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ekinga nisbatan faol qo‘llanadi. Lekin “dori surish” ma’nosini ifodalash uchun bu so‘zni ishlatmaymiz.

Erildi (erilgi) so‘zi**.** Bu so‘z XI asrda quyidagicha ma’noni bergan:

1. Devor raxnalandi, tepa qismi nuradi – **mam erilgi**.

2**.** To‘lin oyning oy oxiriga qadar asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan – **aj erilgï**. [1, 268]

Demak, misollar orqali anglashimiz mumkinki, bu so‘z har ikki ma’noda ham harakatning bajarilishi jihatidan o‘xshash. Ya’ni birinchi misolda devorning asta – sekinlik bilan kichiklashib yoki kamayib borishini ifodalasa, ikkinchi misolda oyning asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan ishlatilgan. Har ikki misolda ham “asta – sekinlik bilan kamayib borish” ma’nosi bor. Shuningdek, ilgari devorning nurashi kabi ma’noda ishlatilgan bu so‘z hozir asosan qor, muz, tuz, qand, yog‘ kabi narsalarning erishini ifodalash uchun ishlatiladi. Lekin oyga nisbatan, ya’ni uning kamayib borishiga bu so‘zni qo‘llamaymiz.

Urildi (ypylgï) fe’li. Bu so‘zning XI asrdagi ma’nolari quyidagilardir.

1. Urildi – **ep ypylgï** – odam urildi.

2. Yozildi – **mergu urulgï –** dasturxon yozildi.

3. Chalindi – **myg‘ ypylgï –** navbat dovili – nog‘orasi chalindi.

Birinchi ma’noga, misollardan ko‘rinib turibdiki, ikkinchi va uchinchi ma’nolar “to‘qnashganlik” harakati bilan o‘xshash. Birinchi misolda odamning biror bir bilan to‘qnashganligini ma’nosini ifodalasa, ikkinchi ma’noda yer bilan dasturxonning to‘qnashganligi, uchinchi ma’noda esa, ikki narsaning, ya’ni tug‘ bilan nog‘oraning to‘qnashganligini ifodalash uchun qo‘llanilayapti.

Bevosita ikkinchi va uchinchi ma’nolar birinchi ma’noga o‘zaro aloqador ya’ni harakatning o‘xshashligi asosida metafora usulida nom ko‘chdi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ikkinchi ma’noni ifodalash uchun dasturxonga nisbatan uruldi so‘zini ishlatmaymiz.

Chaqdï (**choqdi**) so‘zi. Bu so‘z “Devon”da quyidagicha izohlangan:

“***Chaqdï –*** chaqdi, eshittirdi. *Ol sözÿg anïn quloqqa chaqdï* – u so‘zni uning qulog‘iga eshittirdi. Ol ïkkï kïshï ara chaqgï – u ikki kishining orasini buzdi. Ol chaqmoq chaqdï – u chaqmoq chaqdi. Chaqmoq so‘zi ham masdar, ham ismdir” (II, 24).

Chaqmoq so‘zining dastlabki ma’nosi chaqmoq-toshni urishtirish edi. Bunda ham birovni – birovga chaqishi ma’nosi bor. Birinchisida predmetni bir-biriga ishqash bo‘lsa, ikkinchisida, birovning so‘zini birovga yetkazish ma’nosidadir. Ammo u davrda choq so‘zi nish urmoq ma’nosida qo‘llanmagan. Bu hol texnik taraqqiyoti talabi asosida yuzaga kelgan. Hozirgi o‘zbek tilida chaqmoq so‘zining eng faol ma’nosi zaharli hashoratning chaqishidir. Shuni ham aytib o‘tish kerak-ki, XI asrda zaharli hashoratlarni chaqishini ***tikdi*** so‘zi orqali ifodalagan. Bu so‘zning ma’nolariga e’tibor beraylik:

1) **mikdi** – tikdi. **Er mon mikgi** – er to‘n tikdi.

2) chaqdi. **Amig‘ jilan mikgi** – otni ilon chaqdi.

3) o‘tqazdi. **Er jig‘ach mikgi –** er yog‘och tikdi**,** Er daraht o‘tqazdi (II, 28).

Agar bu ma’nolarga diqqat bilan nazar solsak, ular o‘zaro “nish urish, sanchish” ma’nosi ostida birlashadi.

So‘nggi davrlarda tikmoq, yolg‘iz kiyimga nisbatan emas, balki jonlilarga nisbatan ham qo‘llangan.

Ma’no jihatdan ham bu so‘zga yaqin bo‘lgan suqmoq fe’lini ham ko‘p ma’noli ekanligini olim o‘z asarida sharhlaydi: “*Suqgum* – kiritdim. ***Men ani ewga suqgum –*** men uni va boshqani uyga kiritdim: Sopni boltaga o‘rnatish kabi bir narsani ikkinchisiga qattiq, mahkam joylashtirishga ham bu so‘z qo‘llanadi”. Suqmoq fe’lining ma’nolari hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda va dialektimizda saqlanib qolgan. Hozirda *suqmoq* fe’li “*uchli narsani kirgizmoq, sanchmoq, tiqmoq, biror narsani joylamoq*” ma’nolarini ifodalaydi. Juvoldiz suqmoq. *Pulni cho‘ntagiga suqgu.* Dialektimizda ba’zan ko‘chat ekishga nisbatan ham qo‘llanadi: *Ko‘chat suqmoq*.

Qurdi (qurdi) so‘zi XI asrda ikki ma’noni ifodalagan.

1) **qurg** - to‘pladi. ***Xan susin qurgi*** - shox askarlarini to‘pladi, tartibga soldi.

2) ***qurgi*** – qurdi. Xan jyvaj qurgi – Xon chodir qurdi (II, 14).

Har ikkala misolda ham o‘zaro harakat o‘xshashdir. Birinchi misolda askarlarni tartib bilan joylashtirib, bir joyga to‘plash bo‘lsa, ikkinchi misolda ham chodirlarni tartib bilan o‘rniga joylashtirish ma’nosini beradi.

Tizdi (tizdi) fe’li ham ikki:

1) Marvaridni tuzdi.

2) She’r yozdi, ma’nolarida qo‘llanilgan. (II, 16)

Har ikkala ma’no ham “tartib bilan joylashish” ma’nosi ostida birlashadi, ya’ni birinchi misolda marvaridni ipga tartib bilan, chiroyli qilib joylashtirsa, shu holat she’r yozishga nisbatan ham ko‘chgan.

Hazrat Navoiy nasrda so‘zlarning tartib bilan o‘rinli qo‘llanishini kishining tishlarini tartib bilan joylashishiga o‘xshatadi. Va so‘zlar o‘z o‘rnidagina qo‘llansa ahamiyat kasb etishini ta’kidlab, uning qiymatini nazmda yana ham bo‘rtishligini uqtiradi. Mahmud Koshg‘ariy ham so‘zning o‘rinli, tartibli qo‘llanishi she’rda alohida ekanligiga ishora qiladi.

Uchdi fe’lining “Devon”da olti xil ma’noda qo‘llanishini misollar asosida izohlab berilgan.

1. ***qush uchdi*** – qush uchdi
2. anin qumi uchdi – uning quti, baxti, davlati uchdi.
3. ***Er ammin quzi uchdi*** – odam otdan yiqilib tushdi.
4. ***Ot uchdi*** – o‘t o‘chdi.
5. ***Erning opkasi uchdi*** – odamning g‘azabi so‘ndi.
6. ***Er mini uchdi*** – odamning nafasi o‘chdi (I, 177).

Bu misollarni diqqat bilan kuzatsak hammasi o‘zaro bitta semaga bog‘lanadi. Ya’ni bu ma’nolarning barchasi “yo‘q bo‘lish, tamom bo‘lish” ma’nosi ostida birlashadi.

Birinchi misollardagi so‘zning ma’nosi bosh ma’no hisoblanib, qolgan ma’nolar bevosita shu asosda kelib chiqqan deyishimiz mumkin.

Funksional ko‘chirish ham o‘xshashlik asosida bo‘ladi. Bu jihatdan u metafora yo‘li bilan ko‘chirishga juda yaqin turadi. Bu holat XI asrda ham mavjud edi. Lekin funksional ko‘chirishga misollar ko‘p emas. Masalan, o‘sha davr tilida ***sovchi*** so‘zi ikki ma’noda qo‘llanilgan. Birinchisi payg‘ambar, ikkinchisi – sovchi, ya’ni yigitning nomidan qizga yuboriladigan shaxs ma’nosida. Hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda bu so‘zning bosh ma’nosi – payg‘ambar qo‘llanilmaydi. Demak, yuqoridagi har ikkala ma’no ham o‘zaro vazifadoshlik asosida bir-biriga o‘xshatilgan.

Davrlar o‘tishi bilan bu so‘zning ma’nosida o‘zgarish yuz beradi. Ya’ni hozirgi bosh ma’no sifatida – qiz tomonga ota-onasining roziligini olish uchun yuboriladigan vakil kishi ifodalanadi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, so‘z qadimdan ko‘p ma’noli bo‘lganligi uchun, ba’zan ma’no ko‘chishi faqat bir xil xususiyatni yo belgi, yo miqdor, yo harakatlariga nisbat berib ma’no ko‘chishi hamisha ham absolyut qonun bo‘lmaganligi ko‘zga tashlanadi. Ayrim so‘zlarda ma’no ko‘chishda bir necha xususiyat hisobga olinishi mumkinga o‘xshaydi. Albatta, bunda asosiy belgi birlamchilik vazifasini o‘taydi. Bu holatlar, shubhasiz so‘zning ko‘p ma’noliligi bilan bog‘liq. Demak, ko‘p ma’noli so‘zlarda ularning ko‘chma ma’nolari bir – birlari bilan umumiy bir belgi tufayli bog‘langan bo‘ladi.

Резюме. Ushbu maqolada tilimizda so‘zlarning o‘rni va ularning ko‘p ma’nolarda qo‘llanilishi hamda qo‘llanish turlari, nutqimizda eng ko‘p tarqalgan ma’no ko‘chish usullari haqida ma’lumot berib o‘tilgan.

Rezume. This article provides information about the role of words in our language and their use in many senses, as well as the types of use, the most common methods of semantic transfer in our speech.

Резюме. В данной статье представлена информация о роли слов в нашем языке и их употреблении во многих смыслах, а также о видах употребления, наиболее распространенных способах смысловой передачи в нашей речи.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

«DEVON-U LUG'OTIT TURK»DAGI SHE'RLARDA HOJIB VA RADIF SAN'ATLARI

Berdiyev Xusan Xolnazarovich,
O'zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri, filologiya fanlari boyicha falsafa doktori, dotsent

Tahlil materiallari kuzatilar ekan, she'rlarda uchraydigan hojibning matndagi boshqa so'zlar bilan mazmuniy bog'lanishida ko'proq **men** va **u**; **sen** va **men**; **sen** va **u** kabilar munosabati ifodalanadi. Shu bilan bir qatorda, ularning barchasi olmosh turkumiga mansub so'zlar ekanligiga ko'ra ajralib turadi. Ana shu jihatdan hojib qatnashgan she'riy parchalar quyidagicha xarakterlanadi:

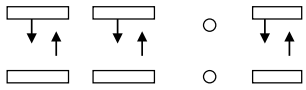
1. **Men** va **u** munosabati ifodalangan matnlar:

Awlalur özÿm anïњ tuzïњa,
Emlälÿp közim anïњ tuzïњa.

Seviklisini ta'riflab yozadi:

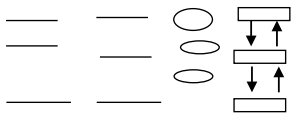
Uning shirinligi bilan borlig'im ovlanadi va oyog'ining to'zoni bilan ko'zim davolanadi (I t., 290-b.)[11].

Qofiyadoshlik+hojib+qofiyadoshlik munosabati:

Jalwïn anïњ közi,
Jelkin anïњ özi.
Tölun ajïn jÿzi,
Jardï menïњ jÿräk.

Sevgilisini maqtab shunday yozadi: uning ko'zi kishi (ko'nglini) ovlaydigan sehrgardir. O'zi musofirdir, yuzi to'lin oydir. Qarash bila u meni otib, yuragimni yordi (III t., 40-b.)[21].

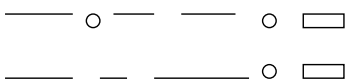

2. **Sen** va **men** munosabati ifodalangan matnlar:

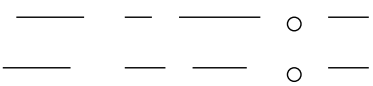
Qözg'ïl menњä aqïlïq bolsun menњä ajag'a,
Meg'ïl meni toqïshg'a jÿwril menњä ulag'a.

Meni o'z holimga qo'y, to'sqinlik qilma, toki birovlarga foyda beruvchi saxiy nomi menga qolsin. Meni jangga eltuvchi ot ber. U meni jangga eltsin (I t., 187-b.).

Hojib shaklidagi so'zning aynan misra ichidagi takrori:

Hojibning holati:

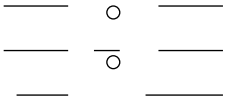
Ko'rinadiki, ushbu baytda sen mazmuni – g'il (– gil) qo'shimchasini olgan so'zlarda mavjud bo'lib, o'z navbatida, bu yerda tomonlar munosabati, murojaat ma'nolari ham o'z ifodasini topgan.

3. **Sen** va **u** munosabati ifodalangan matnlar:

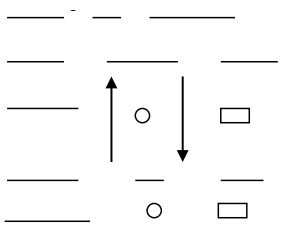
Bölmïsh nењi cewersän,
Aqrun ањar sewingil.
Bärmish nењi saqïnma,
Azraq ањar ökÿngil.

Bor molingni sevasan, unga kamroq sevin, chunki u sendan (qo'lingdan) chiqib ketishi mumkin. Qo'lingdan ketgan narsa uchun qayg'urma, unga ozroq achin. Chunki achinish senga (qo'ldan ketganni) qaytarib bermaydi. (III t., 371-b.).

Juft misralarda hojibning o'rni:

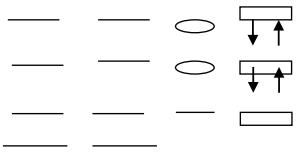
Zidlanish+hojib+zidlanish holatidagi so'zlar munosabati:

[1] Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк ("Туркий сўзлар девони"). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Уч томлик. I том. – Тошкент, 1960. Bundan keying o'rinlarda matnlardan so'ng qavs ichida asar tomi va sahifasi ko'rsatiladi.

[2] Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк ("Туркий сўзлар девони"). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Уч томлик. III том. – Тошкент, 1963. Bundan keying o'rinlarda matnlardan so'ng qavs ichida asar tomi va sahifasi ko'rsatiladi.

Hojib va qofiyadoshlik o‘rni:

Ma’lum bo‘ladiki, matnda nasihat, hikmat mazmuni ustuvor. Binobarin, kesimlik ko‘rsatkichi – **san** va **ањar** shaxs va narsa tushunchalarini beradi.

4. **Men** va **u** munosabati shaxs-son qo‘shimchasi va olmosh mutanosibligida uchraydigan matnlar:

Köњlÿm ањar qajnajy,
Ichtin ањar ojnajy,
Keldi meњä bojnajy,
Ojnab meni arg‘arur.

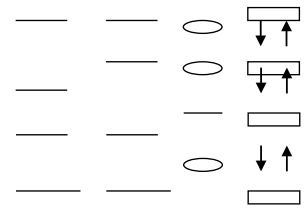
Uyning ichida sevikligim bilan o‘ynashganimda ko‘ngshim unga (do‘stimga) jo‘sh urdi. U menga g‘urur bilan keldi va charchagunimcha men bilan o‘ynadi. [Turli-tuman chechaklar tizilib, g‘unchalari yozildi. Uzoq vaqt (yer tagida) yotib ezilgan edi, yerdan (bosh) ko‘tarib ayrilashayotir] (I t., 230-b.).

5.**Ular** va **u** munosabati ifodalangan matnlar:

Qojg‘ashub jatsa anїњ jyzinä,
Alsïqar ökin anїњ sözinä,
Miњ kishi jolug‘ï bolïb özinä,
Bergälär özïn anїњ közinä.

Uning qo‘ynida unga qarab yotgan kishi uning mayin va yoqimli so‘zlariga o‘zini yo‘qotadi. Bir jonni emas, ming jonni uning husniga fido qiladilar. [U bilan birga yotsa, uning yuziga qarasa, uning so‘zlarini eshitsa, odam o‘zini yo‘qotadi. Uning husniga minglarcha kishilar jon berishga rozi bo‘ladi] (I t., 245-b.).

Hojib va qofiyadoshlik o‘rni hamda o‘zaro munosabati:

Bergalar va **aning** so‘zlari aloqasida ular va u mazmuni mavjud.

Lirik poeziyaning o‘ziga xos asosiy xususiyatlaridan biri shundaki uning markazida narsa va hodisalar emas, balki ularga shoirona munosabat, shu asosda hosil bo‘ladigan emotsional kayfiyat yotadi. Lirik asarning o‘ziga xos qurilishga ega bo‘lishi ham manna shu xususiyat bilan asoslanadi. Alohida ta’kidlash kerakki poetik matnda hayotiy voqealar ular orasida mavjud bo‘lgan tabiiy aloqa asosida emas, balki ifodalanayotgan his tuyg‘uning xarakterli va rivojiga ko‘ra birin ketin keladi. Xuddi shunday fikrni she’rning kompozitsion – funksional unsurlari, jumladan qofiya va radif haqida ham aytish mumkin.

Aytish mumkinki men, man, sanga kabi kishilik olmoshlarining radif pozitsiyasida regulyar tarzda kelishi ularning leksik ma’nolarining o‘ziga xo sbir tarzda akkumiliyatsiya qilinishiga vosita bo‘ladi. Biroq biz fikr yuritayotgan hodisa – 1- va 2-shaxs kishilik olmoshlarining parallel qo‘llanishi va uning yana ot shaklida matnda kelishi, ya’ni otning yuqoridagi olmoshlar korriliyati vazifasida qo‘llanilishi bildirilayotgan fikrni ta’kidlabgina qolmasdan shuningdek unga kuchli umumlashma (universal) ma’no baxsh etadi.

«Devon-u lug‘otit turk»da keltirilgan she’riy parchalarda oz bo‘lsa-da, radifga xos unsurlar ham mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Bunday xususiyatga ega bo‘lgan namunalar aruzda emas, balki barmoq vaznidadir. Shu sababli ham, bir qaraganda, ulardan radif izlash g‘ayritabiiydek tuyuladi. Biroq turli adabiyotlar materiallarini (o‘zbek, fors-tojik, rus) qiyoslab o‘rganish ularning taraqqiyotiga asos bo‘lgan mushtarak qonuniyatlar mavjud, degan xulosaga olib keladi.

Etil cywï aqa turur,
Qaja tÿbi qaqa turur.
Balïq tïlim baqa turur,
Kölÿњ taqï kÿshärÿr (I t., 103).

Mazkur banddagi “turur” bu o‘rinda qo‘shimcha ekanligini hisobga olgan holda aytmoqchimizki, dastlabki she’rlardagi shunday xususiyatning rivojlanib, takomillashib borishi jarayonida radif unsuri yuzaga kelgan. Bu esa, radif unsurining faqat arab she’riyati hosilasi bo‘lmay, u turkiy poeziyaga ham birday taalluqli ekanini ko‘rsatadi. Quyidagi misol ham xarakterli:

Erän ïzïp sökä turdï,
Bashï bojnïn sökä turdï,
Ufut bolup bÿkä turdï,
Uzu qama tiben tïg‘dï (III t., 250-bet).

Yana bir misolni o‘lib koraylik:

Berињ meњä söz kija,
Meњlir qara tuz qïja,
Jalwïn tutar köz qïja,
Muњum menињ bilinja (III t., 371-bet).

Mazkur she’riy parcha keltirilgan o‘rinda «bu so‘zning yozilishi haqida shu tomning 185-betidagi izohimizga qaralsin» - deyiladi. Darhaqiqat, 3-tomning 185-betidagi 184-izohda radif sifatida ko‘zga tashlanib turgan ushbu qo‘shimchalarning kichraytirish bilan bir qatorda erkalash ma’nosi bo‘lganligi, jonli, jonsiz narsalarga nisbatan qay tarzda qo‘llanishi va boshqa ma’no xususiyatlari haqida shunday deyiladi: «Mahmud Koshg‘ariyning bu affiks ikki variantini ko‘rsatishi ham, bir tarafdan, juda qadimgiligini ifoda etsa, ikkinchidan, uning o‘sha davr tilida keng

qo‘llanganligidan ham dalolat beradi. Darhaqiqat, bu qo‘shimcha O‘rxon yodgorliklarida ham uchraydi: «Qutadg‘u bilik»da ham tez-tez uchraydi. Bizning kuzatishlarimizga ko‘ra, bu qo‘shimcha u davr tilida kichraytish bilan birga, erkalash ottenkalarida ham qo‘llangan.

Hozirgi o‘zbek tilida uni kichraytish ma’nosida qo‘llash toraygan bo‘lsa ham, erkalash va boshqa ma’nosi ancha kengaygan:

a) jonlilarga nisbatan muhabbat ottenkasi: *bolaginam, onaginam* kabi.

b) jonsizlarga nisbatan suyush, erkalash ottenkasi: *oppoqqina, yumshoqqina* kabi.

v) ta’kid ottenkasi: *birgina, undagina, qo‘loqqaginа* va boshqalar».

Söz, tuz, köz so‘zlaridan keyin takrorlanib kelgan lisoniy unsurlar, ko‘rinib turganidek, ikki xil shaklga ega. «Devon-u lug‘otit turk» o‘zbekcha tarjimasida har ikkala shaklga ham ta’rif beriladi. Jumladan, ular quyidagilarda iboratdir:

1. «qija - tarkibida -g‘, -q harflari bo‘lgan, va umuman, qattiq so‘zlarda qo‘llanuvchi kichraytirish qo‘shimchasi. Chunonchi, og‘ulqija – o‘g‘ilcham, qizqija – qizcham kabi» (III tom, 184).

2. «kija – tarkibida –k, -g harflari bo‘lgan, va umuman, yumshoq, yengil harfli so‘zlarda qo‘llanuvchi kichraytirish qo‘shimchasi. Chunonchi, erkija – erginа, jepkija – yercha kabi» (III tom, 185).

Keltirilgan she’r matnida esa ular – **gina** ma’nosida qo‘llangan bo‘lib, kichraytirish emas, balki erkalash mazmunini beradi.

Umuman, yuqorida bayon qilinganlar asosida quyidagi mulohazalarni bildirish mumkin:

-hojib sifatida keluvchi so‘zlarning qaysi turkumga mansubligi va qanday ma’no ifodalayotganini o‘rganish she’r mazmun-mundarijasi va kompozitsiyasi haqida tasavvur berishi barobarida hojibning poetik san’at sifatidagi badiiy-estetik maqomi uchun ham muhim;

- aytish mumkinki, “Devon-u lug‘otit turk”dagi she’rlarning badiiy xususiyatlarini o‘rganish uchun yetarlicha ma’lumotlar mavjud. Agar she’riyatda badiiy san’atkorlik masalasi bevosita “Devon-u lug‘otit turk”dagi adabiy parchalar bilan bog‘liq ravishda o‘rganiladigan bo‘lsa, badiiy tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlari, shakllanishi va taraqqiyoti haqida yanada muhim tadqiqotlarga yo‘l ochilishi mumkin. Zero, har qanday badiiy asar o‘sha davrga xos bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy, badiiy estetik tasavvur-tushunchalar majmui sifatida namoyon bo‘ladi.

Resume. The poems presented in the work are diverse not only in theme and idea, but also in artistic features. When these poems are examined, it is observed that they are artistically perfect specimens and therefore embody various poetic arts.

Резюме. Стихи, представленные в произведении, разнообразны не только по теме и идее, но и по художественным особенностям. Когда эти стихи рассматриваются, замечается, что они представляют собой художественно совершенные образцы и, следовательно, воплощают в себе различные поэтические искусства.

[1] S. Mutallibovning mazkur tomda keltirilgan 184-izohi. To‘liqroq ma’lumot olish uchun qarang: Девону луғотит турк. Уч томлик. Учинчи том. – Тошкент, 1963. – Б. 185.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ҚИЁСЛАШ ИНСОН ТАФАККУР ТАРЗИНИНГ МАҲСУЛИ

Умурқулов Зафар Бекпўлатович,
Термиз давлат университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Қиёслаш инсон тафаккур тарзининг маҳсули бўлиб, олам манзарасини англаш ва уни тил орқали ифодалашнинг ноанъанавий усулларидан биридир. Шунга кўра қиёслашнинг билиш жараёнидаги ўрни фанда ўз баҳосини топган. У инсон когнитив фаолиятининг маҳсули сифатида талқин қилиниб келинмоқда. Қиёслаш идрок ва тасаввур қилинган билимларнинг умумлашмаси сифатида майдонга келади ва инсондан олам манзарасини ҳис этиш, ундаги нарса-ҳодисаларни турларга ажратиш, хусусиятларини англаш каби таснифловчи характердаги билимларни талаб қилади. Таснифлаш нафақат предмет, нарса-ҳодисанинг шакли, ҳажми ва таснифловчи жиҳатлари билан, балки уларнинг ментал образлари (ички хусусиятлари, инсон тасаввуридаги жиҳатлари) асосида ҳам амалга оширилади. Шунинг учун ҳам қиёслаш инсон онгли фаолиятининг, тафаккур оламининг, дунёни англашдаги когнитив фаолиятининг натижаси бўлиб, инсон томонидан ўзини англаш, атроф-муҳитдаги турли-туман нарса-ҳодисаларни билиш, уларни фарқлаш ва ўхшаш хусусияти орасидаги муҳим белгиларни аниқлаш каби мураккаб жараённинг маҳсулидир. Бу жараёндаги муҳим факторлардан бири нарса-ҳодисаларнинг умумий ва фарқли белгиларини, бир предметдаги белгини бошқа предметдаги белгига мос келиши ёки мос келмаслигини аниқлашдир. Ана шу фаолият асосида инсон оламни англаш ва уни ифодалашнинг муҳим усули қиёслаш ҳодисасининг пайдо бўлишига эришган. Қиёслаш адресантнинг олам манзараси ҳақида кўрган, кузатган ва тасаввур этилган билимларини адресатга аниқ, далилли етказишнинг бир усули. Қиёслаш инсон ҳаётидаги оддий жараён эмас, балки инсон фаолиятининг юқори чўққиси бўлиб, сезгилар фаоллиги, кузатувлар самарадорлиги натижасидир. Антропоцентризм ғояларига кўра инсон томонидан нарсаларнинг турли жиҳатларини: бўйи, ҳажми, шакли ва бошқаларни фарқланиши, уларни, сўзлар орқали ифодаланиши олам ва одам бирлигининг муҳим асоси ҳисобланади. Тилшунос Л.А.Нагорная инсонни олам манзарасини тўла-тўкис англаши ва уни тил орқали баён этиши масаласини ўрганиш когнитив лингвистиканинг муҳим масалаларидан бири эканлигини эътироф этади[1]. Маълумки, оламни англаш, уни мавжудлигидек тил орқали ифодалаш инсоннинг тафаккури, идрокий билишнинг натижаси сифатида кузатишлар, қиёслашлар асосида намоён бўлади. Олам манзараси инсоннинг онгида, шу жумладан, ўзининг ҳам шаклланиши, шахс сифатида камол топиши учун муҳимдир.

Инсон оламни мавжудлигини, кузатган ҳар бир нарсани моҳиятини англашга, уни номлашга интилади. Дунёни билиш эса уни изоҳлаш, таъриф ва тавсифлашга олиб келади. Бу жараёнда инсон янги билимларга эга бўлади, ўз билганлари ҳақида ахборот етказиш эъҳтиёжлари туғулади. Фикрлаш билан боғлиқ бўлган ҳиссиёт бевосита тилга ва ундан фойдаланишга олиб келади. Кўринадики, тил инсон томонидан онгли эҳтиёж натижаси ўлароқ яратилади ва ўз оламини, ҳис-туйғуларни, маданий анъаналарини ўзига хос лисоний воситалар асосида ёритиб бериш учун имкон яратади. Англанган оламни, ўзлаштирилган билимларни тавсифлаш ва баён этиш инсоннинг ўзини англашида муҳим омилдир. Бу ҳолат ҳаётнинг мазмунини ташкил этган мулоқот жараёнининг вужудга келишига олиб келган. Проф. Ш.Маҳмараимова инсон ва тилнинг узвийлиги ҳақида фикр юритар экан шундай ёзади: "Оламнинг манзараси инсон дунёқарашининг ядросини ташкил этиб, унинг турмуш тарзининг асосий ва ўзига хос хусусиятларини ўзида акс эттиради. Шу ўринда, тил дунё тасвири билан боғлиқ иккита жараёнда бевосита иштирок этади. Биринчидан, индивиддаги олам тасвирининг энг чуқур қатламларидан бўлган оламнинг лисоний тасвирини айнан тил доирасида шаклланади. Иккинчидан, тил инсон онгида мавжуд бўлган оламнинг барча тасвирларини рўёбга чиқаради ҳамда тушуниш (талқин қилиш)га ёрдам беради"[2].

[1] Нагорная Л.А. Антропоцентрические измерения и способы их репрезентации в английском языке. Вестник Томский государственны педагогический университет, 2005. Выпуск 4 (48). – С. 36.

[2] Маҳмараимова Ш. Лингвокультурология. – Тошкент: Чўлпон нашриёти, 2017. – Б. 56.

Олам манзарасини ҳис этиш, ундаги мавжудликка хос хусусиятларни англаш, инсон учун янги билимларни эгаллаш, кашфиётлар қилишга олиб келади. Шубҳасизки, инсон томонидан амалга оширилган кашфиётлардан энг муҳими олам манзарасини лингвистик талқинидир. Маълумки, тилда ўз аксини топмаган нарса инсон учун мавжуд бўлмаган, англанмаган ноаниқликдир. Тил барча мавжудликни ифодалаш орқали инсоннинг олам ҳақидаги билимларини кенгайтириб боради. Тил ёрдамида онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади[1]. Олам манзарасини ифодалашнинг турли усуллари, жумладан, вербал ва новербал усуллари ҳам инсон томонидан кашф этилган. Тил воситалари орқали олам манзарасини ифодалашда, унинг моҳиятини акс эттиришга алоҳида эътибор қаратилган ва бу жараёнда тафаккур муҳим рол ўйнайди. Тафаккр инсоннинг ақлий фаолиятининг юксак шакли бўлиб, атрофдаги оламни билиш қуролидир[2]. Инсоннинг онгли равишдаги идроки туфайли олам манзарси англаниб, турли шакл ва мазмунда лингвистик воситалар ёрдамида ифодаланган. Олам манзарасини таъриф ва тавсифлашдаги муҳим ифодалардан бўлган қиёслаш ҳам инсон ақлий фаолиятининг натижаси ҳисобланади. Шу боисдан қиёслашга тафаккур маҳсули сифатида қаралади. Демак, қиёслаш тафаккур жараёни бўлиб, у объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайди[3]. Қиёслашнинг вужудга келишидаги асосий омиллар нарсаларни англашдан иборат. Предмет, нарса-ҳодисаларга хос белгиларни аниқлаш ва уни бошқа предметлардаги белгиларга солиштириш мантиқий мушоҳадани талаб қиладиган жараён. Кўринадики, қиёслаш инсон мантиқий тафаккурининг маҳсули, у дунёни оддий англаш асосида эмас, балки оламни ундаги мавжудликни англаш, идрок этиш натижасида пайдо бўлади. Психологлар тафаккурни идрок, хотира, хаёл ва нутқ билан боғлиқлигини қайд этар экан, тафаккур учун керакли образли материал хотирадан, фантазиядан олинадиган хаёл образлари эканлигини таъкидлайди[4]. Ана шундай нарса-ҳодисалар ҳақидаги образли тасаввурларни натижаси сифатида қиёслаш вужудга келган. Қиёслаш нарса-ҳодисаларнинг муҳим белгиларини таърифловчи энг қадимий усуллардан бири.

Қиёслаш кўп аспектли ҳодиса бўлиб, у психология, фалсафа, мантиқ, диншунослик каби фанлар томонидан ўрганиб келинган. Психологияда тафаккур оператив жараён ҳисобланиб, таққослаш тафаккурнинг муҳим тури сифатида ажратилган[5]. Психологик нуқтаи назардан таққослаш фикр қилиш жараёни бўлиб, идрок қилинган нарсанинг ўхшашлиги ёки тафовутни аниқлаш учун ёки сезги ва идрокда бевосита акс этмаган ўхшашлик ва тафовутни аниқлаш лозим бўлганда вужудга келади. Психологияда таққослашнинг амалий таққослаш, яъни сезги органларимиз орқали англанган, билинган нарсаларни таққослаш, шунингдек, тасаввур қилинаётган ёки ўйланган нарсаларни фикран солиштириш каби турлари ажратилган[6].

Таққослаш бир-бирига ўхшаш нарсаларнинг, шунингдек, бир-биридан фарқланадиган нарсалардаги ўхшашликларни топиш, мавжудликни чуқурроқ ва аниқроқ билишдаги қобилият деб баҳоланган. Дарҳақиқат, қиёслаш усули мураккаб жараён бўлиб, унда бир-бири билан муайян белги асосида ўхшаш ва фарқли хусусиятларга эга бўлган бир хилдаги нарса-ҳодисалар, шунингдек, турли хилдаги нарса-ҳодисалар қиёсланганидек, предметларга хос бўлмаган тасаввурдаги қиёслар, шунингдек, образли қиёслар ҳам мавжуд. Шунга кўра қиёслар оддий қиёслаш ва образли қиёслаш шаклларида намоён бўладиган оламдаги нарса-предметларни батафсил тасвирлаш усулидир.

Пхисологияда қиёслаш (таққослаш) ақлий операция ҳисобланиб, у нарсалар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқни, тенглик ва тенгсизликни, бир хиллик ва қарама-қаршиликни ифодалаши қайд қилинади ва нарсалардаги қиёсланадиган белгиларнинг дастлаб сезгиларда ва идрокда акс этиши кўрсатиб ўтилади[7].

Билим фалсафий нуқтаи назардан борликдаги нарса-ҳодисаларни изчил боғланганлиги, алоқадорлиги ҳукм, тушунча ва хулоса чиқариш асосида ифодаланишидир[8]. Қиёслаш ана шундай мантиқий хулоса чиқаришнинг натижаси сифатида майдонга келади. Қиёслашнинг асоси фалсафанинг умумийлик категориясидир. Нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ўхшаш бир хил белги ва хусусиятлар бирлиги умумийликдир[9]. Предмет, нарса-ҳодисалар ўртасидаги умумий белги асосида улар қиёсланади. Агар бир предметдаги

[1] Nazarov Q. va b. Falsafa asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. – B. 142.

[2] Ivanov P., Zufarov M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008. – Б. 186.

[3] Ғозиев Э. Психология. Дарслик. – Тошкент, 2008. – Б. 257.

[4] Ivanov P., Zufarov M. Ko‘rsatilgan asar. – B. 216-217.

[5] Ivanov P., Zufarov M. Ko‘rsatilgan asar. – B. 189.

[6] Ivanov P., Zufarov M. Ko‘rsatilgan asar. – B. 190.

[7] Ivanov P., Zufarov M. Ko‘rsatilgan asar. – B. 189.

[8] Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 412.

[9] Шу асар. – Б.202.

муайян белги яна бошқа бир предметда бўлмаса, улар қиёс қилинмайди. Зеро, қиёслашдан мақсад предметларга хос муайян белгининг бошқасида иккинчисига нисбатан қай даражада эканлигини кўрсатишдир. Дунёни билишда, ундаги мавжуд нарсаларнинг хусусиятларини англашда уларни бир-бирига солиштириш, мавжуд белгиларни таққослашнинг муҳим аҳамияти борлиги фанда эътироф этилган ҳақиқатдир. Шу усул орқали инсон нарса, предметларнинг ўзига хос муҳим жиҳатларини англайди ва уни таърифлайди. Бу ҳолатнинг қиёслаш асосида вужудга келиши қиёснинг оламни билиш жараёнида муҳим ўрни борлигидан далолат беради. Қиёслаш фалсафий нуқтаи назардан моҳиятдир. Қиёслаш орқали бирор жиҳатидан ўзаро алоқадорликда бўлган нарса, ҳодисалар солиштирилади. Предметлардаги бирор белги қиёсланар экан уни предметдаги энг муҳим белгиси назарда тутилади ва қиёслаш учун асос эканлигига таянилади. Объектив борлиқ мантиқий асосда ҳис этилмаса предмет, нарса-ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини билишга эришиб бўлмайди. Қиёслаш эса объектив борлиқни мантиқий мушоҳада асосида таърифлаб берувчи воситадир. Чунки қиёс ҳиссий билимлар билан бирга тасаввур қилиш ва мантиқий хулоса чиқариш натижасида вужудга келади. Шу боисдан мантиқий асос бўладиган белгини предметларни бир-биридан фарқловчи бир-бирига ўхшашлигини ифодаловчи муҳим хусусият эканлигини эътироф этади[1]. Предметларга хос мавжуд белгилар қиёслашнинг асосидир. Маълумки, ҳар бир предмет бир неча белгиларга эга бўлиб, ушбу белгиларнинг бирортаси бошқа предметдаги шундай белги билан мос келади ва турли тушунчаларнинг вужудга келиши учун замин яратади. Предметларнинг муайян белгиси асосида қиёсланиши натижасида инсон белгининг ўхшашлиги, ноўхшашлиги қиёсланаётган предметларда муайян белгининг бир хилда эмаслиги кабиларни англайди. Шу боисдан мантиқ фани тушунчани предмет ва ҳодисанинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли сифатида талқин қилинади[2].

Белгилар предметларни бир-биридан фарқловчи ёки бир хиллигини кўрсатувчи жиҳатлари бўлиб, у ҳиссий билинганларни идрок этиш орқали тушунча сифатида англанади. Бу жараёнда турли мантиқий усуллардан фойдаланилади. Қиёслаш шундай усуллардан биридир. Қиёслаш тушуниш ва тафаккур қилишнинг асоси ҳисобланади. Қиёслашсиз олам манзарасини аслидагидек тасаввур қилиш қийин. Бироқ барча нарса-ҳодисалар ўзаро қиёсланавермайди. Қиёслаш идрокий билиш натижасида вужудга келади. Шунга кўра қиёслашнинг икки йўл билан вужудга келишини қайд қилиш мумкин:

1. Ҳиссий билиш (амалий) орқали вужудга келадиган қиёслар.

2. Идрокий билиш (назарий) хулосалар чиқариш орқали вужудга келадиган қиёслар.

Ҳиссий билиш орқали вужудга келадиган қиёслар предметлардаги қиёслаш мумкин бўлган белгиларнинг сезги органлари асосида англаниш билан боғлиқ. Инсон ўзини ўраб турган нарсаларнинг хусусиятларини дастлаб сезги аъзолари орқали англайди. Бироқ муайян предметга хос белгининг бошқасида қай даражада эканлигини англаш ва ифодалаш тафаккур қилишни тақозо этади. Масалан, *Само артилган чиннидай тиниқ, юлдузлар чарақлаб турур.* (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси”) гапидаги *осмоннинг тиниқлиги* ва *чинни идишнинг тиниқлиги* сезги аъзолар орқали англанадиган белгилар бўлса-да, уларнинг бир-бири билан қиёсланиши тафаккур билан боғлиқ. Чунки қиёслаш ҳамма вақт ҳам бир турдаги предметлардаги фарқланувчи ўхшовчи белгиларга асосланган ҳолда вужудга келмайди. Қиёсланаётган предмет ва ундаги белгилар фарқланиши бир турдаги предмет, нарса-ҳодисалар доирасида мавжуд бўлса, бу қиёсланишнинг оддий усулидир. Масалан, *Бўйи Маҳкамникидан пастроқ, лекин чорпахил, шунинг учун Маҳкамдан кўра йирикка ўхшайди..* (П.Қодиров. “Уч илдиз”) гапида бир турдаги, яъни шахслар қиёсланган бўлиб, кўриш аъзоси орқали белгининг турличалиги ифодаланган.

Ҳиссий билинганларни мушоҳада қилиш асосида солиштириш идрокий қиёслашга олаб келади. Масалан, *Қиз шу файзсиз чўлда очилган танҳо лоладек, ўзини кўз-кўз қилиб борарди.* (С.Аҳмад. “Уфқ”) гапидаги қизнинг лолага қиёсланиши идрокий қиёс бўлиб, предметлар орасида сезги аъзолари орқали англанмаган, балки мантиқий мушоҳадали, тафаккур қилинган қиёслашдир. Қиёслаш предметнинг муҳим жиҳатларини белги сифатида ажратган ҳолда бошқа предметдаги шундай белгига мослиги, фарқли хусусиятлари, предметдаги мавжуд белгининг миқдор ва кўлам жиҳатларини аниқлашга қаратилган тафаккур тарзидир. Предметлар муайян белгиларга асосланган ҳолда қиёсланганда, дастлаб улардаги умумийлик ва фарқли жиҳатлар ажратилади. Қиёслашнинг муҳим жиҳатларидан бири шуки, у англанган, идрок этилган оламнинг образли, таъсирчан ифодалаш усулларидан ҳисобланади.

[1] Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. – Тошкент, 2001. – Б. 71.

[2] Шу асар. – Б. 71.

Гарчанд, предметлардаги белги оддий бўлиб, у барча томонидан англанадиган белги бўлса ҳам, иккита бир-бири билан турдош ёки турдош бўлмаган предметга муайян белгининг мавжудлигини идрок этиш, уларнинг фарқли ва ўхшаш хусусиятларини солиштириш асосида тавсифлаш жараёнининг ўзи таъсирчанликни вужудга келтиради. Кўринадики, қиёслаш орқали вужудга келадиган ифодалар ҳар қандай ҳолатда ҳам фикрни образли ифодалашга қаратилган бўлади. Чунки қиёслаш асосида фикрлаш ва уни баён этишда кишининг тафаккур дунёси билан ижодкорлик фаолияти уйғунлашиб кетади. Зеро, қиёслаш кундалик мулоқотдаги оддий фикр ифодалаш тарзида эмас, балки нарса, ҳодисалардаги белгиларни образли тасаввур қилиш асосида ҳам вужудга келадики, қиёслашнинг бундай шакллари бадиий матнларда бадиий-образлиликни кучайтирувчи воситага айланади.

Қиёслашнинг яна бир муҳим жиҳати уни мулоқотда фикр ифодалашнинг муҳим усули сифатида доимий қўлланилишда бўлишидир. Инсон фикр ифодалашнинг дастлабки жараёнларидан бошлаб қиёслашдан фойдаланганлиги манбаларда қайд қилиб ўтилган. Проф. Н.Маҳмудов қиёслаш, таққослаш ташқи дунёни билишнинг энг кенг тарқалган мантиқий усулларидан бири эканлигини, унинг инсон фаолиятининг барча саҳоларида кузатилишини таъкидлаб ўтган[1]. Зеро, қиёслаш инсон нутқий фаолиятининг муҳим қисмини ташкил этади. Инсон ўзини ўраб турган оламни таъриф ва тавсиф қилмаслиги мумкин эмас. Оламдаги барча нарса қиёслаш учун мумкин бўладиган белги-хусусиятларга эга. Демак, инсоннинг нутқий фаолиятини ҳам қиёслашсиз тасаввур этиб бўлмайди. Қиёслаш индивидуал ҳодиса. У муайян шахс томонидан унинг тафаккур тарзининг маҳсули сифатида намоён бўлади. Ҳатто оддий сезги аъзолар орқали англанган нарсаларнинг ҳам фарқли ва ўхшаш белгиларини солиштириш, баҳолаш барчанинг ҳам ҳаёлига келавермайди. Ҳар бир шахснинг дунёни кузатиши, уни таъриф ва тавсифлаши индивидуал томони бўлиб, тил воситаларидан фойдаланишдаги маҳорати орқали намоён бўлади.

Кимдир тилдан оддий алоқа аралашув воситаси сифатида оламдаги нарса-ҳодисаларни номлашда фойдаланса, яна бошқалар тилнинг таъсирчанлигини намоён қилиш учун ҳам фойдаланади. Хуллас, тилнинг яратилишидан тортиб, унинг ифода қуроли вазифасини бажаришгача бўлган жараён инсон билан боғлиқ бўлиб, инсон тилни оламни номлаш ва уни образли ифодалаш хусусиятларини намоён этиш даражасини таъминлашигача олиб келган. Қиёслаш ҳам моҳиятан ана шундай кўп вазифали ифода усули бўлиб, инсоннинг тил воситаларидан фойдаланиш маҳоратини, оламни изоҳлашдаги топқирлигини кўрсатувчи ифода усули, шунга кўра, қиёслашга нутқий ҳодиса сифатида ёндашиб, унинг нутқий жараёндаги ўрнини баҳолаш тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Rezyume. The article analyzes the fact that comparison is a product of human way of thinking, the role of this expression in the understanding of the world view and its manifestation through language.

Резюме. В статье анализируется тот факт, что сравнение является продуктом человеческого мышления, роль данного выражения в понимании картины мира и её проявления посредством языка.

[1] Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – №3. – Б. 19.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SO‘ZLARARO DARAJALANISH O‘QUV LUG‘ATIDA SO‘ZLARGA IZOH BERISH

Eshboyev Qahramon Bakir o‘g‘li,
Renessans ta'lim universiteti, filologiya kafedrasi dotsenti v.b,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

So‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘atini yaratishdagi asosiy maqsad muayyan tilda mavjud bo‘lgan muayyan belgisi asosida darajalanish munosabatiga bo‘luvchi leksemalarni darajalanish qatoriga joylashtirish, darajalanuvchi leksemalarning o‘zaro umumiy va farqli xususiyatlarini ko‘rsatish, so‘zlar ma'nosidagi nozik jihatlarni anglash, so‘zning ana shu xususiyatini e'tiborga olgan holda nutqda qo‘llash ko‘nikma va malakani rivojlantirish kabi lingvodidaktik talablarni qondirishdir. O‘zbek tilida zamonaviy darajalanish lug‘atining yaratilishida o‘zbek tilining izohli lug‘ati, so‘zlar darajalanishi lug‘ati, o‘zbek tili sinonimlari va antonimlari lug‘ati asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Graduonimik lug‘atning yaratilishi nafaqat til o‘rganuvchilar, qolaversa barcha fan sohalarida faoliyat yuritayotgan kishilarga ham birdek zarurki, maqola yozishda, asar yoki hikoya yozishda so‘zlarning ma'nosi, ishlatilish ko‘lami, ma'nodosh boshqa so‘zlaridan nimasi bilan farq qilishini ushbu lug‘at orqali yana ham oson bilib olish imkoniyatini yaratadi[1].

“Tilshunos olima Sh.Orifjonova lug‘aviy birliklar o‘zaro ma'noviy munosabatiga ko‘ra ma'lum bir darajalanish qatorini hosil etishi fanga qadimdan ma'lum, deya ta'kidlaydi va uning eng yorqin namunasi sifatida – *o‘rta* so‘zini o‘z ichiga olgan so‘zlar qatori bilan dalillaydi.

katta – o‘rta – kichik
yosh – o‘rta – qari
uzoq – o‘rta – yaqin
baland – o‘rta – past
uzun – o‘rta – qisqa”[2].

Tilshunos “*o‘rta* so‘zi bilan ifodalangan belgi-xususiyat tom ma'noda o‘rtalik, oraliq, ya'ni ikki bir-biriga zid belgi oralig‘idagi holat ekanligini ko‘rsatadi. *O‘rta* leksemasi antonimlar oralig‘idan o‘rin olsa, *katta – o‘rta – kichik* darajalanishi kam seziladi. Lekin *o‘rta* leksemali birliklarni zid belgi asosida emas, ma'lum bir belgining kamayishi yoki o‘sishi asosida idrok etilsa, ma'noviy darajalanish yaqqol anglashiladi”[3]. Aslida graduonimiya semantik darajalanishlarga asoslangan bir umumiy yo‘nalishli qator (zanjir) bo‘lsa, antonimiya shu zanjirning (qatorning) turli qismlari (a'zolari) orasidagi semantik farqlanuvchanlik-zidlanuvchanlik munosabatlaridir.

Tadqiqotning mazkur faslida so‘zlar darajalanish o‘quv lug‘atidagi so‘zlarga izoh berish masalasiga asosiy e'tibor qaratish lozim bo‘ladi. O‘zbek tili zamonaviy avlod so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘atidagi leksemalarga izoh berish doirasida quyidagi namunalarni qayd qilish joiz.

Farosatli – zehnli – didli –
zakovatli – zukko – zakiy – zol
(qo‘llanish doirasining keng-torligiga ko‘ra)

FAROSATLI *a.***–** fahmli, aqilli, didli.

ZEHNLI *a.***–** tez idrok etadigan, uquvli.

DIDLI *f.* **– 1** Go‘zallikni, nafosatni his etadigan, undan estetik zavqola biladigan. **2** Aql-farosatli, fahmli, idrokli.

ZAKOVATLI *[a.* **–** sezgirlik, akllilik, farosat.

ZUKKO *[a.* **–** zehni o‘tkirlik; farosat; aql] Aqli, zehni o‘tkir; aklli, dono.

ZAKIY *[a.* – ziyrak; aklli, qobi-liyatli) *kt.* Zehni, aqli o‘tkir; dono, aqlli. *Uzoq maqsad uchun tarixni chaplab, Homiylarni, zakiy-larni sotganlar ozmi?* [A.Oripov, Yillar armoni]. *Ota-ona go‘dakning* ***zakiyligiga*** *lol qolib, cho‘rini topib keladilar va undan afv so‘raydilar.* [O.Yoqubov, Qo‘hna dunyo].

ZOL I *[f.* **–** juda ham qari] *kt.* Ko‘p ish ko‘rgan, hamma narsaga aqli yetadigan; tadbirli. *Endi xat masalasi bo‘lsa, bari bir, u* ***zol*** *xotin bir aldandimi, endi hushyorroq bo‘la-di.* [Hamza, Maysaraning ishi].

ZOL II [*a.* **–** arab alifbosidagi z harfining nomi] Arab grafikasi asosidagi eski o‘zbek yozuvida o‘n birinchi harfning nomi.

Yangi taklif qilinayotgan so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘atidagi so‘zlarga shu tartibda izoh berish mumkin, leksemalar izohiga qo‘shimcha tarzda illyustrativ misollar ham berilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

[1] Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Монография. – Тошкент, 1995. – Б 186.

[2] Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – Б 9.

[3] Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б 9.

Sh.Orifjonova tomonidan darajalanish munosabatlari bilan bog‘langan so‘zlar qatori ikki guruhga ajratiladi:

1. G‘ayrilisoniy asos	1. sof lisoniy asos

“G‘ayrilisoniy omilning mohiyati shundaki, borliqdagi narsa, belgi-xususiyatda sifat farqi bilan birga miqdor farqi ham mavjud. Masalan, inson *go‘daklik, yoshlik, navqironlik, yetuklik, qarilik* holatini, *o‘simlik, navnihollik, ko‘chatlik, yetilganlik, quriganlik* davrini boshidan kechiradi – o‘sadi. Tabiatdagi rang va boshqa belgilar shunchalik xilma-xilki, bo‘yoqchilar birgina qora rangning hatto o‘ndan ortiq turini ajratadilar, deb keltiradi o‘zining darsligida. Insonning faol ongi ana shu miqdoriy va sifatiy farqni aks ettiradi. Til ongning ifodasi bo‘lganligi bois u ongdagi aks ettirilgan mana shunday miqdoriy farqlarni ham ifodalashi lozim. Bunday miqdoriy farq turli usul bilan, jumladan, alohida-alohida leksema bilan ham ifodalanadi. Chunonchi, *nihol – ko‘chat – daraxt, ninni – chaqaloq, go‘dak – bola, buzoq – tana – g‘unajin – sigir* kabi”[1].

1. “**Darcha** – ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o‘tagan bir yoki qo‘sh tabaqali, eshik yoki devorga o‘rnatilgan kichkina eshikcha”[2].

2. “**Eshik** – uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o‘rnatilgan ochib-yopib turiladigan moslama”[3].

3. “**Darvoza** – hovli, qo‘rg‘on, qal’a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochib-yopiladigan katta eshik, qopqa”[4]. Tilshunos darcha va darvoza leksemalarini ma’no tomondan eshikni, eshik esa derazani taqazo qilishini aytib o‘tadi. Bu leksemalar hajm ko‘lamining katta-kichikligiga ko‘ra darajalanish qatorini xosil qilgan.

Sh.Orifjonova o‘z ishida yana
bir darajalanish qatorini keltirgan.

“***gulobi – pushti – qizg‘ish – qizil – ol – qirmizi”[5].***

Bu leksemalarning izohli lug‘atdagi ma’nolariga e’tibor qaratamiz.

1**. Gulobi** – gulob rangli, pushti.

2. **Pushti** – shaftoli guli rangidagi, och qizil.

3. **Qizg‘ish** – qizilga moyil, qizilga yaqin rangdagi, qizg‘imtir.

4. **Qizil** – qon rangidagi, qirmizi, olvoli.

5. **Ol** – qizil, qirmizi.

6. **Qirmizi** – qizil rangli, qizil, ol [8;581]. (Ushbu izohlar O‘zbek tilining izohli lug‘ati 1,2,3,4,5 jildlaridan olindi). Bu leksemalar graduonimik qator tarkibida umumiy qizillik ma’nosi ostida birlashadi.

“qizillik”

gulobi pushti qizg‘ish qizil ol qirmizi

-3 - 2 - 1 0 1 2

Orifjonova sinonimik paradigma a’zolari kabi, graduonimik lug‘aviy paradigma a’zolari ham yetakchi so‘z (dominant) atrofida birlashishini aytib o‘tadi. Tilshunos *darcha, eshik, darvoza* so‘zlarida dominant so‘zni *eshik* deb oladi, *gulobi – pushti – qizg‘ish – qizil – ol – qirmizi* darajalanish qatorida esa, *qizil* so‘zini dominant so‘z deya belgilaydi. Darajalanish qatorida dominant so‘zning bo‘lishi qator tarkibidagi leksemalarning boshqasining o‘rnida dominant so‘zning qo‘llanilish imkonini beradi degan fikr kelib chiqmasligi kerak. Darajalanish qatorida leksemalar ma’nosi bir-biridan farq qilish kerak, aks holda, sinonimlardan farq qilmaydi. Darajalanish qatorida shunday so‘zlar borki, birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llashning imkoni yo‘q.

Masalan: **Kecha - bugun - erta - indin**
(zamoniyligiga ko‘ra)
Oila - mahalla - ovul - qishloq - shahar - tuman - viloyat respublika *(hududiy qamrovining tor-kengligiga ko‘ra)*
Tug‘ilmoq - yashamoq - o‘lmoq
(hayot davrining bosqichlariga ko‘ra)
Sovuq - iliq - issiq
(haroratning past-balandligiga ko‘ra).

Bunday misollar sirasini yana ko‘plab keltirish mumkin. Bizningcha graduonimik qatorda dominant so‘z deganda, qator tarkibidagi lesemalarning o‘sish yoki kamayishi, salbiylik yoki ijobiylikni belgilab beradigan, ya’ni qator markazida turadigan so‘z ma’nosida tushunish lozim.

Shu o‘rinda sinonimiya va graduonimiyaning o‘zaro munosabati haqida tadqiqotchi G‘.Rahmonovning fikri ham e’tiborli. Sinonimiya ma’nolari bir xilligi, o‘zaro yaqinligi yoki o‘xshashligi hodisalariga asoslansa, graduonimiya esa farqlilik omillariga tayanadi. Demak, sinonimiya va graduonimiya hodisalari o‘zaro keskin farqlanadi. Biroq shunga qaramay, ular o‘rtasida ma’noviy munosabat mavjud. Bu ma’noviy munosabat qay yo‘sinda namoyon bo‘ladi. Aslida sinonimlardan biri o‘rnida ikkinchisini kontekstual qo‘llash imkoniyati mavjud bo‘lsa, denotativ ma’nolarga asoslangan graduonimlarda bunday bo‘lishi mumkin emas, biroq barcha hollarda graduonimlar orasida darajalanish farqlari kuchli yoki

[1] Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2018. – Б 19.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б 212.

[3] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б 457.

[4] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б 209.

[5] Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б 25.

kuchsiz bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda sememalardagi o‘xshashlik ortadi va bu holat ularda ma’noviy yaqinlikni (sinonimlardagi kabi birlikni, aynanlikni emas) keltirib chiqaradiki, natijada ular ayrim kontekstual omillar hisobiga biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lib qoladi. Shularga qaramay, sinonimiya va graduonimiya munosabatiga doimo ular shakllanishining bosh omillari bo‘lgan aynanlik va farqlilik hodisasi nuqtai nazaridan qaramoq kerak [4;38].

J.Jumabayevaning tahlillariga nazar soladigan bo‘lsak, A.Hojiyevning sinonimlar lug‘atida *nodon* leksemasi berilmagan, *ahmoq* so‘zining sinonimlari sifatida esa quyidagi so‘zlar keltiriladi: *ahmoq, tentak, go‘sho‘r.* Demak, belgining kuchayishi tarzida darajalanish qatori: *go‘sho‘r – tentak – ahmoq – nodon;* belgining pasayishi bo‘yicha darajalanish qatorini: *nodon – ahmoq – tentak – go‘sho‘r* ko‘rinishida berish mumkin. *Aqlli, dono* so‘zlariga keladigan bo‘lsak, *aqlli* so‘zining sinonimlari sifatida *esli, miyali, kallali* so‘zlarining oddiy so‘zlashuvga xosligi ta’kidlanadi. *Dono* so‘zi yuqorida qayd etilgan sinonimlar lug‘atida, afsuski, keltirilmagan[2;18]. Shu o‘rinda aytishimiz lozimki, Sh.Bobojonov va I.Islomovlarning so‘zlar darajalanish lug‘atidan *go‘sho‘r – tentak – ahmoq – nodon* darajalanish qatoridan *devona* leksemasi ham o‘rin olgan. *Axmoq - tentak - go‘sxur - devona* qatori orqali kuzatishimiz mumkinki, qator tarkibidan *nodon* leksemasi o‘rin olmagan.

J.Djumabayeva yuqorida keltirilgan sinonimik qatorga o‘zining tahlillari asosida yondashadi. U shaxsiy kuzatuvlar, tahlillar asosida *aqlli – zehnli – oqil – dono* tarzida darajalanish qatorini keltiradi. Shuningdek, *nodon – ahmoq – tentak – go‘sho‘r – aqlli – zehnli – oqil – dono* qatorini hosil qiladi. Lekin ushbu qator semantikasiga e’tibor beradigan bo‘lsak, 0 darajadagi leksema yo‘qligi sababli baribir *aqlli* so‘zi boshlanishi bilan ajralib qolmoqda. Shuning uchun yuqoridagi, ya’ni *nodon – ahmoq – tentak – go‘sho‘r* qatorini aqliy sustlik belgisi asosida ajratib berish ma’qulroq, deya ta’kidlaydi[1]. So‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘atidan bu leksemalar quyidagicha qator tarzida joylashtirilishi maqsadga muvofiq:

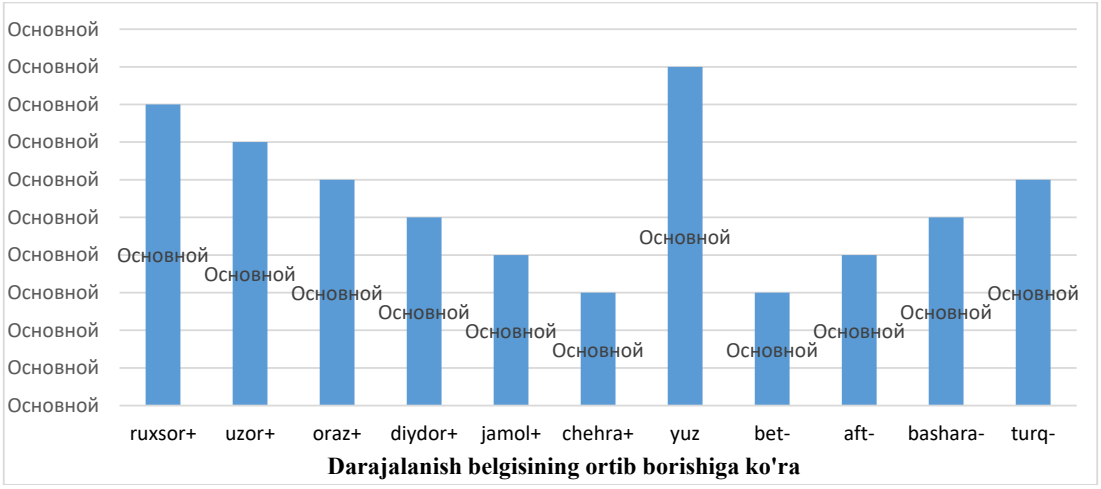
ahmoq – tentak – go‘sho‘r – devona;

aqlli – zehnli – oqil – dono kabi.

Darajalanish lug‘atida berilgan *yuz – bet – aft – bashara – turq – chehra – jamol – diydor – oraz* qatorini olaylik. Ayni bu qatordagi salbiy munosabat *yuz – jamol – chehra – diydor – oraz* leksemalarida ifodalanmagan. *Bet – aft – bashara – turq* leksemalarida esa salbiylik ma’nosi ifodalangan. Salbiy munosabat darajasi *bet*dan *turq*qa qarab o‘sib boradi. Shunday qatorni “ijobiy munosabat” va uning daraja belgisi asosida *yuz – chehra – jamol – diydor – oraz* leksemalari tashkil etadi. Bu qatorda belgining *chehra*dan *oraz*ga tomon o‘sishi kuzatilmoqda.

Ijobiylik yoki salbiylikning oshib va, aksincha, kamayib borishi asosida graduonimik qatordagi leksemalar darajalanishi mumkin:

1 diagramma

Yuqoridagi rasmda ko‘rsatilganidek, darajalanish belgisi ijobiylikdan salbiylik tomon, salbiylikdan ijobiylik tomon ortib bormoqda.

ruxsor – uzor – oraz – diydor – jamol – chehra – yuz – bet – aft – bashara – turq

+7 +6 +5 +4 +3 +2 0 -1 -2 -3 -4

[1] Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – Б 18.

Bu leksemalarga “O‘TIL”da quyidagicha izoh berilgan:

1. **YUZ** – Odam boshining old tomoni, old tomondan ko‘rinishi; bet.

2. **CHEHRA** [f. – yuz, siymo] – Yuz, bet, aft-angor; siymo.

3. **JAMOL** [a. – go‘zallik, suluvlik; jozibadorlik]. **1.** Husn, ko‘rk, chiroy. **2.** Chiroyli yuz, chehra.

4. **DIYDOR** [f. – tashqi ko‘rinish, yuz] Kishining yuzi, jamoli, ruxsor; bashara.

5. **ORAZ I** [a. – tashqi ko‘rinish; yuz, yonoq] *poet.* Chiroyli yuz, bet, chehra; jamol.

6. **UZOR** [a. – yuzdagi mayin tuk; yuz, chehra] *esk. poet.* Yuz, ruxsor.

7. **RUXSOR** [f. – tashqi ko‘rinish, qiyofa; yuz, bet; yonoq] **1** Kishining yuzi; bet; aft-angor, chehra.

8. **BET 1** Odam boshining old qismi, old tomoni; yuz, aft. **2** Yuzning yonoqdan iyakkacha bo‘lgan ikki tomonidan har biri; chakka.

9. **AFT 1** Odam boshining old qismi; yuz, bet. **2** Yuz ko‘rinishi, qiyofa; turq.

10. **BASHARA** [*a.* **–** teri; po‘st] **1** Kishi boshining old qismi; bet, yuz. **2** Kishining ruhiy holatini, xarakterini gavdalantiruvchi holat, ko‘rinish; aft, avzo. **3** *ko‘chma* Kishining ma’naviy qiyofasi.

11. **TURQ** Tashqi qiyofa, avzo, vajohat (asosan, salbiy munosabat bilan)[1]. (Ushbu izohlar O‘zbek tilining izohli lug‘ati 1,2,3,4,5 jildlaridan olindi).

“Graduonimiya munosabatida leksemalar ifodalayotgan bitta belgining turli darajalari ifodalanadi. Bundan graduonimiya – belgi bildiruvchi leksemalararo munosabat, degan fikr kelib chiqmasligi lozim. Darajalanish hosil qilayotgan leksemalar tarkibida bir belgining ozlik yoki ko‘plik holatlarini aks ettiruvchi semalar mavjud bo‘ladi. Aslida, shu semalarning ikki yoki undan ortiq leksemaga xosligidan leksemalarning darajali qatori kelib chiqadi. Masalan, *yoz – kuz – qish* qatori “havo haroratining kamayib borishi” belgisining darajama-daraja oshib borishi natijasida shakllangan. Darajalanish yoz sememasidagi “issiq” semasi, kuz sememasidagi “iliq” potensial semasi, qish sememasidagi “sovuq” semasi asosida ro‘y bergan. Graduonimik qatordagi bir-biriga yaqin leksemalarda ma’noviy yaqinlik kuzatiladi va bu semantik yaqinlik sinonimiya darajasida bo‘lishi ham mumkin: *achchiqlanmoq, g‘azablanmoq, qahrlanmoq.* Graduonimik qatordagi bir-biridan uzoq joylashgan leksemalarda farqlilik kuchayib boradi. Qatorning boshi va oxirida joylashgan leksemalardagi farqlilik (ziddiyat) antonimiyagacha yetib borishi mumkin: *yomon – qoniqarli – yaxshi* kabi”[2].

Yangi tuziladigan darajalanish o‘quv lug‘atida graduonimik qator, undan so‘ng esa, qator ostidan qatordagi har bir leksemaning izohi, shartli belgilari, zarur bo‘lgan hollarda illyustrativ misollar beriladi. Masalan:

Hujra – kulba – uy – qasr – koshona – saroy

1. HUJRA [a.] Kishi yashaydigan kichkina xona, uycha.

2. KULBA [f.] Kichik, ko‘rimsiz, bechorahol uy; boshpana.

3. UY Yashash uchun yoki turli tashkilot, muassasa va sh.k. joylashishi uchun mo‘ljallangan bino.

4. QASR [a.] Har qanday muhtasham bino, dang‘illama uy, toq-ravoq, koshona.

5. KOSHONA [f.] *kt.* Hashamatli, ko‘rkam bino.

6. SAROY II [f.] **1** *map.* Xon, amir, podshohlarning doimiy qarorgohi bo‘lib xizmat qilgan hashamatli katta bino; koshona.

Darajalanish qatorini yuqoridagi tartibda tuzish, qatordagi har bir so‘zni qatordan so‘ng ketma-ketlikda izohlash, zarur holda illyustrativ misol keltirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Rezyume. Ushbu maqolada yangi yaratilajak zamonaviy so‘zlar darajalanish o‘quv lug‘atida so‘zlarga izoh berish bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar talqini yoritilgan.

Rezyume. In this article, the interpretation of issues such as commenting on words in the newly created educational vocabulary of modern words is highlighted.

Резюме. В данной статье рассматривается интерпретация инструкций и рекомендаций по комментированию слов вновь созданной учебной лексики современной лексики.

[1] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б 211.

[2] Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Монография. – Тошкент, 1995. – Б 23.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

KASALLIK NOMLARINING ONOMASIOLOGIK, SEMANTIK IFODASI

Navruzova Muyassar Gaybullayevna,
Buxoro davlat universiteti boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Kasallik organizmda bir necha o'zgarishlarning kelib chiqishi bilan sog'liqning buzilish holatidir. Qadimda kasalliklar sababi, asosan, odamlar iste'mol qiladigan suv, oziq-ovqat va havodagi infeksiyalar bilan bog'liq bo'lsa, hozirgi jamiyatda yuqumli kasalliklar o'rnini surunkali kasalliklar egallagan. Qadim zamonlardan inson hayoti, uning sog'ligini saqlash, kasalliklarning oldini olish dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Tibbiyot (meditsina, tabobat) ana shunday masalalar bilan shug'ullangan.

Kasallik – bu ichki va tashqi faktorlar oqibatida inson organizmida yuz beradigan patalogik jarayon sanaladi. Kasalliklarning turlari juda ham ko'p bo'lib, ularning kelib chiqishi va davolanish usullari ham turlichadir. Bu haqida Abu Ali ibn Sinoning beshta tomdan iborat dunyoga ma'lum va mashhur bo'lgan "**Tib qonunlari**" asarida:

1-tom: tibbiyot ilmi – o'tchil va surunkali kasalliklarning ta'rifi, ularning tashxisi, davolanishi, jarrohlik;

2-tom: tabiiy giyohli dorilar haqida hikoyalar;

3-va 4-tomlar: inson tanasidagi kasalliklar, a'zolardagi sinishlarni davolash bo'yicha tavsiyalar;

5-tom: Ibn Sino tarafidan mustaqil tayyorlangan murakkab tarkibli dorilar xususiyatining ta'rifi hamda Yevropa va Osiyodagi qadimgi tabiblarning yozuvlaridan manba sifatida foydalanilganligi haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

Abu Ali ibn Sino "**Tib qonunlari**" asarida keltirgan ayrim birliklarni izohga tortamiz. Suyak atamasi izohli lug'atlarda quyidagicha ta'riflanadi: Suyak - odam va umurtqali hayvonlar skeletining asosiy qismi. Suyak to'qimasi biriktiruvchi to'qimaning bir xili. Suyak bo'g'imlar, boylamlar, muskullar va o'ziga birikkan paylar bilan birga tayanch harakat apparatini hosil qiladi. Suyak semasini ifodalovchi birliklar mineral moddalardan tarkib topgan.

Ibn Sino o'z asarida ushbu atamani bir necha xilini turli o'xshatishlar ya'ni metaforik birliklar orqali izohlab o'tgan.

Suyak semasini ifodalovchi birliklar

Kunjutsimon suyak – barmoqlardagi bo'g'inlarning oralari yaxshiroq mahkamlanish uchun kunjutsimon suyak deb ataladigan kichik suyaklar bilan to'ldirilgan.

Xanjarsimon suyak – ko'krak suyagining quyi qismiga keng tog'aysimon suyak yopishib turadi. U tog'ayning oxirgi qismi yumaloqdir. Chunki xanjarga o'xshaydi va me'daning og'zini himoya qilishi uchun xizmat qiladi.

Kubsimon suyak – tashqi tomondan esa kubsimon suyak bilan qo'shiladi. Xohlasang alohida suyak deb, xohlasang oyoq panjasi tovon qismining to'rtinchi suyagi deb hisoblash mumkin.

Qayiqsimon suyak – tovon bilan orqadan va oldindan oyoq panjasining tovon qismidagi uch suyak orqali birikadi.

Yonbosh suyak – dumg'azaning yonida, o'ng va so'l tomonlarda, ikkita suyak bor. Ular bir-biri bilan harakatsiz bo'g'inlar orqali qo'shilganlar. Ular yuqoridagi suyaklarga asos bo'ladilar, ostki suyaklarni esa ko'tarib turadilar.

Lomsimon suyak – qalqonsimon tog'ay nomsiz tog'ayga yaqinlashishi va bir-biridan uzoqlashishlari natijasida hiqildoq ochilib, yopiladi. Hiqildoq va uning old yaqinida uchburchak shaklida bir suyak, bo'lib, yunoncha alfavitdagi Lom harfi yozilishiga o'xshatib lomsimon suyak deb ataganlar.i.

Bundan tashqari ushbu asarda hozirgi kunda iste'molda qo'llanilmayotgan bir necha tibbiy birliklar borligini aniqladik.

Suda – **(**bosh og'rig'i)- bosh a'zolarida bo'ladigan og'riq ;

Shaqiqa – boshning bir tomonida, asosan, o'rta qismida qo'zg'aladigan og'riq;

Temir qalpoq – (bayza, xuda) - butun boshni o'rab oluvchi og'riq. Butun boshni o'rab turadigan harbiy temir qalpoqqa o'xshatib shunday ism bilan atalgan;

Litarg'us – (sovuq sarsom)- tarjimasi unutish. Kalla suyagining ichkarisida bo'ladigan balg'amli shish. Bu balg'amdan vujudga keladigan sarsomdir;

Tutqanoq – nafsoniy a'zolarning sezish va harakat ishlariga hamda tik turishiga to'sqinlik qiladigan kasallik;

Sakta – miya qorinchalarida, sezuvchi va harakat-

lantiruvchi ruh yo‘llarida kuchli tiqilma paydo bo‘lishi sababli a’zolarning sezgisiz va harakasiz bo‘lib qolishi;

Laqva (yuz falaji) – bu yuz a’zosiga tegishli kasallik bo‘lib, uning natijasida yuzning bir tomoni g‘ayritabiiy ravishda bir tarafga tortiladi, yuzning tabiiy shakli o‘zgaradi, lab va shu tarafdagi qovoqlar yaxshi yumilmaydi;

Qaltiroq - tana a’zolariga tegishli kasallik bo‘lib, u harakat qildiruvchi quvvatning mushaklarni uzluksiz harakat qildirishdan ojizligi;

Ramad – ko‘zning yallig‘lanish kasalligi;

Taxassur – ko‘zni qitiqlovchi va qizartiruvchi sabablardan paydo bo‘ladigan qizishi va ho‘llanib turishi;

Zaturril – (o‘pka yallig‘lanishi)- o‘pkada bo‘ladigan issiq shishdan iborat bo‘lib, goho dastlabdanoq o‘zi paydo bo‘ladi.

Xafaqon – yurakda paydo bo‘ladigan uchganga o‘xshash bir harakat. Uning sababi yurakka aziyat beruvchi har bir narsa bo‘lib, u yurakning o‘zida, yo uning g‘ilofida bo‘ladi, yoki yurakka u bilan yonma-yon turgan va hamkor a’zolardan keladi[1].

Bu birliklarning har birini hozirgi kunda tibbiyot fanida sinonimik terminlari mavjud. Ammo kelgusida tibbiy birliklar lug‘ati yaratilishida lug‘atshunoslar uchun manba vazifasini o‘taydi.

Ibtidoiy odamlar o‘zlari uchun hali turar-joy qurish, kiyim tikish va ovqat pishirishni bilmay turib, ba’zi kasallik holatlarida muolaja qilishni bilib olganlar. Buni o‘sha ibtidoiy odamlarning yashash sharoitlari taqozo etgan. Ularning yashash sharoitlari esa juda og‘ir va mashaqqatli bo‘lgan. Ibtidoiy odamlar uy-joysiz, o‘rmonlarda yarim yalang‘och va ko‘pincha och yashab, ko‘p qiyinchiliklarni boshlaridan kechirganlar. Buning natijasida ko‘p kasalliklarga duchor bo‘lganlar, yirtqich hayvonlar bilan to‘qnashib, tan jarohatlari olganlar.

Tabiiyki, bunday holatlarda kishilar kasallikdan qutulish va tan jarohatlarini davolashga intilganlar. Natijada, dastlabki oddiy muolaja usullari ishlab chiqilgan. Bu haqda ulug‘ Gippokrat bunday deb yozgan edi: “Hayotning o‘zi kishilarni tabiblik san’atini izlab topishga majbur etgan”. Tibbiyotning kelib chiqishi jarayonini har taraflama o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, “birinchi tabib” organizmning o‘zi ekan, ya’ni organizmning o‘zi birinchi bo‘lib kasallikga qarshi kurasharkan. Buni quyidagi oddiy misoldan ko‘rish mumkin: agar organizmga tashqaridan biror narsa, masalan zirapcha kirib qolsa, uning atroflarida qon tanachalari (leykositlar) to‘planib, zirapcha bilan birga kirgan mikroblarni yutib, yo‘q qila boshlaydi. Natijada, organizm bu mikroblardan qutiladi. Organizmning kasalliklarga qarshilik ko‘rsatish xususiyati qadimgi Sharq hakimlariga ham ma’lum bo‘lgan. Masalan, Abu Ali ibn Sino “Odam tanasi hamma vaqt kasallikdan qutilishga intiladi”, deb yozgan edi. Haqiqatdan kasalliklar inson tanasi va ruhiyati bilan bog‘liq.

Masalan, tibbiyot tilida *variola* deb nomlanuvchi *suvchechak* kasalligi qadimda juda ko‘p tarqalgan yuqumli, epidemik kasallik hisoblangan. Yuzda kichik toshmalar paydo bo‘lishi kasallikning o‘ziga xos belgisidir. Shuning uchun xalq orasida bu kasallik *gul* deb nomlangan. Shunga o‘xshash davosi uzoq kechadigan kasalliklar evfemik birliklar bilan almashinishi nutqda ko‘p uchraydi.

Darhaqiqat, turli kasalliklar ruhiyatda u yoki bu o‘zgarishlarni vujudga keltiradi, bu esa bemorlar bilan bo‘lgan muloqotda o‘z ifodasini topadi. Inson aqliy va fiziologik faoliyatining mevasi – nutq orqali bu muloqot namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tibbiyotda shifobaxsh omil sifatida so‘zning ahamiyati yanada ortdi. Turli davrlarda nutq madaniyatiga doimo katta e’tibor bilan qaralgan. Nutq madaniyatiga, bemor bilan muloqot san’atiga har doim ham mohirona amal qilish oson emas. Bu tibbiyot xodimidan yuksak ruhiy manbani, yuqori madaniyatni, o‘ta nozik darajadagi sezgirlikni, bilimni, matonatni va hatto ba’zida aktyorlik darajasidagi mahoratini talab qiladi.

Qadimgi hind tabibi Sushruta: “So‘z muloyim, yoqimli va umidvor qila oladigan, ruhga taskin berguvchi bo‘lmog‘i lozim”, deb yozgan edi. Bu fikrlar hozirgi zamonda ham dolzarbdir. Ayniqsa soha mutaxasislari bo‘lgan shifokorlar uchun bu juda muhim omil sanaladi.

O‘zbek xalqi madaniyatida shifokorlik kasbi “sharaf”, “mas’uliyat”, “fidokorlik”, “mehnatsevarlik” kabi sifatlar bilan ta’riflanadi. Ularga katta ishonch bildirilib, hurmat qilinadi. Tarixdan ma’lumki, nihoyatda tajribali, yetuk, o‘qimishli tabiblarni xalqimiz hakim deb atagan. Buqrot (Gippokrat), Jolinus (Galen), Abu Bakr ar Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi hakim-tabiblarlar mashhurdirlar. Hakimlar tibbiy bilimlarning turfa xilligi va kasallik turlarining xususiyatlariga qarab sohalar bo‘yicha turkumlanadi. Jahon etnologiya fanida xalq tabobati bilan shug‘ullanuvchilarni ikkita katta guruhga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi: giyohlar bilan davolovchi tabiblar va afsunlar yoki so‘z sehri bilan davolovchi tabiblar. Tabiblarni davolash usuliga qarab quyidagi guruhlarga ham ajratish mumkin: “ma’naviy tabiblar” (shomon, baxshi), “tana xastaliklari tabiblari” folbinlar, “shifobaxsh giyohlar bilan davolovchilar” (dunyoviy bilimga asoslangan tabiblar), “ilohiy, g‘ayritabiiy kuchlar asosida davolovchilar”. Ular xalq orasida davolash usullariga qarab:

[1] Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Saylanma. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi “Xalq merosi” nashriyoti, 1991. - 354 b.

baxshi, folbin, azaimxon, sadqoqchi, mulla, duoxon, parixon va h.k. kabi nomlar bilan ataladi.

Dori-darmonlar bilan davolovchi tabobat yillar davomidagi izlanishlar, amaliy tajribalar yordamida insonni darddan forig‘ etuvchi usullar va tavsiyalarni o‘zida jamlagan. Bu turdagi tabiblar faqatgina tabiiy vositalar asosida dori tayyorlab kasallarni davolaydi. Afsun va duolar hamda so‘z sehri bilan davolovchilar narsa va hodisalarni ilohiylashtirib, undan shifo tilash orqali davolashadi.

Muhokamalar va natijalar. Xalq tilida aksariyat kasalliklarning nomi og‘rigan, xastalangan, kasallikka chalingan tana a’zolarining nomi bilan bog‘lab aytilishi kuzatiladi. Jumladan, bosh og‘rig‘i, quloq og‘rig‘i, til og‘rig‘i, tish og‘rig‘i, oyoq og‘rig‘i, bel og‘rig‘i, qo‘l og‘rig‘i, oshqozon og‘rig‘i kabi.

Bundan ko‘rinadiki, somatik so‘zlar, ya’ni inson tana a’zolari yoki ularning qismlari nomi tibbiy atamalar tarkibida alohida o‘rin tutadi va ularning shakllanishida asos sifatida xizmat qiladi.

Tilda inson a’zolari (bosh, oyoq, quloq, tish, qo‘l, yurak, o‘pka, oshqozon va hokazolar) bilan bog‘liq kasallik nomlari alohida leksik tizimni tashkil qiladi.

M.Gadoyeva tadqiqotida kasalliklar va ularni davolovchi kishilarning nomi tarkibida ham somatizmlar uchrashi (masalan: *yurak o‘ynog‘i, yurak og‘rig‘i* uni davolovchi kishi *yurak soluvchi, yurak ko‘taruvchi, dilbardor* deb nomlanishi, tomoq og‘rig‘i kasalini davolovchi *gulbardor, tomoq bosuvchi* deb atalishi), q*o‘l yarasi, jigar serrozi, o‘pka raki, oshqozon raki, ichak yarasi* kabi birikmalar ham tibbiyot atamalari bo‘lib, somatizmlar qo‘shilishidan hosil qilinishi alohida ta’kidlab o‘tilgan. Albatta, bu fikrlarni qo‘llash mumkin[1].

Bosh bilan bog‘liq kasalliklar: boshog‘riq, bosh yorilishi. Bosh insonning asosiy tana a’zolaridan biri bo‘lgani uchun uning hamisha omon bo‘lishi olqishlarda “Boshing omon bo‘lsin”, “Boshing toshdan bo‘lsin” deya alqansa, qarg‘ishlarda “Boshing yorilsin”, “Boshing darddan chiqmasin” deb aytiladi.

Bosh so‘zi inson tanasining bo‘yindan yuqorigi, oldingi qismi[2] bo‘lib, “kalla”, “sar” so‘zlari bilan ham yuritiladi. Shuning uchun xalq tilida “kallaog‘riq”, “dardisar” so‘zlari ham kasallik nomlari sifatida uchraydi.

Ko‘z bilan bog‘liq ko‘z oqishi, ko‘zga gul (gulday qizil dog‘) tushishi, ko‘z yumilib qolishi, ya’ni ko‘rmay qolishi, ko‘z oqarishi, ko‘z qizarishi kabi kasallik turlari bor. Shuning uchun ko‘pincha xalq qarg‘ishlarida yomonlarga shu kasalliklarni tilash motivi yetakchilik qilganini kuzatish mumkin: “*Ko‘zing oqib tushsin”, “Ko‘zingga gul tushsin”, “Ko‘zing ko‘r bo‘lsin”* kabi. Bunday qarg‘ishlar insonning ko‘rish imkoniyatiga zarar etishini tilash maqsadi bilan bog‘liq. U bilan olqishlarda esa “Ko‘zingning nuri ketmasin”, “Ko‘zing doim ravshan bo‘lsin” deyiladi.

Xalq topishmoqlarida ham ko‘zga shunday ta’rif beriladi:

Qarichdan yaqin,
Osmondan uzoq;
Qushday ildam uchar,
Qora yerning bag‘rin quchar.

(Topishmoqlar. – T: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981 B 43.)

Qo‘l bilan bog‘liq kasalik nomlari: qo‘li sinmoq, qo‘li burchimoq, qo‘li qayrilmoq, qo‘li qaltis yemoq, qo‘li akashak bo‘lmoq, qo‘li qaltirashi. Shuning uchun ayrim qarg‘ishlarda yomonlarga shu kasallikni ravo ko‘rish maqsadida “*Qo‘ling sinsin”, “Qo‘ling kesilsin”, “Qo‘ling akashak bo‘lsin”, “Qo‘ling shol bo‘lsin”* deb aytiladi. Chunki qo‘li singan kishi biror-bir narsani olish, berish, ushlash, tutish, uzatish harakatidan mahrum bo‘lib, qiynaladi, o‘z-o‘zini boshqarishi qiyin bo‘ladi.

“Qo‘ling uzun bo‘lsin”, “Qo‘lingni qayerga uzatsang, yetsin” olqishlari garchi ko‘chma ma’noda insonning iqtisodiy imkoniyatlari kuchli bo‘lishini tilash maqsadini ifoda etsa-da, aslida ayrim insonlarda uchraydigan “qo‘li kaltalik” kasalligiga ham implisit (yashirin) ishora qiladi.

Oyoq bilan bog‘liq kasalliklar: oyoq sinishi, oyog‘ini bosolmaslik, oyoq og‘rig‘i, oyoq burchishi, oyog‘i qaltis yeyishi, oyog‘i shol bo‘lishi, oyoq uvishishi, tovon yorilishi, tizza qaltirashi, tizza bukilmasligi va boshqalar. Oyoq ham insonning eng muhim tana a’zosi. Usiz inson yurishga, tikka turishga, bordi-keldiga qiynaladi. Shuning uchun xalq qarg‘ishlari orasida *“Oyog‘ing sinsin”, “Oyog‘ing shol bo‘lsin”, “Oyog‘ing qirqilsin”, “Oyog‘ing akashak bo‘lsin” kabilar uchraydi.*

Qorin bilan bog‘liq kasalliklar: qorinog‘riq (qornog‘riq), ichburug‘, ichketma, tirriq, chichqoq, ishkamdard singari.

Bel bilan bog‘liq kasalliklar: belog‘riq, beli bukchayib qolmoq, beli sinmoq, miyonog‘riq kabi. Bel insonning asosiy tayanch organi bo‘lgani uchun ko‘pincha yomon odamlarga “*Beling sinsin”* qarg‘ishi aytiladi. Xuddi oyoq kabi bel sinsa ham, inson tik turish, yurish singari zarur harakatlaridan mahrum bo‘ladi.

O‘pka bilan bog‘liq kasalliklar: sil, o‘pka shamollashi.

Yurak bilan bog‘liq kasalliklar: yurakog‘riq, dilbejo, dilxasta, yurak o‘ynog‘i, yurakqisma (yuragiqisma) va boshqalar. Bu misollar orqali yurak so‘zining

[1] Гадоева М.И. Инглиз ва ўзбек тилларида соматизмларнинг семантик-прагматик тадқиқи (фольклорнинг кичик жанрлари мисолида): Филология фанлари доктори (DSc)... диссертация. – Бухоро, 2022. – Б.63.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. Тузатилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б.332.

fors-tojikcha dil so‘zi bilan o‘zaro sinonim sifatida qo‘llanishi ayonlashadi.

Quloq bilan bog‘liq kasalliklar: quloq og‘riq, qulog‘i og‘ir (kar). Qarg‘ishlarda insonga eshitish imkoniyati chegaralanishini xohlab “Qulog‘ing tom bitsin” qarg‘ishi aytiladi.

Tomoq bilan bog‘liq kasalliklar: tomoqog‘riq, dardi gul tomoq qichishi, tomoq qirilishi.

Til bilan bog‘liq kasalliklar: tilog‘riq, soqov, gung, til yorilishi.

Iyak bilan bog‘liq kasalliklar: iyak tushishi, iyakning joyidan siljishi.

Soch bilan bog‘liq kasalliklar: soch to‘kilishi, kallik.

Tish bilan bog‘liq kasalliklar: tishog‘riq, tish to‘kilishi, tish sinishi.

Qosh bilan bog‘liq kasalliklar: qosh to‘kilishi.

Burun bilan bog‘liq kasalliklar: burun oqishi, tumov, burun bitishi.

Lab bilan bog‘liq kasalliklar: lab yorilishi.

Og‘iz bilan bog‘liq kasalliklar: og‘izog‘riq.

Oshqozon bilan bog‘liq kasalliklar: oshqozonog‘riq, me’da buzilishi, oshqozon buzilishi.

Bundan xalq tilidagi kasallik nomlarining makro va mikro leksik-semantik maydonlarini hosil qilishi anglashiladi. Ularni mikro leksik-semantik maydonlarga ajratishda insonning qanday xatti-harakati tizimiga shikast yetishiga qarab quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Inson aqliy va ruhiy, asab tizimi, fikrlashi, o‘ylashi, qarorlar qabul qilishi jarayonining buzilishini ko‘rsatuvchi kasalliklar: quyonchiq, jinni, aljiragan...

2. Ko‘rish harakati bilan bog‘liq kasalliklar: ko‘r, shabko‘r, ko‘zi butov, ko‘ziga gul tushmoq, ko‘zi oqarmoq, ko‘zi qizarmoq, ko‘zi xiralashmoq, ko‘zidan nur ketmoq kabi.

3. Eshitish harakati shikastlanishi bilan bog‘liq kasalliklar: kar, qulog‘i og‘ir, quloqog‘riq kabi.

4. Hid va ta’m bilish harakatini kamaytiruvchi kasalliklar: burun bitishi, tumov, til og‘riq kabi.

5. Yeyish harakatini qiyinlashtiruvchi kasalliklar: til og‘riq, og‘iz og‘riq, tomoq og‘riq, iyak tushishi kabi.

6. Tishlash, chaynash harakatini buzuvchi kasalliklar: tish og‘riq, til og‘riq, og‘izog‘riq, iyak tushishi kabi.

7. Olish-berish harakatini cheklovchi kasalliklar: qo‘l sinishi, qo‘l sholligi kabi.

8. Borish-kelish, yurish harakatini cheklovchi kasalliklar: oyoq sinishi, oyoq sholligi kabi.

9. Hazm qilishni qiyinlashtiruvchi kasalliklar: oshqozonog‘riq, ichak buzilishi, ichburug‘ kabi.

Kasallik nomlari bu tarzda alohida-alohida o‘rganilsa ham, ular inson tana a’zolarining harakatlanishiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi va bir-biriga bog‘lanib ketadi. Shuning uchun ular tilning leksik tizimida alohida mikromaydon sifatida qabul qilinib, muayyan lug‘aviy ma’noviy guruhlar sinfi sifatida e’tirof etiladi. Qizig‘i shundaki, somatizm tarkibli birikmalarning sifatlari mavjudlik miqdoriga ko‘ra bir yoki ikki raqami bilan bog‘lansa-da, baribir ular xuddi bittadek aytiladi: ko‘zi og‘rimoq (holbuki, ko‘z ikkita, uning har ikkalasi ham og‘riganmi yoki o‘ng yoxud chapimi, noma’lum). Bunday fikrni tishi og‘rimoq (tishlar o‘ttiz ikkita), oyog‘i, qo‘li, o‘pkasi (o‘ngimi yo chapimi) og‘rigan deganda, anglash mumkin.

Rezyume. The article describes the medical units that are part of the vocabulary of the Uzbek language, their content, their formation over a long historical period, as well as the macro- and microlexical-semantic fields of disease names in the vernacular language. Human behavior is divided into groups depending on the damage to the body. The contents of units related to bone structure found in Ibn Sina’s Laws of Medicine and medical units not currently in common use are also explained.

Резюме. В статье описаны медицинские единицы, входящие в состав лексики узбекского языка, их содержание, их формирование в длительный исторический период, а также макро- и микролексико-семантических полей названий болезней в просторечном языке. Поведение человека делится на группы в зависимости от повреждения организма. Также поясняется содержание единиц, связанных со строением кости, встречающихся в «Законах медицины» Ибн Сины, и медицинских единиц, не используемых в настоящее время в потреблении.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (o'zbek xalq ertaklarida mavjud antroponimlar misolida)

Bozorov Hamid Xo'shmurodovich,
Termiz davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Bugungi kunda lingvofolkloristika jahon tilshunoslarining e'tiborini tortib kelayotgan muhim sohalardan biri hisoblanadi. Chunki folklor janrlarida har bir xalqning tarixi yashaydi. Shu ma'noda xalqlar tarixini o'rganish xalq milliy madaniyati, urf-odati, an'analari hamda o'tmishi bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Folklor janrlaridan o'rin olgan onomastik birliklar xalq hayotining ajralmas bo'lagi hisoblanadi. Folklorning eng qadimiy va ommabop janrlaridan biri ertaklar hisoblanib, unda mavjud onomastik birliklar tadqiqiga bag'ishlangan ishlarni amalga oshirish zarurati borligni ko'rsatmoqda. Bunday tadqiqotlar onomasialogiya va lingvofolkloristika sohalarining nazariy masalarini yechishga yordam beradi.

Ertaklar uydurmalarga asoslangan bo'lsa-da ma'lum miqdorda haqiqatlar ham mavjud bo'ladi. Bu esa ertaklar tilida xalq milliyligini ko'rsatuvchi onomastik birliklar ko'p ekanligidan dalolatdir. Jumladan, ertaklar tilida *To'lg'onoy, Munglik, Zorlik, Zumrad, Qimmat, Muqbil, Mehrinigor, Huriliqo, Rustam, Qilich, Ziyod* va boshqa ko'plab antroponimlar (shuningdek, *Ibn Sino, Navoiy, Husayn Boyqaro* kabi poetik antroponimlar), *Ko'hi Qof, Bog'i Eram, Yonar tog', Garimjo'sh, Olatog', Billur tog'* kabi oronimlar, *Jayxun, Qulzam* kabi gidronimlar, *Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qo'qon, Misr* kabi toponimlar, *Hindiston Arabiston* kabi etnik etnotoponimlar, *turkman, turk, qozoq, qipchoq, qo'ng'irot* kabi etnonimlar, *Uchtepa, O'ratepa, Kalla bozor, Qo'shbarmoq* kabi oykonimlar, *Bo'ston, Dog'iston, Kan'on, Parsi, Quddus* kabi urbonimlar, *Munkar va Nakir, Azroil* kabi teonimlar, *karnay, nay, dutor, doira, tanbur, g'ijjak* kabi cholg'u asboblari, *olma, anor, kishmish, tarvuz* kabi fitonimlar, *tillaqosh, sirg'a, uzuk, bilaguzuk* kabi taqinchoqlarning, *Xizr, Semurg', ajdar, dev* kabi mifonimlar[1] talaygina. Mana shunday onomastik birliklarning lingvistik va lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiqiga bag'ishlangan bir qancha ishlar amalga oshirildi[2], ammo bu ishlar ertaklar matnidagi onomastik birliklarni kompleks tahlili uchun yetarli emas.

Onomastikaning eng muhim tarmoqlaridan biri antroponimika hisoblanadi. Har bir millat o'z madaniyati va urf-odatlari va boshqa bir qancha sabablarga ko'ra ism qo'yilishi barchamizga ma'lum. Ko'plab xalqlar ism qo'yishga jiddiy qarashadi. Ayniqsa, o'zbek xalqi bu masalaga jiddiy e'tibor qaratishadi. Chunki "o'zbek xalqida ismlarning o'rni va mohiyati boshqa xalqlarda bo'lgani kabi ancha chuqur ildizga egadir. Qadim-qadimdan ota-bobolarimiz farzandlariga ism qo'yishar ekan, kelajakda uning baxt-u kamoli mana shu ismiga ham bog'liq, degan qarashlarga ishonishgan. Hattoki, chaqaloqqa ism qo'yish uchun yoshi katta, hayot tajribasiga ega bo'lgan nuroniylar boshchiligida maxsus marosimlar ham o'tkazilgan"[3]. Bu ertak matnlarida ham o'z aksini topadi. Garchi ertaklarimizning ko'pchililgida ertak qahramonlariga ism berilmay, bosh qahramon *chol, kampir, dono xotin, dono qiz, cho'pon, donishmand yigit, donishmand vazir, podsho, xasis boy* (bu holatni jahon xalqlari ertaklarida ham ko'plab kuzatishimiz mumkin) kabilar bilan atalsa-da, aksariyat ertaklarda qahramonning xislatlarini ifodalash uchun ismlardan unumli foydalaniladi. Ma'lum bir ertakda ishtirok etayotgan antroponim bevosita xalq hayoti va milliy-madaniyati,

[1] Bozorov H. O'zbek xalq ertaklarining lingvomadaniy tadqiqi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Termiz, 2023. – B. 36.

[2] Kilichov B., Rahmatullayev Sh. O'zbek ertaklaridagi antroponimlarining lingvomadaniy asoslari // "Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim" mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Buxoro, 2021; Rahmatullayev Sh. O'zbek xalq ertaklari tilidagi antroponimlarning lingvokulturologik tadqiqi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss.avtoref. – Buxoro, 2023; Nazarova N. Ertak matnida oykonimlarning faollashuv o'rni. Current Issues of Bio Economics and Digitalization in the Sustainable Development of Regions (Germany). 2023.

[3] Kilichov B., Rahmatullayev Sh. O'zbek ertaklaridagi antroponimlarining lingvomadaniy asoslari // "Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim" mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Buxoro, 2021. – B. 148.

obrazning xarakteri, ertakdagi o‘rni bilan bog‘liq holda tanlanadi. Xususan, ertaklarning bosh qahramonlariga tanlangan Rustam, Ziyod, Qilich, Qiron – *kuchlilik,* Zumrad, Qimmat, To‘g‘riboy, Egriboy – *xarakter-xususiyati,* Huriliqo, Oyjamol, Husnobod – *go‘zallik* kabi xususiyatlarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Shuni ham ta’kidlab o‘tish joizki, ertaklardan o‘rin olgan ba’zi antroponimlar xususida ayrim mulohazalar ham mavjud. Quyida shu haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Podshoning qirqta xotini bor ekan. Ularning ichida ***Sarvigul*** *degani juda chiroyli ekan. Uni podsho hamma xotinlaridan ko‘proq sevar ekan. Kunlarning birida malika o‘zining ismi go‘zalligiga mos emasligi to‘g‘risida podshoga shikoyat qilibdi. Shunda podsho: «Agar bundan keyin kimki malikani Sarvigul deb atasa, tilini kesib, og‘ziga qo‘rg‘oshin quyaman», deb farmon chiqaribdi* (“Kanizak bilan podsho”, 42-b.).

Ushbu misolda ertak qahramoni (Sarvigul)ning ismi uning go‘zalligiga monand emasligidan shikoyat qilishi bayon etilgan. Shu o‘rinda *“Sarvigul”*ning izohiga to‘xtalib o‘tish masalaga oydinlik kiritadi. Sarvi (fors-tojik) – asli: tikka o‘sadigan, xushqomat daraxt (kiparis); kelishgan, xushqomat qiz, sarviqomat. Sarvigul – sarvdek xushqomat, bo‘yi-basti ko‘rkam, zebo qiz[1]. Sarv daraxti Sharq adabiyotida qaddi-qomatning go‘zalligini tasvirlashda keng foydalaniladi, biroq ushbu daraxtning guli majozlangan holatlar deyarli uchramaydi. Shuning uchun Sarvigul antroponimining quyidagi ma’noda tushunish mumkin: *qizning “gul” istiora shaklida qo‘yilishi va ushbu “gul”ning sarvdek qomatli ekanligi*. Bundan angashiladiki, ertak qahramoni qaddining sarv daraxtiga majozlanishidan tashqari boshqa go‘zalliklarini ham ifodalovchi ismga loyiq ko‘rilishiga ishora qiladi.

Ertak voqealari rivojida antroponimlarning nomlilik begisi ham ma’lum darajada vazifa bajaradi. Quyidagi ertak matniga diqqat qiladigan bo‘lsak, o‘zbek xalqi to‘y marosimlari bilan bog‘liq bir nechta o‘rinlar ko‘zga tashlanadi. Jumladan, nikoh to‘y marosimlarida qizil rang qiz tomon bilan bog‘liq tasvirlarda muhim o‘ringa ega bo‘lganligini, shuningdek, qadimda qalin olib kelishda qizil tuyalardan (ba’zan tuya ustiga qizil matolar yopib) foydalanilgan. Bu o‘rinda “qalim(n)ning 40 raqami bilan bog‘liqligi tilimizda kam uchraydigan noyob ism Qirqinboy antroponimining o‘rinli qo‘llanishiga sabab bo‘lgan.

– Bobo, teng ko‘rgan bo‘lsangiz endi, qizingizning qalimini ayting, – debdi.

– Bolam, otingiz nima?

– Ey bobo, otim ***Qirqinboy:***

– Ey bolam, otingiz Qirqinboy bo‘lsa, qirqta qizil norni yuki bilan bersin, to‘y-qo‘yini karvonboshining o‘zi biladi, – debdi (Oyjamol. “Savdogar bilan podachi”, 53-b.).

Navro‘z – leksemasi tilga olinganda, eng avvalo, o‘zbek xalqi lingvomadaniyatida bayram akslanadi. Navro‘z bayrami eski sana hisobidagi yangi yil va baharning boshlanishi munosabati bilan o‘tkaziladigan bayram[5]. O‘zbak xalqi orasida Navro‘z ismi, asosan, navro‘zda, ya’ni yangi yil kuni (oyi)da tug‘ilgan bolaga qo‘yiladigan ism hisoblanadi. “Navro‘z” atamasi qadimdan xalqimizning lisoniy manzarasidan o‘rin olgan bo‘lib, bolalarga ism sifatida qo‘yilishi ham ma’lum. Bu ism ijobiy xususiyatlarga ega ism sifatida tavsiflanadi. Quyidagi ertak matnida “Navro‘z” antroponimi salbiy xususiyatlarga ega obraz uchun tanlangan:

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan. ***Navro‘z*** *qaroqchi degan bir o‘g‘ri bor ekan. Navro‘z qaroqchi o‘g‘rilikka shunday berilib ketgan ekanki, agar biror kecha, biron bir narsani o‘g‘irlay olmay qolsa qo‘shnisining kosovini ug‘irlab chiqar ekan* (Oyjamol. “Navro‘z qaroqchi”, 70-b.).

Ertak davomida Navro‘z qaroqchining qaroqchilikdan voz kechishi, yaxshi yo‘lga kirishi, topganiga baraka kirishi, halol mehnat qilishi natijasida *“yangilanishi”*ga ishora qilingan hamda ertak matnida ochib berilgan.

Ba’zi ertaklarda o‘zbek xalqining bugungi kun til tizimida kam uchraydigan yoki umuman uchramaydigan ismlar ham mavjud. Bu ismlar orqali ertakdagi qahramonlarning, yuqorida aytib o‘tganimizday, ertak voqealari rivojidagi o‘rni ochib beriladi.

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda bir podsho bo‘lgan ekan. Podshoning o‘ng qo‘l vazirining oti ***Hasanumaymanoz,*** *chap qo‘l vazirining oti Paxtak ekan[3].*

Yuqoridagi “Podshoning mot bo‘lishi” ertagi matnidan o‘rin olgan Hasanumaymanoz hamda Paxtak antroponimlarining qo‘llanilishida ham ma’lum maqsad ko‘zlangan. Dastlab Husanumaymanoz va Paxtak antroponimining semantik xususiyatlari haqida to‘xtalib o‘tsak, ertakdagi ushbu obrazlarning ertakdagi mevqeyini aniqlash imkoniga ega bo‘lamiz. Ushbu antroponim ***“Hasan+umay+manoz”*** kabi

[1] Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 376.

[5] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. III том. – Тошкент, 2007. – Б 8.

[3] Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969. – Б. 17.

uch komponentdan iborat bo‘lib, ***“Hasan”*** – arabcha so‘z bo‘lib, *“yaxshi”, “tuzuk”; “chiroyli”, “sohibjamol”* ma’nolarini anglatadi. Ayrim manbalarda “ezgulik”, “farosatli” degan ma’nolarni ham ifodalashi ko‘rsatib o‘tiladi. ***“Umay”*** leksemasining izohi bo‘yicha aniq bir xulosaga kelish mushkul. Chunki “umay” so‘zi qadimdan ko‘pchilik xalqlar tilida mavjud bo‘lib, turli ko‘rsatkichlar o‘rnida qo‘llanib kelinadi. Bular ichida eng ko‘p qo‘llaniladigan tushuncha “Umay ona” ilohasi hisoblanadi. Umay (ba’zi manbalarda Umai, qozoq tilida Ұmay ana) ona turkiy xalqlar mif va afsonalariga ko‘ra tug‘ilish ilohasi sanaladi. Umay boshqa diniy e’tiqoddagilar, jumladan, Mesopotamiya va Hindistonda mavjud bo‘lgan *“Ona tuproq”* ilohalariga o‘xshash iloha. Umay ona ilohasi tug‘ilajak bolalarni tanlaydi. Doimo oq kiyimda yuradi, yerga tegadigan oq va kumush rangdagi sochlari bor. Sochlari oq bo‘lsa-da qari ko‘rinishda emas, o‘rta yoshlarda deb tasavvur qilinadi. Shuningdek, ushbu iloha hayot daraxtiga egalik qiladi, dunyoga barokat va nur tarqatadi. “Umay ona” O‘rxun-Enasoy bitiktoshlarida ham qayd qilingan bo‘lib, qadimgi turk va mo‘g‘ul xalqining barokat ilohasi, deb qaralgan. Ayni vaqtda u tug‘ilgan va tug‘ilmagan inson va hayvon bolasining himoyachisi sanalgan[1]. Umay ilohasi nomi keyinchalik insonlarga ism shaklida ko‘chgan bo‘lib, turkiy xalqlarning ko‘pchiligida antroponim sifatida qo‘llangan. Umay ismining izohini prof. E.Begmatov: “Umay, Umayxon – tug‘uvchi ayol va chaqaloqning piri”, – deb o‘rinli ko‘rsatadi. Ertakda qo‘llangan “umay”ning izohini qadimgi turk xalqi qarashlarida mavjud bo‘lgan *“barokat”* va *“himoyachi”* mazmunini ifodalovchi sifatida qo‘llangan, desak xato bo‘lmaydi. “Manoz” leksemasi haqida ham bir qancha yondashuvlar mavjud. Manoz so‘zining aynan adabiyotlarda qayd etilish o‘rni uchramadi. Ammo Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonida *“manozil” (manzil)* hamda shoh Bahrom Xavarnaq hujralaridan birining devoriga chizilgan malikalardan birining ismi *Yag‘manoz* ismida ham “***manoz***”ni ko‘rishimiz mumkin. “Manoz” fors-tojikcha “mohnoz”, ya’ni *nurli, toleyi porloq, nozli, ishvali, yoqimtoy, yaxshi fazilatlar sohibi* ma’nolarni ifodalovchi qizlarning ismini ifodalanishi haqidagi ayrim qarashlar ham mavjud. Ertaklar matnida mana shunday murakkab tarkibli hamda faqat ertak uchun xoslangan antroponimlar (Vomiq, Egriboy, To‘g‘riboy, Tappak, Paxtak ko‘p uchraydi).

Ayni vaqtda o‘zbek tilidagi ismlarning ma’lum qismi o‘zbek xalqining yuksak madaniyati va ma’naviyati, nozik didi, go‘zallik va nafosatga oid mayllar bilan bog‘liqdir[2]. O‘zbek xalqida ham azaldan tug‘ilajak chaqaloqqa ism qo‘yishda uning taqdiriga bog‘liq, deb qaralib kelingan. Bola ko‘p kasalikka chalinsa, bolaga tanlangan ismni uning jismoniyati va tabiatiga mos kelmabdi, ***“ism og‘irlik qilibdi”*** degan qarashlar ham mavjud bo‘lgan (bugungi kunda ham bunday holatlar kuzatiladi). O‘zbek xalq ertaklarida ham xalqimizning orzu-intilishlari, farzandlar kamoli, ularning oqila farzandlari bo‘lib yetishishlari uchun o‘ziga xos ismlar tanlash holatlari uchraydi. Fikrimizni dalillash uchun 30 ta ertak matnida mavjud 99 ta ismni tanlab, guruhlarga ajratib chiqdik. Natija shuni ko‘rsatdiki, ertaklardagi antroponimlar, asosan, yoshi kattalarning, xususan, buva-buvilarning va ota-onalarning ***orzu-umidini*** ifodalovchi ismlar ko‘pchilikni tashkil qildi. Biz tahlil qilgan o‘zbek xalq ertaklaridagi antroponimlarni quyidagi guruhlarga bo‘lishni lozim topdik:

1) fitonimlar bilan bog‘liq nomlar: ***Gul*** (f-t.), ***Bo‘tako‘z*** (turk. – ko‘zlari katta va qora ko‘zli qiz, bo‘tako‘z gulidek go‘zal qiz), ***Paxtak*** (turk. Ushbu so‘z laqab yoki nisbat ma’nosida kelgan, o‘zbek ismlari tizimida uchramaydi. Ertakdagi qahramon xarakterini ochish uchun qo‘llangan bo‘lib, faqat dukkaklilarga mansub, bo‘yoqchilikda xomashyo sifatida ishlatiladigan buta ma’nosini bildiradi)***, Gulasal*** (f-t+a.), ***Gulanor*** (f-t.), ***Gulizor*** (f-t.), ***Tongguli*** (turk+f-t.), ***Sanobar*** (a. – qarag‘ay. Doim yashil rangdagi manzarali daraxt), ***Laylo*** (a.), ***Olmagul*** (turk.+f-t. – olma gullaganda tug‘ilgan qiz), ***Anorgul*** (f-t. – anorning gulidek chiroyli qiz);

2) qimmatbaho ma’dan yoki metall asosida qo‘yilgan nomlar: ***Kumushxon*** (turk.+f-t.), ***Zumrad*** (f-t.), ***Bektemir*** (turk.);

3) osmon jismlari bilan bog‘liq nomlar: ***Zuhra*** (a.), ***Oyjamol*** (turk.+a.), ***Oytug‘di*** (turk.+turk. – *yangi oy tug‘ilganda tug‘ilgan bola),* ***Oyparcha*** (turk.+f-t.), ***To‘lg‘onoy*** (turk.+turk.), ***Qamarxon*** (a.+f-t.), ***Xurshid*** (f-t.)***, Bahrom*** (f-t.), ***Mehrinigor*** (a.+f-t.);

4) yil, vaqt va fasllar bilan bog‘liq nomlar: ***Gulbahor*** (f-t.+f-t.), ***Asad*** (a.), ***Olmagul*** (turk.+f-t. – olma gullaganda tug‘ilgan qiz);

5) diniy qarashlar asosida yuzaga kelgan nomlar: ***Hasanumaymanoz*** (a.+turk+f-t.), ***Nazar*** (a.), ***Ollanazar*** (a.), ***So‘fibek*** (f-t.), ***Abdukarim*** (a. – karamli, allohning quli), ***Abdulaziz*** (a.)*,* ***Muhammad*** (a.), ***Madamin*** (a.), ***Begmat*** (turk.+a.), ***Erali*** (turk.+a.),

[1] https://uz.wikipedia.org/wiki/Umay_ona#Etimalogiyasi

[2] Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 593.

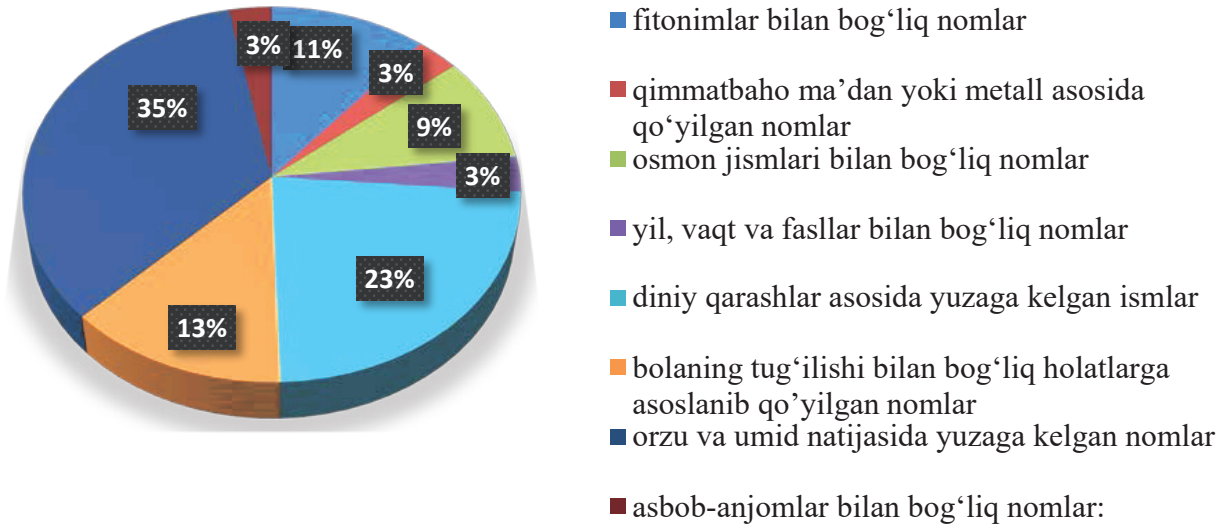
Sherali (f-t.+a.), ***Qahhor*** (a.), ***Ahmad*** (a.), ***Hasan*** (a.), ***Huriliqo*** (a.), ***G‘ulom*** (a.), ***Xoliqberdi*** (a+turk.), ***Muhammadnazar*** (a.), ***Gilmonniso*** (a.), ***Mamatboy*** (a.), ***Abdulla*** (a.), ***Qosim*** (a.), ***Ibrohim*** (qad. yahudiy);

6) bolaning tug‘ilishi (ba’zi xususiyatlariga asoslanib) bilan bog‘liq holatlarga asoslanib qo‘yilgan nomlar: ***Hadicha*** (a.), ***Turg‘unboy*** (turk.), ***Pardavoy*** (f-t.), ***Bo‘z*** (turk.), ***Qo‘chqor*** (turk. – asosan, peshonasi do‘ng, qo‘chqordek baquvvat, kuchli yigit bo‘lisin, deb qo‘yiladi), ***Humoyun*** (f-t. – ushbu ism asosan o‘g‘il bolalarga qo‘yilsa-da, ertakda qiz bolaga nisbatan qo‘llangan), ***Mahliyo*** (a.), ***Ziyod*** (a.), ***Tursunbek*** (o‘zb), ***Zulayho*** (a.), ***Karomat*** (a. – biror g‘ayri tabiiy belgi bilan tug‘ilgan), ***Anorgul*** (f-t. – qizil xolli, guldek go‘zal qiz yoki anorning gulidek chiroyli qiz), ***Zulfiya*** (f-t. – sochi o‘ralib tug‘ilgan, jingalak sochli qiz);

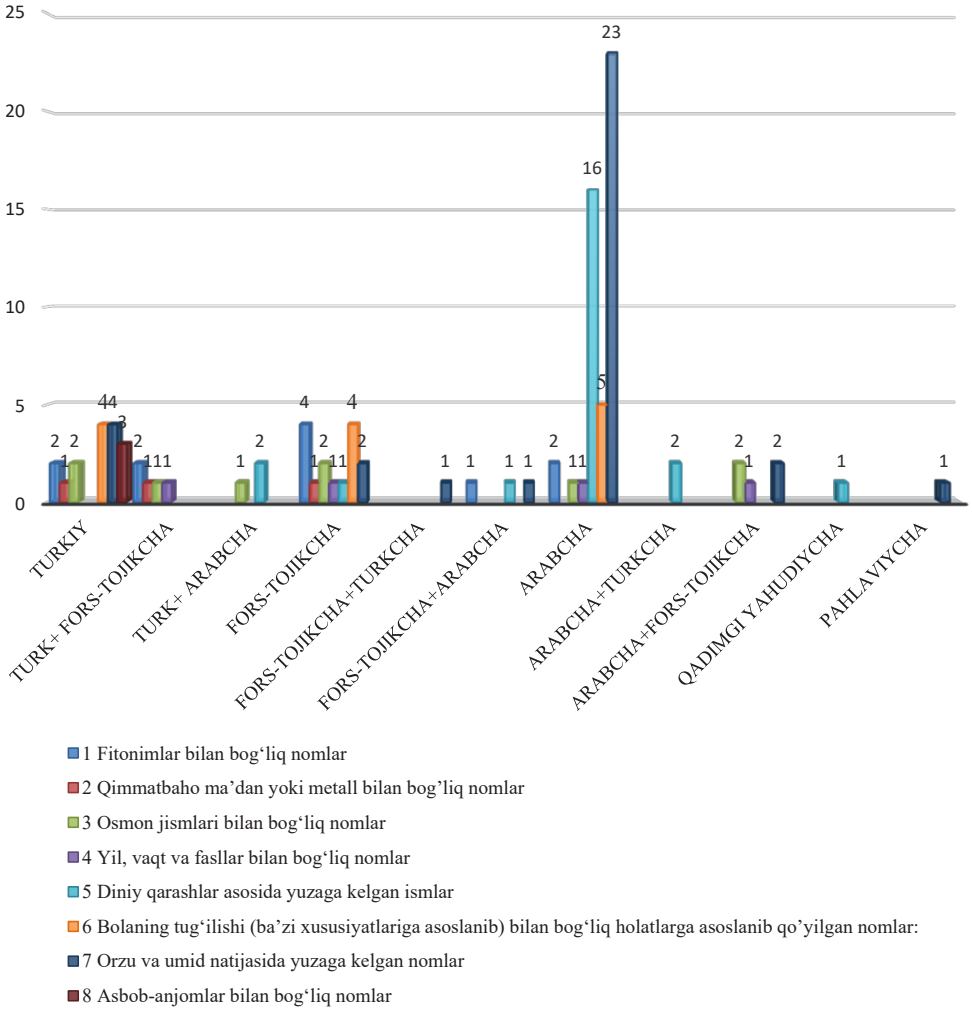
7) orzu va umid natijasida yuzaga kelgan nomlar: ***Qorabotir*** (turk. – kuchli, jasur), ***Qoravoy*** (turk.), ***Qoraxon*** (turk.), ***Oqbilakoyim*** (turk.+turk.+turk.), ***Xo‘jatursun*** (f-t.+turk.), ***Soqi*** (a. – sog‘lom, ziyrak), ***Boqi*** (a. – umri boqiy bo‘lsin), ***Rustam*** (pahlaviycha – ulkan gavdali), ***Nodirshoh*** (a.+f-t.), ***Zol*** (f-t.), ***Abdulmutal*** (a.), ***Shavkat*** (a.), ***Odilxon*** (a+f-t.), ***Iqbol*** (a.), ***Muhabbat*** (a.), ***Malikayi Nusrat*** (a.), ***Murod*** (a.), ***Fotih*** (a), ***Salim*** (a.), ***Siddiq*** (a.), ***G‘ayrat*** (a), ***Sulton*** (a.), ***Anvar*** (a.), ***Mo‘tabar*** (a.), ***Mukarram*** (a.), ***Jalol*** (a.), ***Nasiba*** (a.), ***Adolat*** (a.), ***Salomat*** (a.), ***Akbar*** (a.), ***Qimmat*** (a.), ***Sherzod*** (f-t.), ***Shohanvor*** (f-t.+a.), ***Muqbil*** (a.);

8) asbob-anjomlar bilan bog‘liq nomlar: ***Tesha*** (turk. – tesha kabi mustahkam va o‘tkir bo‘lsin), ***Bolta*** (turk. - kindigi kesilgan bola, boltadek keskir va mustahkam bo‘lsin), ***Qilich*** (turk. – kindigi kesilgan bola).

O‘rganilgan ertaklardagi antroponimlarning guruhlar bo‘yicha nisbati quyidagicha bo‘ldi:

Har bir xalq ma’lum bir xalqdan, qaysi sohada bo‘lishidan qat’iy nazar, ma’lum miqdorda so‘z oladi. Bunda xalqlar o‘rtasidagi milliy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy aloqalar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Xususan, ertaklarda mavjud ismlarning yasalish tarkibi ham o‘ziga xos. Masalan, *Oy+tug‘di* (turk.+turk.), *Tong+guli* (turk.+f-t.), *Oy+jamol* (turk+a), Xoliqberdi (a.+turk.), *Gul+asal* (f-t.+a.), *Shoh+anvor* (f-t.+a.) kabi qoliplar asosidagi ismlar uchraydi. Ismlarning lug‘aviy va qaysi qatlamga doirligini tahlil qilishda ba’zi jihatlarga e’tibor qaratish lozim. Masalan, xalq og‘zaki ijodida ko‘p uchraydigan Rustam ismining qaysi qatlamga oidligi haqida ikki xil qarash mavjud. “O‘TIL”da “Rustam” epik xalq dostonlarining hamda Firdavsiy “Shohnoma” asarining an’anaviy, afsonaviy qahramoni” sifatida talqin qilin qilinib, forscha so‘z ekanligi qayd etiladi. E.Begmatov “ismlar lug‘ati”da esa pahlaviychadan olingan, “Avesto”dagi Raodastan so‘zidan yasalgan hamda *“ulkan gavdali”, “qudratli”, “dovyurak”, “bahodir”* kabi ma’nolarni ifodalashini keltirib o‘tadi. Bu esa ertaklar tilidagi ismlarning qaysi qatlamga oidligiga e’tibor qaratishimiz lozim ekanligini ham ko‘rsatib turibdi. Shunga asoslanib, yuqorida tahlil qilgan ertaklardagi antroponimlar tizimini quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

Ertaklardan ajratib olgan antroponimlarning qaysi til tizimi qatlamiga oidligi yuzasidan olib borgan tadqiqotimiz shuni ko‘rsatdiki, “o‘zbek xalq ertaklari ismlari tizimining lug‘aviy qatlamini, asosan, turkiy, forscha, arabcha kabi birliklar tashkil etadi”[1]. Tahlil uchun tanlangan 99 ta ismdan arabcha so‘zlar ko‘pchillik, ya’ni 48 tani tashkil etdi. Bu esa o‘zbek xalqining azaldan, asosan, islom diniga e’tiqod qilishi oqibatida yuzaga kelgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, o‘zbek xalq ertaklaridan o‘rin olgan ismlarning lug‘aviy ma’nolarini tahlil qilish, lingvomadaniy jihatlarini ochib berish, statistik tahlilini aniqlash bugungi kun tilshunosligimiz oldida turgan muhim masalalardan biri. Quvonarlisi shundaki, birinchilardan bo‘lib Sh.Rahmatullayev tomonidan amalga oshirilgan “O‘zbek xalq ertaklari tilidagi antroponimlarning lingvokulturologik tadqiqi” nomli ishi bu borada qo‘yilgan ilk qadamlardan biri bo‘ldi.

Rezyume. Mazkur maqolada har bir xalqning o‘tmishidan hikoya qiluvchi janrlardan biri – ertaklar tilida mavjud ayrim antroponimlarning semantik va lingvomadaniy xususiyatlari haqida so‘z boradi. Xususan, ushbu maqolada xalq ertaklaridagi antroponimlarning ertakdagi voqea-hodisalarni ifodalashda ishora sifatida tanlanishi to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, o‘zbek xalqining lingvomadaniy qarashlarida antroponimlarning o‘ziga xos jihatlariga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, ertaklardagi antroponimlarning statistik tahlili va qaysi leksik qatlamga oidligi tahlilga tortilgan.

[1] Rahmatullayev Sh. O‘zbek xalq ertaklari tilidagi antroponimlarning lingvokulturologik tadqiqi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss.avtoref. – Buxoro, 2023. – B. 20.

Resume. This article talks about the semantic and linguistic-cultural features of some anthroponyms in the language of fairy tales, one of the genres that tell about the past of each nation. In particular, this article provides information on the selection of anthroponyms in folk tales as a sign in the expression of events in the fairy tale, and focuses on the unique aspects of anthroponyms in the linguistic and cultural views of the Uzbek people. Statistical analysis of anthroponyms in fairy tales and which lexical layer they belong to are also analyzed.

Резюме: В данной статье говорится о семантических и лингвокультурных особенностях некоторых антропонимов в языке сказок, одного из жанров, повествующих о прошлом каждого народа. В частности, в данной статье представлена информация о выборе антропонимов в народных сказках как знака при выражении событий в сказке, а также акцентировано внимание на уникальных аспектах антропонимов в лингвокультурных воззрениях узбекского народа. Также анализируется статистический анализ антропонимов в сказках и того, к какому лексическому слою они относятся.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

МЕДИА ТИЛИДА МУҚОБИЛСИЗ ЛЕКСИКА ТАСНИФЛАРИ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ

Джаббарова Шоира Балтаевна,
Термиз давлат университети инглиз тили ўқитиш методикаси кафедраси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Маданиятлараро мулоқотда жамиятдаги муносабатлар жараёнида тил орқали ахборотни саралаш, қайта яратиш ва узатиш воситаси сифатидаги вазифаси ўта мураккаб жараёндир.

Публицистик асарларда муқобилсиз лексиканинг қўлланишидаги асосий сабаблардан бири матбуот матнларининг оммавий коммуникация соҳасига тааллуқлилиги ҳамда ахборий ва коммуникатив функциялардан ташқари, мафкуравий, миллий-маданий функцияларни бажариши каби омилларда кўринади. Зеро, маданиятлараро мулоқотда жамиятдаги муносабатлар жараёнида тил орқали ахборотни саралаш, қайта яратиш ва узатиш воситаси сифатидаги вазифаси ўта мураккаб жараёндир.

Айниқса, вербал ахборотни трансформация қилишда ўзга тил хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ахборотни менталлик ҳамда қадриятлар тизими замирида ўзига хослиги акс эттирилади., тил ва маданият алоқаси, улардаги тафовутлар ҳақида фикр юритилар экан, муқобилсиз лексика тушунчасини изоҳлаш, тавсифлаш ушбу йўналишдаги муҳим ва долзарб масалалар қаторида туради. Зеро, тил ва маданият ўртасидаги алоқанинг фарқли жиҳатлари айнан муқобилсиз лексика доирасида яққол намоён бўлади.

Тилшуносликка оид энциклопедик луғатларда муқобилсиз лексика терминига кенг ва тор маънода қуйидагича изоҳ берилади: "Муқобилсиз лексика – (лотин тилидан aequus – тенг, valens – қийматга эга бўлган маъносини билдиради) чет тилидан кириб келган, сўзларнинг она тилида ўхшаш маъноли сўзларнинг мавжуд эмаслиги"[1].

Муқобилсиз лексика масалалари ва уларга оид изланишлар XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган бўлиб, жумладан, инглиз олими Теодор Сайвори "The Art of translation" номли китобида қуйидагича қайд этади: "Trouble of a different kind arise from gaps in languages which cannot be filled in translating, because for a word that may be quite familiar in one language there is no equivalent in another"[2].Унинг фикрича, бундай мураккаблик ва хилма-хилликларнинг пайдо бўлиши сабаблари

[1] Азимов Э.Г. Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обученя языкам). – М.: Икар, *2009*. – 448 с.

[2] Savory T. The art of translation. – London: J. Cape,1957. – P. 14.

халқлар турмуш тарзининг ўзига хослиги, турли жамоалар ва турли тилларда сўзлашувчиларнинг маданий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг ўзига хос ривожланишидир.

Муқобилсиз лексика лексик маънонинг маданий компоненти сифатида тил тизимида муҳим ўринни эгаллар экан, бундай луғавий воситаларни олимлар "... мазмунини чет тилидаги бирор бир сўз билан таққослаб бўлмайдиган сўзлар"[1] деб таърифлашади.

Тилшунос А.В.Федоров таъкидлаганидек "муқобилсиз лексика - бошқа халқнинг ҳаёти ва тушунчаларида мослиги йўқ маҳаллий ҳодисани белгилайди"[2]. Л.С.Бархударов унга бошқа тилнинг луғавий бирликлари орасида на тўлиқ, на қисман муқобилларга эга бўлмаган луғавий бирликлардир деб таъриф беради[3].

Шуни таъкидлаш жоизки, муқобилсиз лексика тил қатламида алоҳида ўрин эгаллайди. Муқобилсизлик миллий ўзига хос реалияларни ифодалаш муносабати билан боғлиқ бўлади.

Демак, муқобилсиз лексика сўз ва сўз бирикмалари таржималарида амалий жиҳатдан муқобили бўлмаган тушунчаларни қамраб олади. Уларга ҳудудий ва махсус диалектизм, локализм, жаргонизм, вульгаризм, архаизм кабилар, яъни таржима тилида муқобили бўлмаган лексик қатлам сифатида қаралади.

"Муқобилсиз лексиканинг коннотатив мазмуни миллий (минтақавий, маҳаллий), вақтга оид (тарихий) ва ижтимоий колоритни акс эттириш билан боғлиқ"[4]. Демак, сўзларнинг муқобилсизлиги сабаби таржима тили соҳибларининг амалий тажрибасидан маълумки, уларнинг сўзлар билан ифодаланадиган таржима тилида муқобили йўқлиги билан изоҳланади.

Ш.Усмонова таъкидлашича, "Тиллар орасидаги фарқлар, одатда, маданиятлар орасидаги фарқларга асосланади. Мазкур тафовутлар тилнинг лексик ва фразеологик қатламида кўзга ташланади, бинобарин, тилнинг номинатив бирликлари аксарият ҳолларда нолисоний омиллар билан боғланган бўлади"[5]. Мазкур тавсифга олима қуйидаги изоҳни ҳам қўшимча қилади: "Ҳар қандай тил ёки диалектда бошқа тилга бир сўз билан таржима қилиб бўлмайдиган сўзлар мавжуд бўлади. Яъни аслият тилидаги айрим лексик бирликлар таржима тилининг лексик таркибида учрамайди, уларнинг ўхшаши бўлмайди. Бундай сўзларга муқобилсиз (лот. aequus – тенг, муқобил + valens – қиймат) лексика дейилади. Муқобилсиз лексика муайян халқнинг миллий маданиятига хос ҳодисаларни акс эттиради. Бу кўпинча маҳаллий халққа хос пул, масофа-узунлик бирликлари, рўзғор ашёлари, кийим-кечак, егулик-ичкилик ва ҳ.к. тушунчаларни англатадиган сўзлардан таркиб топади"[6].

Юқорида келтирилган фикрларга таянган ҳолда мазкур мақоламизда муқобилсиз лексикага қуйидагича таъриф бердик: **муқобилсиз лексика** – тилда муқобили бўлмаган тушунча, предмет, жараён, ҳолатларни билдирувчи миллий-маданий хусусиятга эга лексик бирлик ҳисобланади.

Масалан: ***тахмон, хўржун, тандир, палов, кетмон, супа, қуроқ, кўзмунчоқ***.

Ҳар қандай тил аслида ҳар қандай тушунчани ифодалайди, тилнинг луғат таркибида қандайдир тушунча ифодоси сўз ёки барқарор бирикма кўринишида бўлган махсус белги йўқлиги эса ушбу тушунчани бу тилнинг воситалари орқали ифодалашга имконият йўқлигини белгиламайди. Тил тизимида ушбу белги мавжуд бўлмаса ҳам, унинг мазмунини доимо нутқда аниқ матнда бир қатор воситалар ёрдамида ифодаласа бўлади.

Жумладан, Ф.М.Турсунов муқобилсиз лексиканинг лингвомаданий ва таржимонликка оид жиҳатлари масалаларини кўриб чиқишда "...муқобилсиз лексика ўз ичига, шу жумладан, лисоний, тарихий, жуғрофий, миллий, маданий, ижтимоий-сиёсий (халқларнинг ижтимоий ҳаётида замонавий даврда рўй берган жадал ўзгаришлар), технологик ва иқтисодий (алоҳида ривожланган мамлакатларнинг замонавий ютуқлари) ва тил соҳиблари – халқларнинг бошқа хусусиятларини олган бир мажмуа сабабларга кўра содир бўлади деб қайд этади [7].

Англашиладики, муқобилсиз лексиканинг лисоний ва тил ташқарисида бўлган мазмунлари гап таркибида бирликларнинг коммуникатив вазифасини бажариш учун ҳам тенг ҳамда тенг бўлмаган ҳолда кўрилади.

Бунда муқобилсиз лексиканинг А.О.Иванов томонидан кўрсатилган тамойиллари ўринли. Олим ушбу тамойилларига асосланиб, уларни қуйидаги гуруҳларга бўлади:

---

[1] Верещагин Е.М., Костомаров В.М. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. – С.5.

[2] Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – М.: Высшая школа, 1983. – С.135.

[3] Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – С. 94–95.

[4] Комиссаров В.Н. Слово о переводе. – М.: Наука, 1973. – 357 с.

[5] Usmanova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari.– Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2015. – Б.76.

[6] Usmanova Sh. Кўрсатилган асар. – Б.76.

[7] Турсунов Ф.Сопоставительное исследование безэквивалентной лексики в лингвокультурном и переводческом аспектах (на материале английского и таджикского языков): Дисс… док. филол. наук. – Душанбе, 2016. – С.79.

1. Референциал муқобилсизлик, уни ассоциатив реалиялар деб номлаш мумкин.

2. Прагматик муқобилсизлик.

3. Алтернатив муқобилсизлик[1].

Кўринадики, А.О.Иванов ассоциатив реалияларни миллий, тарихий, маданий ҳодисалар билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Ассоциатив реалиялар ўзининг моддийлашган ифодасини сўзлар маъноси компонентларида, эмоционал-экспрессив обертонларда, ички сўз шакли кабиларда топади. Таққосланаётган тилларда тушунча жиҳатидан ўхшаш сўзларда ахборот жиҳатидан фарқлар борлигини кўрсатса, прагматик муқобилсизлик ўзининг миллийлик хусусиятидан келиб чиқиб, матнда ёт сўз шаклида моддий ифодасини топади ҳамда эмоционал-экспрессивлик маъно жиҳатидан ахборотда фарқлар борлигини кўрсатади.

Медиаматнда муқобилсизликнинг мавжудлиги, ўз навбатида, бизнинг фикримизча, тилшунос олимлар олдига уларни тадқиқ қилиш, сабабларини аниқлаш ва олам манзарасида ифодаланиш хусусиятларини ўрганиш вазифаларини қўяди.

Демак, юқорида баён этилганлардан келиб чиқадики, муқобилсиз лексиканинг лисоний ва тил ташқарисида бўлган мазмунлари гап таркибида бирликларнинг коммуникатив вазифасини бажариш учун ҳам тенг ҳамда тенг бўлмаган ҳолда воқеаланади, зеро тиллараро муқобилсиз лексика турли тилларни қиёслаганда, улардан бирида бошқа тилдаги бирликка мос лексик муқобил мавжуд бўлмаганда муқобилсиз сифатида белгиланади. Биз ушбу тадқиқотда асосий диққат-эътиборни муқобилсиз лексиканинг лингвомаданий хусусиятларига қаратамиз.

Шундай қилиб, медиаматн яратишда жамият ҳаётини ёритишда ОАВ ходимлари лингвомаданий жамоа сифатида, ўзига хос миллий ва маданий хусусиятларга эга бўлган иккита семантик тизим алоқада бўлади. Бизнинг тадқиқот доирамизда муқобилсиз лексикага миллий-маданий компонентли лексика сифатида қаралади. Матбуот матнида муқобилсиз лексиканинг берилишидаги қийинчиликлар қаторига газета мақоласида газетхон маданиятида мавжуд бўлмаган ҳодисалар ёки муқобилсиз лексика ишора қилиниши юзага келади. Бундай ҳолларда, албатта, журналист нафақат ўзга эл маданияти фактлари билан таниш бўлиши, балки уларнинг мазмун-моҳиятини инглиз тилида ҳам етказа олиш маҳоратига эга бўлиши лозим. Миллий-маданий компонентли лексик бирликларнинг берилишида матбуот матнлари оммавий коммуникация соҳасига тааллуқлилиги ҳамда матбуот нафақат ахборот ва коммуникатив вазифаларни, балки мафкуравий ёки шарҳловчи вазифаларни ҳам бажаради. Дарҳақиқат, газеталар содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар ҳақида кабул қилувчиларни хабардор қилишнинг асосий воситаси эканлиги, унинг бажарадиган умумий вазифасидан келиб чиқиб, газета матнларининг ўзига хослиги уларнинг ахборот ва коммуникатив стратегиялари билан белгиланади.

Resume. The identification of the place of non-equivalent lexicon with linguocultural characteristics in the media language and its relationship with the language is an important task in a series of researches devoted to the language and style of the media in the context of the significance of linguistic discrepancies. This is manifested in the linguistic unity in the dissemination of all levels of national news. In the text of a newspaper, which is considered as an object of research, the presence of non-equivalent lexicon in the form of linguistic and speech phenomena is becoming the attention of the theoretical and practical field of linguistics, as the situation of linguistic discrepancies is considered in the perspective of the theory and practical field of linguistics It should be noted that, despite the fact that fundamental scientific research on the issues of non-equivalent vocabulary has been carried out in modern linguistics, there are still many questions that await a solution based on a comparison of linguistic phenomena.

Резюме. В мировой лингвистике одной из важных задач является определение места безэквивалентной лексики, связанной с лингвокультурными особенностями языка печати, которая находит отражение в языковых единицах национальной передачи информации на всех уровнях. В газетном тексте, который рассматривается как объект исследования, безэквивалентная лексика находится в центре внимания теоретической и практической области языкознания как языково-речевой феномен. Следует отметить, что, несмотря на то, что в современной лингвистике по вопросам безэквивалентной лексики проведены фундаментальные научные исследования, остается еще немало вопросов, ожидающих решения на основе сравнения языковых явлений.

[1] Иванов А.О. Безэквивалентная лексика: перевод, язык, культура: учеб. пособие. – СПб.: Филол. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. – 83 с.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ERGONIMLARNING MORFOLOGIK DERIVATSIYASI XUSUSIDA

Kultayeva Fazilat Baxtiyarovna,
Termiz davlat universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

O'zbek tilshunosligida derivatsiya masalasi turlicha, aniqrog'i ikki xil talqin etiladi. Avvalo, bu termin o'zbek tilshunosligida yangi bo'lib, zamonaviy talqinlardagina o'z ifodasini topgan. «Lingvistik qomusiy lug'at» da quyidagicha bayon etilgan: «Derivatsiya (lot. Derivatio-ajralish; yasalish) - bir til birligi (derivatlar) asosida boshqasining vujudga kelishi, jo'n holatda o'zakning affiksatsiya asosida kengayishi yoki so'zlarning jipslashuvi, qo'shiluvi bo'lib, inchunun u so'z hosil qilishga yohud hatto so'z yasashga tenglashtiriladi. Keng ma'noda derivatsiya so'z o'zgarishi va so'z yasalishi, shuningdek, asos birli yordamida izohlanadigan yohud undan ma'lum bir qoidalar, operatsiyalar asosida keltirib chiqariladigan har qanday ikkilamchi til belgisi, shu bilan birga, gap hosil qilish jarayonini atovchi sifatida tushuniladi. Derivatsiya jarayonida asos birlining shakli (strukturasi), semantikasi o'zgarib ketadi. Mazmuniy planda belgini yangi ma'noda, yangi vazifada qo'llashga yoki eskisini qayta qurishga qaratilgan bo'ladi.

O'tgan asrning 30-yillarida E. Kurilovich tomonidan tilshunoslikka olib kirilgan derivatsiya tushunchasida leksik va sintaktik jihatlar farqlanadi. Olim leksik derivatsiya deganda asos birli zamirida yangi lug'aviy ma'no hosil qilish, ya'ni so'z yasashni(ish-chi), sintaktik derivatsiya deganda esa faqat sintaktik vazifa o'zgarishini tan oladi (tillo-qimmatbaho metal (ega), tillo soat (aniqlovchi). Ana shunday farqlashlar natijasida so'z doirasidan tashqariga chiqish holatlari kengaydi. Asos va hosila orasida «o'sib chiquvchilik» yohud «asos bo'luvchilik», umuman olganda, vorisiylik munosabati derivatsion munosabat deyiladi.

Ma'lum bo'ladiki derivatsiya termini o'zbek tilshunosligida ham ikki xil ma'noda:

a) so'z yasalishi;

b) sintaktik hosilalarning vujudga kelishi ma'nolarida ishlatilmoqda.

Biz uchun muhimi leksik derivatsiya bo'lib, bugungi kunda tilshunosligimizda nega u so'z yasalishiga muqobil ravishdagi atama mohiyatiga ega bo'ldi, yoinki derivatsiya va so'z yaslishi haqiqatan ham mutloq muqobil terminlarmi? Biz derivatsiya atamasini so'z yasalish atamasining «zamonaviy ko'rinishi» sifatida talqin etamiz.

O'zbek tilshunosligida derivatsiya haqida yaratilgan ilk o'quv qo'llanmalaridan biri bo'lgan B. Mengliyevning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kitobida derivatsiya atamasini so'z yasalish atamasidan kengroq ma'noda, ya'ni so'z yasalishi, uning diaxron va sinxron turlari, so'z yasash usullari kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning sohasi sifatida qarashga intilish seziladi.

O'zbek tili so'z yasalishiga doir boy manbalarda uning quyidagi turlari farqlanadi:

a) affiksatsiya;

b) Kompozitsiya;

c) Leksik semantik;

d) Fonetik.

Bundan tashqari, yangi leksemalar vujudga kelishining transpozitsiya, konversiya usullari borligi ham tegishli manbalarda qayd etiladi. «O'zbek tili so'z yasalishi» asari muallifi A. Hojiyev o'zbek tili so'z yasalish usullari haqida so'z yuritar ekan, so'z yasalishi deganda, qanday usul bilan bo'lsa ham yangi so'z (leksema) hosil bo'lishini ta'kidlaydi. Muallif «So'z yasalishining asosiy usullari deb ko'pchilik tomonidan tan olinayotgan va lingvistik adabiyotlarda qayd etilayotgan usullar quyidagilar:

1) Semantik usul.

2) Fonetik usul.

3) Sintaktik-leksik usul.

4) Affiksatsiya usuli.

5) Kompozitsiya usuli.

6) Abbrevatsiya usuli.

Ekanligini bayon qiladi[1].

Bu davrda lison va nutq izchil farqlanmaganligi sababli muallif fikrlarida so'z va leksema o'zaro bir-birini qoplovchi tushunchalar sifatida talqin qiladi. Olim so'z yasalish usullari xususida fikr yuritar ekan, «ko'rib o'tilgan besh xil so'z yasalish usullaridan uchtasini semantik (leksik-semantik), fonetik va sintaktik-leksik usul deb atalishi til hodisasiga ko'ra, keying ikki usulning atalishi esa so'z yasalishi ma-

[1] Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – B. 29.

terialiga ko‘ra, ya’ni affiks vositasida yasalish usuli affiksatsiya leksema qo‘shish yo‘li kompozitsiya usuli deb atalishini aytib, dastlabki uch hodisani lisoniylashuv, keying ikki usulni esa so‘z yasalishi sifatida qayd etadi.

Onomastik sathning kengayishi ergonimik birlilarning yasalish jarayonida yangi usullarni vujudga keltirdi. Onomastik birlilarning yasalish xususiyatlari onamastik tadqiqotlarda markaziy o‘rin tutadi. Ergonimlarning funksional yo‘nalishini to‘g‘ri baholash, ularning lingvistik ahamiyatini aniqlash uchun ularning yasalish usullarini tahlil qilish va tasniflash zarur. Jumladan, M.Saparniyazova o‘zbek tilida ergonimlarning hosil qilinishida fonetik vositalar - unli yoki undosh tovushlarning takrori muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi. Tilshunoslika unli yoki undosh tovushlar simmetriyasi, ya’ni takrori asosida hosil bo‘lgan ergonimlar fonoergonimlar deyiladi. Bunday ergonimlarda aksariyat hollarda informativlikning ifodalanishi ahamiyatli emas. Balki ularning jarangdorligi, musiqiyligi, jozibadorligi muhim o‘rin tutadi. Masalan, *«Sim-Sim»*, *«Kish-Mish»* (restoranlar), *«Jiz-Biz»* (kafe)[1].

Shuni ta’kidlash kerakki, ergonimlar paydo bo‘lgandan beri ularni nomlash usullari bir necha bor o‘zgargan. G.A. Donskova, T.P. Romanovalar ergonimlar rivojlanishining diaxronik jarayonlari haqida yozganlar. G.A. Donskova zamonaviy ergonimika haqida shunday yozadi: «Hozirgi vaqtda nominatsiya obyektlarining sohasi va maydoni kengaymoqda hamda bu nominatsiyaning usullari murakkablashib bormoqda. Olamning lingvistik tasvirini qisman dunyoqarashni, qadriyatlarga yo‘naltirilganlikni va boshqa omillarni qayta qurish, birinchi navbatda, ergonimik makon va yaqin ergonimik makon tuzilishining o‘zgarishiga olib keladi[2].

Shuningdek, ergonimlarni shakllantirish usullarining o‘zgarishi va kengayishi sabablari:

-ko‘rsatilayotgan obyektlarni kengaytirish;

-xizmatlar turlarini kengaytirish;

-bozorda raqobatning kuchayishi.

Onomastikaning asosiy masalalaridan biri bu sun’iy ikkilamchi nominatsiyani yaratishda asoslanmagan belgini o‘zboshimchalik bilan ixtiro qilish masalasidir[3]. Ikkilamchilik – bu insonning atrofdagi olamni bilish jarayonida tabiiy ravishda rivojlangan umumiy nomlarga nisbatan xos nomlarning xususiyatlaridan biri. Deyarli har bir nomshunos onomastik birlilarni o‘rganishda ierarxik tizimlarini qurish muammosiga taalluqli bo‘lgan, umumiy nomlarning yasalish usullariga asoslanib shug‘ullanadi. Shunday qilib, deyarli barcha ergonimlar avvaldan mavjud so‘zlar bilan tovush yoki semantik assotsiatsiyalardan kelib chiqadi. Ergonimlar tasnifini yaratishning qiyinligi shundaki, bu turdagi nomlar tizimi doimiy shakllanish bosqichida bo‘ladi. Onomastik lug‘atning bu qatlami doimiy ravishda o‘sib boradi, nafaqat miqdor, balki sifat jihatidan ham o‘zgarishlarga uchraydi: ergonimlarning yasalish usullari soni ortib bormoqda. Ergonimlar turlicha yasalishi mumkin. Ayrim tilshunoslar uning hosil bo‘lish tasnifini quyidagicha taklif etishadi[4]:

1. Affiksli : (*«Zoirbek»* restorani).

2. Qo‘shma so‘z shaklida (Sintaktik usul): Bunda ergonimlar ikki yoki undan ko‘p asosdan tashkil topadi. (*«Shoxsaroy»* to‘yxonasi, *«Xan Sultan»* restorani, *«Yes Boss»* restorani, *«Pub Hause» kafesi*).

3. Qisqartma so‘zlar (*O‘zFA*).

4. Sonli komponentlar: (*«Apteka A5», «Kafe 777»*).

5. Ma’nosi yoki kelib chiqishi noma’lum ergonimlar: («*Нид-зар» oshxonasi*).

Ayrim tilshunoslar boshqa tasnifni taklif qilishadi[5]:

1. Ergonimlar sifat, fe’l, ravish, son, sifatdoshlar, yuklamalar va undov so‘zlar bilan ifodalanadi: «*Mo‘jizaviy shifo»* xususiy klinikasi.

2. Ergonimlar gap va so‘z birikmalari shaklidagi ikki va undan ortiq so‘zlardan hosil bo‘lgan. Masalan, *«Akant Guest Houses»* mehmonxonasi, *«Karvonsaroy»* mehmonxonasi, *«Comfortable Home Stay»* mehmonxonasi.

3. Antroponimlar, toponimlar, mifonimlardan hosil qilingan ergonimlar.

Antroponim («*Begzod shifo»* xususiy klinikasi), toponim («*Termiz»* mehmonxonasi), mifonim (*«Afrotida»* restorani*)* bularni shunday izohlash mumkinki, ularni ko‘pchilik biladi, ular ko‘p ma’noni ifodalaydi va yana ulardagi xususiyatlar ergonimik obyektda aks etadi.

4. Xorijiy so‘zlardan hosil bo‘ladi. Masalan*, «Pub house», «Три медведя».*

Quyidagi jadvalda faqat tadqiqot jarayonida aniqlangan ergonimlarning yasalish usullari keltirilgan. Shuni ta’kidlash joizki, tasnif asoslari Dog‘iston davlat texnika universitetining rus tili kafedrasida G. N. Alievava va F.F.Alistanovalar hamkorligida ishlab chiqilgan. Biz taqdim etayotgan tasnif kengaytirilgan va to‘ldirilgan hamda hozirgi o‘zbek tilshunosligi uchun qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

[1] Saparniyazova M. O‘zbek tili ergonimlarning struktur-sesmantik lingvomadaniy va pragmatic tadqiqi: Avtoreferat. – Toshkent, 2023. – B. 24.

[2] Донскова Г.А Сравнительно – сопоставительная характеристика динамики эргонимической номинации Нижнего Повольжья и Заподного Казахстана. – Уральск, 2004. – С. 26.

[3] Носенко, Н.В. Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: Дис. …канд. филол. – Новосибирск, 2007.

[4] Курбанова, М.Г. диссертация Эргонимы современного русского языка: Семантика и прагматика. – Астрахань, 2014.

[5] Емельянова А.М Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города. – Уфа, 2007.

*1-**jadval***

Ergonimlarning yasalish usullari

Yasalish usuli	Guruhlar	Qo‘shimcha guruhlar	Namunalar
Morfemik derivatsiya	Affiksatsiya	Suffiks	*«Do‘stlik»* kafesi
		Prefiks	*«Intermebel»* mebel saloni
	Sintaktik	Ot+ot Son+ot	*«Shohsaroy»* to‘yxonasi *«Mingchinor»* oshxonasi
Substantivatsiya	Sifatlardan		*«Obod»* mehmonxonasi
	Fe’llardan		*«Yuksalish»* sog‘lomlashtirish markazi
	Sondan		*«03»* dorixonasi
	Undovdan		*«Rahmat!»*o‘quv markazi
Leksik-sintaktik usul	Ergonim birikmalar	Sifatli birikma	*«Nafis mebel»* mebellar uyi
		Sonli birikma	*«4 fasl»* kiyimlar do‘koni,
		Ko‘makchili birikmalar	*«Collection for man»*
	Gap shaklidagi ergonimlar		*«Marry me»* to‘y xizmatlari studiyasi
Abriviatsiya			
Leksik-semantik onimizatsiya	Oddiy		*«Gullar»* do‘koni
	Ma’no ko‘chirish usuli bilan shakllangan	Metonimik onimizatsiya	*«Brilliant»* kelin liboslari saloni
		Metaforik onimizatsiya	*«Qalbinur»* kelin liboslari saloni
	Transonimizatsiya	Antroponim ergonim	*«Xolbi»* restorani
		Toponim-ergonim	*«Dubai»* restorani
		Mifonim ergonim	*«Alpomish»* to‘yxonasi
		Astranomim ergonim	*«Orion»* mehmonxonasi
		Pragmatonim ergonim	*«Nike»* sport kiyimlari do‘koni

Ergonimlarni shakllantirishning har bir usulini kelgusi ishlarimizda alohida ko‘rib chiqamiz. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ergonimlarning morfemik shakllanishida affiksatsiya va sintaktik usullari asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi.

Rezyume. Maqolada ergonimlarning yasalish (morfologik derivatsiya) xususiyatlari yoritilgan va misollar asosida tahlilga tortilgan.

Resume. In the article, the features of the formation (morphological derivation) of ergonims are highlighted and analyzed based on examples.

Резюме. В статье выделены и проанализированы на примерах особенности образования (морфологической деривации) эргонимов.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARIDA MEVA NOMLARINING QIYOSIY-CHOG‘ISHTIRMA TAHLILI

Haydarova Kamola Davranovna,
Termiz davlat universiteti ingliz tili o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Qadim zamonlardan boshlab insoniyatning turmush tarzida o‘simliklar dunyosi alohida o‘rin egallagan. Vaqt o‘tishi bilan iste'molchilar bu mahsulotlarni bir biridan farqlash maqsadida turli nomlar bilan atay boshlagan. Ularning orasida o‘zb. *meva* – rus. *фрукты* – ing. *fruit* nomlari alohida o‘rin tutadi.

O‘zbek tiliga tojik tilidan o‘zlashgan [***мива***] → ***meva*** so‘zi O‘zbek tilining izohli lug‘atida "ba'zi daraxt va butalarning hosili"[1] ma'nosida qayd etilgan. Ushbu so‘z xalq tilida ‘gullagan daraxtning changlanib hosilga kirib, pishgan qismi yoki daraxtning gullab bo‘lgandan so‘ng yesa bo‘ladigan qismi'[2] ko‘rinishida qo‘llanib kelinmoqda.

Tojikcha-o‘zbekcha *meva* leksemasining ingliz va rus tillarida tegishli ravishda *frui* va *фрукты* kabi ekvivalentlari mavjud bo‘lib, ular kelib chiqishi nuqtai nazaridan lotincha fructus so‘ziga borib taqaladi. U rus tiliga 1705 yilda polyak tilidan o‘tgan bo‘lsa, ingliz tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashgan[3].

Qiyoslanayotgan va chog‘ishtirilayotgan tillarda mevalar turlari bo‘yicha ikki guruhga bo‘linadi:

1) yovvoyi –

o‘zbekcha	**ruscha**	**inglizcha**
tog‘ olcha	*боярышник*	mountain charry
do‘lana	*фисташки*	hawthorn
pista	*ежевика*	pistachio
maymunjon	*боярышник*	blackberry

2) madaniy –

o‘zbekcha	**ruscha**	**inglizcha**
olma	*яблоко*	*apple*
anor	*гранат*	*pomegranate*
uzum	*виноград*	*grapes*
gilos	*вишня*	*cherry*
limon	*лимон*	*lemon*
banan	*банан*	*banana*
shaftoli	*персик*	*peach*
o‘rik	*абрикос*	*apricot*
behi	*айва*	*quince*
nok	*груша*	*pear*
anjir	*смаковница*	*fig*
olho‘ri	*слива*	*plum*

Ular, o‘z navbatida, ular ho‘l – danakli va urug‘li (jadval) hamda quruq – yong‘oqli va pistali (jadval) meva kabi kichik turlarga bo‘linadi:

o‘zbekcha	**ruscha**	**inglizcha**
	ho‘l – danakli	
o‘rik	*абрикос*	*apricot*

[1] Раҳматуллаев Ш.Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилд. – Т.: Университет, 2009. – Б 135.
[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.
[3] Қаранг: The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P 546. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителей / под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1975. – С. 474.

olcha	*вишни*	*cherry*
gilos	*вишня*	*sour cherry*
olxo‘ri	*слива*	*plum*
shaftoli	*персик*	*peach*
	ho‘l – urug‘li	
olma	*яблоко*	*apple*
nok	*груша*	*pear*
behi	*айва*	*quince*

1) quruq mevalar: a) yong‘oqli –

o‘zbekcha	**ruscha**	**inglizcha**
o‘rmon yong‘og‘i	*лесной орех*	*hazelnut*
yong‘oq	*грецкий орех*	*walnut*
bodom	*миндаль*	*almond*
yeryong‘oq	*арахис*	*peanut*

b) pistali –

o‘zbekcha	ruscha	inglizcha
pista	*фисташки*	*pistachio*
kungaboqar	*семечки*	*sunflower seeds*

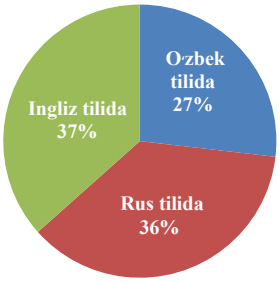
Yuqorida keltirilgan o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi yovvoyi va madaniy meva turlari tahlilidan kelib chiqib, ularning har biri o‘ziga xos nomlanishi, ekvivlaentligi va ekvivalentsizligi, ho‘l va quruqligi jihatidan o‘xshashligi va farqlari borligini e’tirof etish lozim (qarang: Jadval 1).

O‘zbek, rus va ingliz tillarida meva nomlari (jami 123 ta)

№	O‘zbek tili (jami 33 ta)		Rus tili (jami 45 ta)		Ingliz tili (jami 45 ta)	
	Ho‘l (26 ta)	Quruq (7 ta)	Ho‘l (38 ta)	Quruq (7 ta)	Ho‘l (38 ta)	Quruq (7 ta)
	tog‘ olcha	*pista*	горная вишня	*фисташки*	mountain charry	pistachio
	do‘lana	*o‘rmon yong‘og‘i*	*боярыш-ник*	*лесной орех*	hawthorn	*hazelnut*
	olma	*yong‘oq*	*яблоко*	*грецкий орех*	*apple*	*walnut*
	anor	*bodom*	*гранат*	*миндаль*	*pomegra-nate*	*almond*
	uzum	*eryong‘oq*	*виноград*	*арахис*	*grapes*	*peanut*
	gilos	*kungabo-qar*	*вишня*	*семечки*	*cherry*	*sunflower seeds*
	limon	*quritilgan xurmo*	*лимон*	*финики*	*lemon*	*dates*
	banan		*банан*		*banana*	
	shaftoli		*персик*		*peach*	
	o‘rik		*абрикос*		*apricot*	
	behi		*айва*		*quince*	
	nok		*груша*		*pear*	
	anjir		*смаков-ница*		*fig*	
	olho‘ri		*слива*		*plum*	
	apelsin		*апельсин*		*orange*	
	greypfrut		*грейп-фрут*		*grapefruit*	
	mandarin		*мандарин*		*tangerine*	
	ananas		*ананас*		*pineapple*	
	mango		*манго*		*mango*	
	брусника		*клюква*		*cranberry*	
	ko‘k mevalar		*черника*		*blueberry*	
	smorodi-na		*смороди-на*		*currant*	
	malina		*малина*		*raspberry*	
	qulupnay		*клубника*		*strawber-ry*	
	tut		*шелкови-ца*		*mulberry*	
	na’matak		*шиповник*		*rosehip*	

	-		*голубика*		*blueberry*	
	-		*крыжов-ник*		*gooseber-ry*	
	-		*земляни-ка*		*strawber-ry*	
	-		*клюква*		*cranberry*	
	-		*костяни-ка*		*boneberry*	
	-		*морошка*		*cloudber-ry*	
	-		*калина*		*viburnum*	
	-		*рябина*		*mountain ash*	
	-		*водяника*		*vodyanika*	
	-		*магония*		*magonia*	
	-		*физалис*		*physalis*	
	-		*годжи*		*goji*	

MEVA NOMLARI

Ichki shakllari – ma'nolariga ko'ra, o'zbek, rus va ingliz tillaridagi meva nomlari, o'z navbatida, bir necha guruhlarga bo'linadi.

O'zbek tilida meva nomlari ma'no tuzilishiga bo'yicha quyidagi ko'rinishga ega:

1) bitta tugunchali "*oddiy yoki asl*" – *o'rik, gilos, olcha, mosh, jag'-jag'.*

2) bir guldagi bir necha tugunchali "*murakkab*" – *malina, maymunjon, ayiqtovon.*

3) tuguncha va gulli "*soxta*" – *qulupnay, tut, olma*[1].

Rus tiliga oid bo'lgan meva nomlari ham o'z xususiyatiga ega. Ularni ma'nolariga muvofiq tegishli guruhlarga ajratish mumkin:

1) семечковое (pistali) – *айва, груша, яблоко*;

2) косточкое (danakli) – вишня, слива, абрикос;

3) цитрусовое (sitrusli) – *апельсин, грейпфрут, лимон, мандарин;*

4) тропическое и субтропическое (tropik va subtropikli) – *ананас, банан, гранат, инжир, манго;*

5) ягодовое (rezavorli) – *малина, клубника*[2].

E.D.Xaustova esa o'zining "Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: на материале лексико-семантического поля "фрукты и овощи" в русском и английском языках" nomli dissertatsiyasida meva turlarini 7 ta guruhga taqsimlaydi:

1) цитрусовое (tsitrusli) – *апельсины, мандарины, лимоны, грейпфруты*;

2) экзотическое (ekzotik) – *ананасы, бананы, манго*;

3) сухофрукты (quritilgan) – *инжир, финики*;

4) частично похожи по вкусу и форме (ta'm va shakli jihatidan qisman o'xshash) – *абрикосы, персики*;

5) полностью похожи по вкусу и форме (ta'm va shakli jihatidan to'liq o'xshash) – *вишня , черешня*;

6) характеристика средних регионов (o'rta mintaqalarga xos) – *яблоки, груши*;

7) принадлежит к другому классу (turli sinfga mansub) – *айва, хурма*[3].

Ingliz tilida meva nomlari ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1) simple fruits –oddiy;

a) fleshy simple fruits (etli) – *apple, pomegranate, apricot, plum, cherry, peach, pear, quince, grapes, persimmon, banana, orange, cranberry, blueberry, currant;*

b) dry simple fruits (quruq) – *wheat, rice, nuts, the grains of the corn.*

2) compound fruits (murakkab) – *blackberry, raspberry, strawberry, mulberry, fig*[1] .

[1] Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Ж. III. – Б. 576.

[2] Фру́кты // https://bigenc.ru/agriculture/text/4724616

[3] Хаустова Э. Д. Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: На материале лексико-семантического поля «фрукты и овощи» в русском и английском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 1999. – С. 34.

Ta’kidlash lozimki, o‘zbek va ingliz tillaridan farqli ravishda rus tilida rezavor mevalar (*клубника, голубика, черника, брусника, ежевика, смородина, малина, крыжовник*, *земляника, клюква, костяника, морошка, калина, рябина, шиповник*, *водяника, магония, физалис, годжи*) o‘ziga xos alohida ahamiyatga molikdir. Insoniyat ehtiyojlaridan biri bo‘lgan ushbu meva turlari qimmatli oziq-ovqat sifatida boshqa jonzotlarning ham asosiy manbai bo‘lib qolmoqda. Ming yillar davomida ovchilar uchun mavsumiy asosiy mahsuloti bo‘lgan yovvoyi rezavor mevalarni yig‘ish bugungi kunda ham Yevropa va SHimoliy Amerikada mashhur faoliyat bo‘lib qolmoqda[2]. Bir necha asr oldin qator slavyan madaniyatini mujassamlashtirib, uning lug‘at tarkibidan o‘rin olgan ushbu rezavor mevalarning nomlari hanuzgacha rus tilida faol qo‘llanilib kelinmoqda. Zamonlar osha odamlar ushbu mevalardan qish mavsumida ham foydalanish uchun saqlashni o‘rgandi. Rezavorlar hajm jihatdan kichkinagina bo‘lib odatda yumaloq shaklga ega, sersuv, yorqin rangli, shirin va nordon ta’mga ega, ko‘p urug‘li bo‘lsada danaksiz iste’molga yaroqli hisoblanadi. *Qulupnay, malina, qorag‘at, maymunjon, chernika* kabi mevalar rezavorlardir. Ular qadim zamonlardan o‘zlarida rus millatining madaniyatini mujassamlashtiradi.

E. D. Xaustova ularni ma’no nuqtai nazaridan 4 ta guruhga ajratadi: Shuning uchun ham rezavorlar ilmiy ishlarda alohida guruhni tashkil etadi. Rezavor mevalar asosan 4 ta kichik guruhlarga bo‘lib tasnif qilgan:

1) лесные ягоды (“yerdan balandligi va o‘sish joyi xususiyatlariga qarab”) – *брусника, голубика, ежевика, земляника, клюква, костяника, морошка, черника, клубника*;

2) кустарниковые ягоды – “Садово-плодовые” (bog‘ mevalari) va “приготовление сладких блюд” (mazali shirin taomlar tayyorlanishi) xususiyatlariga ko‘ra – *крыжовник, малина, смородина, шиповник*;

3) орехи (“shirin mag‘iziga ega bo‘lgan o‘rmon mevalarining qattiq qobiq bilan qoplanish xususiyatiga qarab “yong‘oqlar””) – *орехи, каштаны*;

4) дикие и горькие (“daraxtlari o‘rmonlarda o‘sib, mevalari g‘ujum hosil beradigan, “yovvoyi va achchiqlik” xususiyatiga ko‘ra”) – *калина, рябина* [3].

“The World Book Encyclopedia” da mevalar uch guruhga bo’lib tahlil qilingan:

1. Mo‘’tadil mevalar.
2. Subtropik mevalar.
3. Tropik mevalar.

1. Mo‘tadil mevalar yillik sovuq mavsumga ega bo‘lishi kerak. Ularga asosan mo‘tadil zonalarda, tropik va qutbli mintaqalar orasidagi mo‘’tadil mintaqalarda yetishtiriladigan mevalar kiradi. Bu mevalarga misol qilib olma, o‘rik, olxo‘ri, gilos, shaftoli, nok va shu kabi mevalar. Bundan tashqari rezavor mevalarni ya’ni butalarda hosil bo‘ladigan mevalarni ham shu guruhga qo‘shishimiz mumkin, ularning o‘sishi uchun ham mo‘’tadil iqlim kerak. Bularga maymunjon, qorag‘at, qizilchalar misol bo‘laoladi.

2. Subtropik mevalarga yil bo‘yi yengil sovuqdan omon qolish uchun iliq va yumshoq harorat kerak bo‘ladi. Bu mevalar odatda subtropik mintaqalarda yetishtiriladi. Limon, avakado, zaytun va shu kabi barcha tsitrus mevalarni o‘z ichiga oladi. TSitrus mevalar ichida eng mashhuri bo‘lgan apelsin Janubiy Yaponiyadan Janubiy Yevropa davlatlarida sevib yetishtiriladi.

3. Tropik mevalar asosan juda issiq iqlimga ega mintaqalarda yetishtiriladi va bu mevalar sovuqqa juda chidamsizdir. Banan va ananas eng ko‘p yetishtiriladigan va eksport qilinadigan tropik mevalardir. Bulardan tashqari mango va papayalar ham keng iste’mol qilinadigan tropik mevalar hisoblanadi[4].

Demak, o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi meva nomlari o‘zlarining turlari hamda semantik tuzilishi jihatidan o‘xshash va farqli xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Albatta, ularning har biri kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha o‘z tarixiga ega.

Resume. This article presents a comparative and contrastive analysis of the history, origin and development of fruit names in Uzbek, Russian and English. In addition, the article also studies the lexical-semantic groups of fruit names in different languages. Linguistic and cultural characteristics of fruit names are also revealed in this article.

Резюме. В данной статье представлен сравнительный и сопоставительный анализ истории, происхождения и развития названий фруктов на узбекском, русском и английском языках. Кроме того, в статье также изучаются лексико-семантические группы названий фруктов в разных языках. В статье также раскрываются лингвокультурные особенности названий фруктов.
Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 4

[1] The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P. 546.
[2] Berry // https://en.wikipedia.org/wiki/Berry
[3] Ўша ерда.
[4] The world book encyclopedia. – U.S.: Pat.&T.M. Off. Marca Registrada, 1995. – P. 546.

ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ZIRAVOR ATAMALAR VA ULARNING LUG‘ATLARDA IFODALANISHI

Termirova Kamola,
Termiz davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti

O‘zbek pazandaligi ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, unda xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, mehnat faoliyati turi va iqlim sharoitlari o‘z aksini topgan. Har bir millatning glyuttonik diskursi, shu millatning madaniyati, urf-odatlarini o‘zida aks ettiradi. “Glyuttonik” istilohi qadimgi fransuz va o‘rta ingliz tillaridagi *glutonie,* lotincha *gluttire (“yutish”)* so‘zidan olingan. Bu so‘z gula, “tomoq” degan ma’noni anglatadi. *“Glyuttoniya“* istilohi oziq-ovqat jarayonini yaxlit holda, ya’ni uni topishdan tortib, yarim fabrikatlarni qayta ishlash va iste’molga yaroqli mahsulot tayyorlashgacha bo‘lgan jarayonni o‘z ichiga oladi.[1] “Glyuttonik” istilohi “gastronomiya” tushunchasi bilan korrelyatsiyalanadi (pazandachilik san’atini bilish va uni qo‘llashni o‘z ichiga oladi) va har qanday etnomadaniyatning glyuttonik kognitiv sistemasiga uyg‘un tushadi.[2]

O‘zbek oshxonasi shubhasiz, o‘zbek madaniyatining eng ahamiyatli, eng taassurotli hamda qadimiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, o‘ziga xos mahalliy va milliy taomlari nihoyatda xilma xil va tarkibi boy, Qolaversa, taomlanishda xushxo‘r va xushtam ziravorlar va boshqa foydali mahsulotlardan (ingrediyent) ,me’yorida foydalaniladi. Achchiq, yog‘li, nordon yoki shirin bo‘ladimi, taomlar o‘rta me’yorda bo‘ladi. Taomlarni pishirish davomida turli ingrediyentlar (mahsulotlar; oziq-ovqat qo‘shimchalari)dan foydalanamiz.

Ingrediyent ma’lum bir taom tayyorlash uchun birlashtirilgan har qanday oziq-ovqat yoki moddalar[3]. Umumiy ma’noda, ingrediyent aralashmaning bir qismi bo‘lgan moddadir. Shuningdek, ingrediyent-oziq-ovqat qo‘shimchalari- bu lazzatni saqlab yoki ta’m, tashqi ko‘rinish yoki boshqa hissiy sifatlarni yaxshilash uchun ovqatga qo‘shiladigan moddalar. Ba’zi qo‘shimchalar asrlar davomida oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash uchun ishlatilgan, masalan, sirka (konservalash), tuz (tuzlash), shakar (kristallanish) va boshqalar. XX asrning ikkinchi yarmida ultra qayta ishlangan oziq-ovqat mahsulotlarining paydo bo‘lishi bilan tabiiy va sun’iy kelib chiqishi bo‘lgan ko‘plab qo‘shimchalar kiritildi. Oziq-ovqat qo‘shimchalari, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida, qadoqlash yoki saqlash yoki tashish paytida bilvosita oziq-ovqat mahsulotlariga kiritilishi mumkin bo‘lgan moddalarni ham o‘z ichiga oladi.[4] Oziq-ovqat qo‘shimchalari (ingrediyentlar) ni bir nechta guruhlarga bo‘lish mumkin, garchi ba’zi qo‘shimchalar bir nechta ta’sir ko‘rsatganligi sababli, bir-biriga o‘xshash bo‘lsa-da. Masalan, tuz ham konservant, ham xushbo‘y hiddir[5].

Oziq-ovqat qo‘shimchalari (ingrediyent) turlari:[6]

1. Kislotalar (nordon yoki kislota ta’mini beradi: sirka, limon kislotasi, olma kislotasi, sut kislotasi va hokazo);
2. Antioksidantlar (S vitamini kabi antioksidantlar oziq-ovqatning kislorod bilan parchalanishiga to‘sqinlik qiladigan konservantlardir);
3. Qattiqlashtiruvchi vositalar (Kraxmal kabi moddalar oziq-ovqatning ta’miga ta’sir qilmasdan uning asosiy qismini oshiradigan qo‘shimchalardir);
4. Oziq-ovqat bo‘yoqlari;
5. Rangni saqlaydigan vositalar (rangni saqlovchi vositalar oziq-ovqatning mavjud rangini saqlab qolish uchun ishlatiladi);
6. Emulsifikatorlar (suv va yog‘larni mayonez, muzqaymoq va gomogenlangan sutda bo‘lgani kabi emulsiyada aralashtirib turishga imkon beradi);
7. Xushbo‘y moddalar (oziq-ovqatga o‘ziga xos ta’m yoki hid beradigan qo‘shimchalar bo‘lib, ular tabiiy ingrediyentlardan olinishi yoki sun’iy ravishda yaratilishi mumkin;
8. Lazzat kuchaytirgichlar ovqatning mavjud ta’mini yaxshilaydi;
9. Unni qayta ishlash vositalari;
10. Konservantlar;

[1] Bu haqda qarang: Odilova G..Glyuttonik diskus asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020. – B. 3.

[2] Bu haqda qarang: Odilova G..Glyuttonik diskus asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020. – B. 3.

[3] Food Additives&Ingredients-Overview of Food Ingredients, Additives&Colors”. FDA Center for food Safety and Applied Nutrition. Retrieved 11 April, 2017.

[4] Food Ingredients and Packaging Terms. FDA Jabuary 4, 2018. Retrieved 9 September 2018.

[5] Erich Lück and Gert-Wolfhard von Rymon Lipinski “Foods, 3. Food Additives” in Ullmann’s Encyclopedia of Industrial Chemistry, 2002, Wiley-VCH, Weinheim. doi:10.1002/14356007.a11_561

[6] Press release: Some Common Food Additives May Pose Health Risks to Children”. American Academy of Pediatrics. July 23, 2018.

11. Stabilizatorlar;

12. Shirinlashtiruvchi moddalar.

O‘zbek oshxonasining asosiy qismi, eng taniqli ingrediyentlar donli mahsulotlar, sabzavotlar, sut, go‘sht mahsulotlari, shuningdek, xushbo‘y moddalar, ziravorlardir. Odatda, o‘zbek oshxonasida boshqa xalqlarning oshxonasida bo‘lgani kabi fasllarning o‘zgarishiga qarab, yozda sutli va nabotot taomlariga, qishda esa, go‘sht va donga ustunlik beriladi. Barchaga ma’lumki taom turi qanday va qaysi usulda tayyorlanishidan qat’iy nazar, didli, ko‘rkam, jozibali, ishtaha ochuvchi, o‘ziga xos xushbo‘ylikka ega bo‘lishi kerak. Shuningdek, dasturxonning tegishli vosita va buyumlar bilan bezatilishida alohida ahamiyat berilishi iste’mol qilinadigan taomlarning har tomonlama manzur bo‘lishida katta ahamiyatga ega.

Ota-bobolarimiz tomonidan taomga xushxo‘rlik, lazzat bag‘ishlaydigan, ishtaha uyg‘otadigan juda ko‘p ziravor va oshko‘klardan foydalanib kelingan. Shuningdek, issiq iqlimli mamlakatlarda yashovchi aholining pazandaligida ham ziravorlar va oshko‘klar keng qo‘llaniladi. Buning sababi, issiq iqlimda ko‘pincha odamning ishtahasi yo‘qolgan, uncha-muncha taomni ko‘ngli tusamaydigan holatda bo‘ladi. Quyoshli kunlar ovqatlanishni sutkaning salqin soatlari-nahor va kechqurunga olib borib taqaydi.

Tib ilmining bobokaloni Abu Ali ibn Sino o‘zining “Tib qonunlari” kitobida ishtahaning qirqilishi to‘g‘risida bunday yozgandi: “Sovuq, salqin ishtahaga mos, issiq esa bo‘g‘ishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ishtaha ochadigan qalampir, murch, sirka, kashnich iste’mol etish zarur”. [1]

Tabiatda shunday yovvoyi va ekiladigan o‘simliklar borki, bularning tanasi, bargi, guli va mevalarida xushbo‘y hid, achchiq, nordon, shirin mazali moddalar bo‘ladi. Bunday o‘simliklar ziravorlar deb ataladi.[2]

Ziravorlar taomlarning, ayniqsa, tansiq taomlarimizning joni hisoblanib, ularga maza kiritadigan, xushbo‘ylik taratadigan, turli yovvoyi va madaniy o‘simliklarning ildizi, tanasi, bargi, guli, chanog‘i, doni va mevasidan iborat bo‘ladi.

Ziravorlar- bu urug‘, meva, ildiz po‘stlog‘i yoki boshqa o‘simlik moddasi bo‘lib, asosan, oziq-ovqatga xushbo‘ylik taratish yoki rang berish uchun ishlatiladi. Ziravorlar ayrim vaqtlarda tibbiyotda, diniy marosimlarda, kosmetika yoki parfyumeriya ishlab chiqarishda ishlatiladi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida xushbo‘y, dorivor o‘tlarga **yem (yem)-**leksikasi qo‘llanilgan deyiladi. Shuningdek, ***ot-yem***-ovqatga solinadigan kashnich, rayhon, yalpiz, zira singari xush isli narsalar har vaqt ***ot*** so‘zi bilan qo‘shma holda aytiladi. Ayrim qo‘llanmaydi.[3]

Ziravor – taomlarga lazzat kiritadigan va xushbo‘ylik beradigan, taomni mineral tuzlar bilan boyituvchi o‘simlik yoki kimyoviy (organik va mineral) qo‘shimchalar. Ko‘pgina ziravorlar ovqatga qo‘shimcha lazzat berish bilan birga taomning to‘yimliligini ham oshiradi. O‘zbek pazandachiligida ko‘p ishlatiladigan ziravorlarlarga qalampirmunchoq, zanjabil, kardamon, dafna yaprog‘i, murch, qalampir, zira, za’faron, zarchava, sedana, kashnich doni, vanil, tuz, sirka, gorchitsa (xantal), anor suvi, limon kislotasi va har xil souslar kiradi. Shuningdek, sut, smetana, yog‘, tuxum, zaytun mevasi va sabzi, petrushka, selderey, pasternakning ildizlari, xushbo‘y o‘tlar va ko‘katlar, piyoz, xren (yerqalampir), sarimsoq kabi oziq-ovqat mahsulotlari ham ziravor bo‘lib xizmat qiladi.[4]

Ziravor - bu ot ‘urug‘i go‘shtli ovqatga solinadigan o‘tsimon o‘simlik’ ma’nosini anglatadigan tojikcha zira otiga (ТжРС, 156) ‘o‘xshash’ ma’nosini ifodalaydigan -vor qo‘shimchasini (ТжРС, 542) qo‘shib hosil qilingan bo‘lib, ‘ovqatni xushbo‘y va xushxo‘r qilish uchun ishlatiladigan zira, murch, qoraqand kabilar qorishmasi’ ma’nosini anglatadi. (O‘TIL, I, 307).[5]

Ziravor [f-t] Ovqatni xushbo‘y va xushxo‘r qiluvchi o‘simliklar yoki ularning urug‘i, bargi, ildizi va shu kabi. (mas, zira, zirk, qoraqand, zarcho‘va, qalampir, murch).[6]

O‘zbek tilining 5 tomli va 6 tomli izohli lug‘atida ziravorlarga ta’rif deyarli bir xil berilgan va misollar bilan izohlangan:

Ziravor Ovqatni xushbo‘y va xushta’m qiluvchi o‘simliklar (mas. zira, zirk, qoraqand, zarchuva, qalampir, murch) ning umumiy nomi. *Hatto shu niyatda allaqayoqdan ziravor ham topib keldi.* Shuhrat, Shinelli yillar. *Kabobning, ziravorlar sepilgan dumba yog‘ining dimog‘ni qitiqlovchi isi chor-atrofga yoyildi.* “Yoshlik”. Najmiddin aka qo‘li gul oshpaz edi. Behi solib toshkentcha osh damlaganida ziravorining hididanoq og‘zimizdan so‘lak oqa boshlardi. A.Yo‘ldosh, Begona shaharning namozshomlari. [7]

Ziravor o‘simliklar- taomlarga lazzat kirituvchi va xushbo‘y hid beruvchi o‘simliklar bo‘lib, *ko‘p yillik, ikki*

[1] Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. II китоб, содда дорилар ҳакида. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1956. – Б. 649-651.

[2] Маҳмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари. -Т: Меҳнат,1989. – Б. 310

[3] Маҳмуд Кошғарий Девону луғатит турк [Туркий сўзлар девони] . -Тошкент: Ғ.Ғулом, 2017. – Б. 325

[4] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 4 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 21

[5] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати, I том. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 26

[6] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. // A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.

[7] O‘zbek tilining izohli lug‘ati.VI tomlik. VI tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom. –B.372

yillik va bir yillik turlarga bo‘linadi. Zira, arpabodiyon, qoraqat, za’faron, zanjabil, achchiq qizil qalampir, qora murch, shivit, kunjut, rayhon, qalampir yalpizi, sedana donlari azaldan ishlatilib kelinadi. Ularning turlari so‘nggi yillarda chinnigul kurtaklari, xantal, dolchin, dafna yaproqlari hisobiga ancha ko‘paydi.[1]

Biz quyida har bir xonadonning oshxonasida bo‘ladigan, hovlisida madaniy ravishda o‘stiriladigan, qolaversa, o‘zi yashab turgan hududlarda tabiiy ravishda o‘stirish mumkin bo‘lgan ziravor vositalar ustida to‘xtalib o‘tish bilan birga , ularning xosiyatlari haqida ham yoritishga harakat qilamiz. Ziravorlarning oziq-ovqat mahsuloti sifatida, nafaqat, pazandachilikda, balki tibbiyotda qo‘llanilishi haqida ham fikrlar bildiriladi. Kezi kelganda shuni qayd etib o‘tish kerakki, har narsaning me’yori bo‘lganidek, ziravorlardan ortiqcha foydalanish ba’zida noxush asoratlarga olib kelishi mumkin, chunonchi, o‘tkir qalampir, murch, sirka, tuz, sarimsoq kabi mahsulotlardan ko‘plab foydalaniladigan bo‘lsa, avvalgi, yangi kasalliklarni qo‘zg‘atishi mumkin.

Qalampirmunchoq – mirtadoshlar oilasiga mansub o‘simliklar turkumi. Doim yashil efir moyli daraxt (balandligi 35 m gacha) yoki buta. Mevasi rezavorsimon, bir urug‘li, rangi qizil. Tanasida xushbo‘y moddali bezchalari bor. Quritilgan g‘unchasidan efir moyi olinadi va shoda taqinchoq tayyorlanadi, ziravor sifatida ishlatiladi.[2] Qalampirmunchoq sanoat miqyosida maxsus navli pishloqlar tayyorlashda, liver va qonli kolbasalar, qovurilgan go‘sht, marinadlar, jem, keks, pirojniy, pudding va bir qancha oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashda foydalaniladi. [3]

Zanjabil (Zingiber offi cinale) bir pallalilar sinfiga, zanjabildoshlar oilasiga mansub, yo‘g‘on ildizpoyali ko‘p yillik o‘t o‘simlik. Qurigan ildizi xushbo‘y hidli va mazali bo‘lib, efir moyiga boy. Maydalanmagan zanjabilning xushbo‘y hidi maydalanganiga nisbatan uzoq saqlanadi. Oziq-ovqat sanoatida konditer mahsulotlari ishlab chiqarishda va pazandachilikda ba’zi ovqatlarga (pishish oldidan) maydalangan holda ziravor sifatida ishlatiladi.[4]

Zanjabil [a.-ziravor o‘simlik nomi] Zanjabildoshlar oilasiga mansub, yo‘g‘on ildizpoyali, gul va mevasiz, naysimon o‘t o‘simlik (dorivor, ziravor modda sifatida).[5]

Dafna yaprog‘i – dafna daraxtining quritilgan bargi, xushbo‘y hidli ziravor; Tarkibida 3% gacha efir moyi bor. Pazandachilikda ishlatiladigan dafna yaprog‘i to‘q yashil, och yashil rangda, kalta bandli, mazasi taxirroq. Suyuq va quyuq ovqatlarga, sho‘rvalarga solinganda (suyuq ovqatlarga ovqat pishishidan 5 minut oldin, quyuq ovqatlarga 10 minut oldin) o‘ziga xos ta’m va xushbo‘ylik beradi, sous va marinad va tuzlamalarga qo‘shiladi; g‘oz, o‘rdak, baliq go‘shtlari, shuningdek, uringan go‘shtlar hidini yo‘qotishda, konserva va qandolatchilik sanoatida ishlatiladi. [6]

Murch (Piper nigrum) – murchdoshlar oilasiga mansub ilashib o‘suvchi ko‘p yillik o‘simlik (liana). Mevasini yumshoq eti bilan quritib, qora murch, etidan tozalab va yanchib oqmurch olinadi. Mevasi oziq-ovqat sanoatida va oshpazlikda ishlatiladi.[7]

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida uzun murch **bibli**[8], **batmul** [9] atamalari bilan izohlangan.

Qalampir - ituzumdoshlarga mansub chala buta, buta yoki ko‘p yillik o‘tsimon o‘simliklar turkumi, sabzavot ekini. O‘zbekistonda achchiq qalampirning “Marg‘ilon 330” va “Nafis” mayda mevali, “Kelin tili’” navlari ko‘p ekiladi. Ko‘k va pishgan (qizil) qo‘zoqlari xom holida iste’mol qilinadi, ovqatga solinadi, sirkalash, tuzlash, konservalashda, quritilgan mevasi tolqoni ziravor sifatida ishlatiladi.[10] Toshkentda qalampir garmdori, ya’ni isituvchi dori deb ataladi (tojikcha garm-issiq demak). Sababi u shu qadar achchiqki, chaynagan kishi o‘zini xuddi cho‘g‘ yutgandek his qiladi.[11] Hatto bu haqda O‘TEL[12] da ham to‘xtalingan:

Garmdori Bu ot tojik tilida ‘issiq’ ma’nosini anglatadigan garm sifati bilan (ТжРС, 99) ‘davolanishda iste’mol qilinadigan narsa’ ma’nosini anglatadigan tojikcha doru otidan (ТжРС, 136) tuzilgan bo‘lib (ТжРС, 99), o‘zbek tiliga oxiridagi y tovushini u tovshiga almashtirib olingan; ‘achchiq qizil qalampir’ ma’nosini anglatadi (O‘TIL, I, 187).

Garmdori *[f.* - issiq, qaynoq dori *yoki* issiqlikka, qaynoqlikka ega] Inson iste’mol qiladigan bir yillik sabzavot o‘simligi va shu o‘simlikning hosili. *Garmdori*

---

[1] Qarang: Fayzullayeva Mavluda. O‘zbek milliy taomlari va tanovul madaniyati. Monografiya. –Toshkent:Yosh avlod matbaa, 2021. –B. 96

[2] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 10 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. – Б. 582

[3] Do‘stjonov B., Jo‘rayev E., Hamroqulova M., Nabiyev M. Shifobaxsh taomlar va sharbatlar. –Toshkent: O‘qituvchi,1999. – B.41

[4] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 668

[5] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. VI tom. -Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. –B.339

[6] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 217.

[7] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 6 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б. 141.

[8] Маҳмуд Кошғарий Девону луғатит турк [Туркий сўзлар девони]. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2017. – Б. 172.

[9] Маҳмуд Кошғарий Девону луғатит турк [Туркий сўзлар девони]. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2017. – Б. 191.

[10] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 10 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. – Б. 582.

[11] Маҳмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 312.

[12] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2009. – Б. 60.

ko‘chati. Qarshi tomondagi boloxonada Iqbol xolaning sarishta qo‘llari bilan ipga tizilgan marjon-marjon garmdorilar osilib turibdi. O‘. Hoshimov, Qalbingga quloq sol.[1]

O‘zbek tilining 6 tomli izohli lug‘atining IV tom 26-sahifasida qalampir aynan garmdori ekanligi haqida aytib o‘tilgan:

Qalampir ayn. Garmdori. Tuyilgan qalampir. -Yigit…sayr qilar. Sayr asnosida muzday qatig‘-u yaxday ayron, qalampir qo‘shilgan sho‘rtang qurut-u ermak pista, obakidandon-u nosvoy sotuvchilarni tomosha qilishni yoqtirar. .. X.Do‘stmuhammad, Yolg‘iz. [2]

Zira *[f.* – xushbo‘y o‘simlik urug‘i] Ziradoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik xushbo‘y ziravor o‘simlik va uning ovqatga ishlatiladigan urug‘i. *Sadaf xushbo‘y zira solingan shavlani cholga surib qo‘ydi.* Sh. Xolmirzayev, Bodom qishda gulladi. *Choshnagir ayol oltin laganda zira hidi kelayotgan kabob ko‘tarib kirdi.* P. Qodirov, Yulduzli tunlar.[3]

Zira (Bunium persicum) – ziradoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik xushbo‘y ziravor o‘simlik. Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo adirlarida, tog‘ yon bag‘irlarida ko‘p o‘sadi. O‘rta Osiyo xalqlari go‘sht tuzlashda, qazi va boshqa ovqatlar tayyorlashda qadimdan keng foydalanib keladi.[4] O‘zbek pazandaligida suyuq ovqatlar, quyuq taomlarga solib pishiriladi, go‘sht qiymaga qo‘shiladi, qazi tayyorlashda va kabob sirkalashda bu ziravorsiz ish bitmaydi. Zirani tuzga aralashtirib, go‘shtga sepib qo‘yilsa bir haftacha aynimaydi, shuning uchun uni xalqda “tabiiy xolodelnik” deb ataladi. Zira qattiq go‘shtlarni hilhil pishirishga yordam beradi.[5]

Zirk [f.-qizil va achchiq mevali o‘simlik, barbaris] Tog‘larda o‘sadigan ko‘pyilik tikanli buta va uning hosili. *Avaz bilan Hulkar yuqoridan shildirab tushayotgan tiniq suv bo‘yida, archa bilan ayqashib o‘sgan zirk tagida o‘tirib ovqatlanishar edi.* P.Qodirov, Qora ko‘zlar. *Zira, zirk solingan xushbo‘y palovning bir chimdimi hozir qildi xumori.* S.Zunnunova, Sog‘inish. [6]VI.373

Karim Mahmudovning “O‘zbek tansiq taomlari” kitobida **zirk** haqida quyidagi fikrlar bildirilgan: Zirk zirkdoshlar oilasiga kiruvchi buta o‘simligining mevasi bo‘lib, “lotincha” nomi Barberis intecgrimma. Guli sariq, mevasi to‘q sapsardan qoraga o‘tuvchi rangda, kishmishdan maydaroq, tuxumsimon tuzilishda, quriganda bujmayib qoladi. Tansiq taomlardan palovlarga, shovlalarga, qovurmalarga solib pishiriladi, yangi terilganini hovonchadan yanchib kabob, tavaki kabi taomlarni sirkalashda kerak bo‘ladi. Ushbu ziravor tarkibida darmondorilar, olma javhari, har turli ma’dan moddalar va mikroelementlar mavjudligi uni dorivor qilib qo‘yadi.[7]

Za’faron [a.-ziravor o‘simlik, za’far] Ingichka uzun bargli, to‘q sariq gulli, piyozsimon ildizli o‘simlik va uning gulidan tayyorlanadigan, ovqatni xushta’m va rangdor qiladigan ziravor.[8]

Za’faron (Crocus sativus L.) – sapsarguldoshlarga mansub ko‘p yillik o‘tsimon tuganak piyozli o‘simlik. Yovvoyi holda uchramaydi. Hindiston, Pokiston, Xitoy, Janubiy Yevropa, Ozarbayjonda katta maydonlarda ekiladi. Za’faron gulining quritilgan tumshuqchalari murabbo, tortlar rangi va ta’mini yaxshilash, oziq-ovqat (pishloq, sariyog‘, likyor va boshqalarga rang berish uchun), parfyumeriya (atir-upa) sanoatida ishlatiladi. Tabobatda dori-darmon sifatida qo‘llaniladi.[9] Tarkibida kuchli ifori moy bo‘lganligidan hidi juda o‘tkir va yoqimli. Quritilgan toj barglari gastronomlarda maxsus konvertga yoki probirkalarda sotiladi. O‘zbek pazandaligida bu ziravor murabbolarga solinadi, ilgari palovga ham qo‘shilgan, pichoq uchida choyga solib damlab asal yo novvot bilan ichilsa yurakni yayratadi. [10]

Zarchava (Curcuma)– zanjabildoshlarning oilasiga mansub ko‘p yillik o‘t o‘simlik. 50 dan ortiq turi bor. Zarchava ildizi kukun holida ishlatiladi, issiq suvda tez eriydi, oziq-ovqatga (palovni tillarang qilishda zirvakka yoki yuvilgan guruchga qo‘shiladi). Zarchavadan olinadigan sariq bo‘yoq laklarga rang berishda ishlatiladi. Ikkinchisining ildizpoyasidan olinadigan achchiq modda likyor tayyorlashda va tibbiyotda qo‘llaniladi. Yovvoyi turlarining ildizpoyasidan kraxmal olinadi. Zarchava ildizpoyasidan ko‘paytiriladi.[11]

“Zarchava” “zar”-tilla va “chub”-“cho‘p” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “tillacho‘p” ma’nosini anglatadi. Ibn Sinoning bergan izohiga qaraganda bu ziravor “uruq us-sabog‘in” atalib, “bo‘yoqchilar ildizi” degan ma’noni anglatadi. [12]Pazandalikda taomlarni bo‘yash

[1] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. II tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom. 2022. – B. 195.

[2] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. IV tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom. 2022. – B. 26.

[3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. VI tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 372.

[4] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 4 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 21.

[5] Карим Маҳмудов. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 311.

[6] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. VI tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 373.

[7] Карим Маҳмудов. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б.311.

[8] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. VI tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 360.

[9] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 695.

[10] Карим Маҳмудов. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 312.

[11] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 389.

[12] Маҳмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 312.

(misol: tort, pirojniy, konfetlar) uchun ishlatiladi. O‘zbek pazandaligida zarchava guruchning rangini sariqqa bo‘yab, palovning ko‘rininishi tillarang tusga kiritadi. Asosan, Toshkentda nahor oshlarida palovga zarchava solinadi.

Zarchava faqatgina oziq-ovqat mahsuloti bo‘libgina qolmasdan, turli kasalliklarga davo shifobaxsh, dorivor o‘simlik hamdir. Bu haqda Abu Ali ibn Sino fikr bildirib o‘tgan: “Zarchava ikkinchi darajaga yaqin issiq va quruq…Unda kuchli tozalash xususiyati bor. Uni chaynash tish og‘rig‘iga foyda qiladi.Zarchavaning shirasi ko‘zning o‘tkirlashishiga, qorachig‘idagi kataraktga va oqni ketkazishga juda foyda qiladi”.[1]

Tabib Davoniy:

Ko‘z nurini oshiradi kundan-kun,

Suvini olib kim surtsa undan.

Sariq dardi dafu to‘siq ochadi,

Anisin sharobga kim sochadi, - deb, zarchava haqida fikrlarini she’riy tarzda ifodalagan. [2]

Kashnich (Coriandrum) – soyabonguldoshlar oilasiga mansub bir yillik o‘simliklar turkumi, efir moyli va ko‘kat-sabzavot ekini. Urug‘ida 0,2– 1,4% efir moyi va 16–28% texnik moy bor (parfyumeriya, qandolatchilik, oziq-ovqat sanoatida ishlatiladi). Kashnich ko‘kati sho‘rva, go‘shtli va sabzavotli ovqatlarga, **urug‘i** va yosh maysalari ziravor sifatida go‘sht sirkalashda ishlatiladi. Souslarga solinganda xushbo‘y ta’m beradi. [3]

Kashnich urug‘i (Coriandrum sativum) Soyabonguldoshlar oilasiga mansub bir yillik ko‘kat. (kashnich) o‘simligining urug‘i – “koreandr” deb ham ataladi. Pazandalikda barra kabob, jigar kabob, cho‘p kabob, dumba-jigar kabob kabi taomlarni sirkalashda keng qo‘llaniladi, kaftda uqalab dimlama, qovurma sho‘rva va ba’zan palovga solinadi. Taom juda yog‘li bo‘lib ketgan bo‘lsa kashnich urug‘ini tuyib qo‘shib yuborilsa ko‘ngilni ozdirmaydi. Tayyor taomlarga yaxshi hid va nafis maza kiritadi, hazm qildiradi.[4]

Vanil. Tropik mamlakatlarda o‘sadigan oraxisguldoshlar oilasiga mansub Vanile daraxtining qo‘zoq mevasi. Qo‘zoqlari ichida juda o‘tkir muattar hid taratuvchi jigarrang mayda donalari bo‘ladi. O‘sha donlarga maxsus ishlov berishda oq kukun ziravor hosil bo‘ladi. Buni xamirga, ayniqsa, murabbolarga qo‘shilsa ajib ishtahabaxsh ne’matga aylanadi. Xonadonda muzqaymoq, tortlar uchun krem, kisel tayyorlaganda pichoq uchida qo‘shib yuborilsa soz bo‘ladi. Vanilni ko‘p iste’mol qilish kerak emas. Shirinliklarga ham normadan ortiqcha vanil solinsa achimtir qilib qo‘yadi. [5]

Vanilin fransuzcha “vanilline” so‘zidan olingan[6].

Vanilin – vanil hidi keladigan rangsiz, achchiq kristall modda. Vanilin oziq-ovqat, atir-upa sanoatida va tibbiyotda ishlatiladi. Vanilinning qand kukuni bilan aralashmasi “vanil shikari” muzqaymoq va turli qandolat mahsulotlarida qo‘llaniladi.[7]

Sirka [f] Sirka kislotaning suvdagi eritmasi – mevalarni konservalashda, ovqatga qo‘shiladigan ziravor sifatida ishlatiladigan o‘tkir hidli, achchiq-nordon mazali suyuqlik (uy sharoitida uzum, olma va shu kabi shirin mevalarning sharbatidan ham maxsus usulda tayyorlanadi). *Uzum sirkasi. Ovqatga sirka solmoq. -Ovqatga murch, piyoz, sirka kabilarni qo‘shish, limon suvi yoki nordonroq dorilar berish ishtaha paydo qilishi mumkin.* N.Ismoilov, Kasallarni parvarish qilish.

Sirka (ovqat sirkasi) – oziq-ovqatga ishlatiladigan sirka kislotaning suvdagi (3–15%) eritmasi; sanoatda sirka essensiyasi (savdoga chiqariladigan oziq-ovqat sirka kislotasining 80% li suvli eritmasi; sanoatda vino, pivo, etil spirti eritmasini bijg‘itish yo‘li bilan olinadi, suv qo‘shib tayyorlanadi. Konserva, marinadlar, ziravor tayyorlashda, ovqatga ishtahabaxsh maza kiritish, kabob sirkalashda, tibbiyotda va boshqalarda ishlatiladi. [8]

Xantal, gorchitsa – karamdoshlar oilasining Sinapis va Brassica turkumiga mansub bir va ko‘p yillik o‘tsimon o‘simliklar turkumi; moyli ekin. Xantal urug‘idan non, qandolatchilik, konserva, parfyumeriya sanoatida ishlatiladigan sifatli moy olinadi (35 – 40%). Xantal kunjarasidan olinadigan kukundan tibbiyotda ishlatiladigan xantalli qog‘oz va iste’mol kilinadigan ziravor bo‘tqa tayyorlanadi. Xantalning ildizmevali va bargli navlari sabzavot o‘simligi hisoblanadi[9].

Hozirgi kunda iste’molchilarning oziq-ovqatga talablari kuchli. Shu o‘rinda, mazali taomlar tayyorlash uchun kerakli bo‘ladigan ingrediyentlar-masalliqlar, jumladan, ziravorlarni xarid qilish uchun bozorlarga, supermarketlarga tashrif buyuramiz. Oziq-ovqat masalliqlari rang-barang va turlichadir. Ayrimlarining nomlarini eshitganmizu, ba’zilarini esa ko‘rsatmada

---

[1] Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, II китоб, содда дорилар ҳакида, ЎзССР ФА нашриёти. – Тошкент, 1956. – Б. 480-481.

[2] Ҳакимлар ҳикояти. – Тошкент: Медицина, 1982. – Б.131.

[3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. IV tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 523.

[4] Карим Маҳмудов. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 318.

[5] Маҳмудов К. Ўзбек тансиқ таомлари. – Тошкент: Меҳнат,1989. – Б. 319

[6] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI tomlik. V tom. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2022. – B. 664.

[7] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 38.

[8] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 7 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б. 649.

[9] Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9 том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. – Б. 389.

ko‘rsatilganidek o‘qib bilib olishimiz mumkin. Axborot texnologiyalari asrida shunday ilovalar mavjudki, minglab oziq-ovqat mahsulotlarini o‘z ichiga olgan. U, nafaqat, sotuvchilarning, balki xaridorlarning ham ishini yengillashtiradi. Korzinka ilovasi orqali biz barcha mahsulotlar, jumladan oziq-ovqatlar-ziravorlar nomlarini, ko‘rinishlarini bilib olishimiz mumkin. Hatto ilovada oziq-ovqatlarning semantikasi ham yoritilgan.

Korzinka – O‘zbekistonda faoliyati xalq iste’mol mollari savdosiga asoslangan supermarketlar tarmog‘i[1]. Korzinka.uz supermarketlar tarmog‘i Anglesey Food kompaniyasi 1996-yilda tashkil etilgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasida chakana savdoning supermarket shaklida faoliyat yuritishni boshlagan ilk tarmoqlardan biri sanaladi. Avvaliga kompaniya Anglesey Food brendi ostida “uy oldidagi do‘konlar” formatida ish olib borgan. 2005-yilda tarmoq o‘z nomini Korzinka.uzga o‘zgartirgan.[2]Supermarketlar tarmog‘i 2021-yil oktabr oyida rebrendingni amalga oshirdi va rasmiy nomidan “uz” domenini olib, Korzinka shaklida xizmat ko‘rsatmoqda.[3]

Korzinka ilovasi orqali bilib olishimiz mumkin bo‘lgan “Oziq-ovqat mollari” bo‘limida ziravorlar bo‘limi alohida ahamiyatga ega. Ziravorlar ham o‘z ichida kichik bo‘limlarga ajratiladi:

1. **Pishiriqlar uchun**:

K*onfeti “Spice expert” qandolat sepish* – mahsulot shirinliklar va xamir ovqatlar uchun yorqin va shirin bezak bo‘lib xizmat qiladi;

Jelatin “Spice expert”- Jelatin shaffof mo‘rt qattiq moddadir, rangsiz yoki ozgina sarg‘ish rangga ega, deyarli ta’mi va hidi yo‘q. Jelatin oshqozon kislotasini ishlab chiqarishni rag‘batlantiradi, bu esa to‘g‘ri hazm bo‘lishiga yordam beradi);

vanilin kristalli “Spice expert” [turlari:oltin, kumush, kremli] (Spice Expert vanil bilan shirin taomga yanada noziklik, lazzat qo‘shing).

Vanilin xamir ichida ham, allaqachon pishirilgan pirog va bulka bilan ham yaxshi ketadi);

kokos parchalari (Hindiston yong‘og‘i parchalari) – Spice Expert Hindiston yong‘og‘i parchalari ziravorlar pishirishda kichik, ammo juda muhim tarkibiy qismdir. Qisqichbaqasimon Hindiston yong‘og‘i bo‘laklari yong‘oqlarga idishlarga o‘ziga xos tuzilish beradi. Pishirishda va pirojniy tayyorlashda ishlatiladi);

Oq kunjut. Oq kunjut urug‘lari yong‘oq ta’miga boy bo‘lib, shirin taomlarni tayyorlashda ishlatiladi, masalan, non-bulka mahsulotlari, kekslar. Shunuingdek, kunjutni har qanday ma’qul bo‘lgan taomga ham qo‘shish mumkin, salatlardan boshlab marinadlargacha. Turli xil mahsulotlar bilan yaxshi uyg‘unlashadi: mol go‘shti, qo‘y go‘shti, baliq, tovuq va soya mahsuloti;

Nigella (Chernushka) “Spice expert” – Asosan, sharqona taomlarda (ayniqsa, arabcha taomlarda) ishlatiladigan universal ziravor. Achchiq xushbo‘y hid beradi, mol go‘shti va qo‘zichoq kabi mahsulotlarning ta’mini kuchaytiradi. Marinadlar va pishiriqlarda oz miqdorda ishlatilishi mumkin;

Maydalangan dolchin dunyoning ko‘plab oshxonalarida ishlatiladigan universal ziravor. Shirin va ozgina sezilarli o‘zgacha ta’m berish uchun taomlarga yoki kokteyllarga qo‘shiladi. Mevalar, pishiriqlar, qahva va pudinglar bilan yaxshi uyg‘unlashadi;

makkajo‘xori kraxmali – oziq-ovqat sanoatida qalinlashtiruvchi va stabilizator sifatida ishlatiladi, taomlar mustahkamligi va tuzilishini yaxshilaydi. Kraxmal, shuningdek, qovurishdan oldin ovqatni sirlash va

o‘rash uchun ishlatiladi;

Mak oziq-ovqat – ***maydalangan ko‘knori*** shirin ta’mga ega va ovqatga qo‘shilsa, unga yong‘oq aromati beradi.

limon kislotasi – nordon ta’m va nozik hid berish uchun ichimlik, marinad va konditer mahsulotlariga hamda mahsulotlarni konservalash uchun qo‘shiladi;

Yuqoridagilarga qo‘shimcha qilib pishiriqlar tayyorlashda ishlatiladigan ziravorlar ro‘yxatini davom ettirishimiz mumkin: *Bakerdream quruq xamirturush; soda; maydalangan zigir urug‘i; pishiriq kukuni (razrixlitel); Karamel Kotanyi Vanil; koriandr; natriy glutamate; dekor-miks; “Dr. Bakers” koinot oziq-ovqat sodasi; shakar upasi; yumshatgich; aromatizator “dr.Bakers” vanil-inten ; tuyilgan dolchin; achitqi, kraxmal “Dr.Bakers” makkajo‘xori; Jele o‘rmon mevasi; qaymoq quyuqlashtirgich; shakar pudrasi; chia urug‘lari*

2. **Specii** guruhiga quyidagi oziq-ovqat qo‘shimchalari kiritilgan:

Agar; yanchilmagan murch; oregano; maydalangan sarimsoq; kardamon, dafna yaprog‘i, yalpiz, zira, koriander, qalampir (qizil shirin); rayhon, zanjabil, kurkuma, qora murch, murch “365 Kun” qora maydalangan; qalampirlar aralashmasi Kotanyi, Xmellar-sunellar, tabiiy za’faron; oregano; zira; kashnich, badyan; mayiz (kishmish), zanjabil, kishmish; achchiq qalampir, rayhon va hokazo. Ularning ayrimlariga izoh berib o‘tamiz:

Agar (raztitelniy zagustitel) -suyuq taomlar, jele, sufle, marmelad, zefir tayyorlash uchun ishlatiladi;

Muskat yong‘og‘i – sharq oshxonasida baliq ovqatlarida faol ishlatiladi. Pishiriqlar va shirin ovqatlar bilan yaxshi ketadi, shuningdek sosular tayyorlash uchun ishlatiladi;

[1] https://www.spot.uz/ru/2021/10/09/korzinka/
[2] «Korzinka.uz» провела ребрендинг
[3] https://www.spot.uz/ru/2021/10/09.korzinka

Paprika- italyan oshpazligining asosidir. Dengiz mahsulotlari, pitsa, makaron, yengil salatlar, pishloqlar, sho‘rvalar va souslarning ta’mini mukammal darajada to‘ldiradi.

Kardamon – dunyodagi eng qimmat, ko‘p qirrali xushbo‘y hidli ziravorlardan biri. Pishirishda, turli xil idishlarni tayyorlashda keng qo‘llaniladi.

Maydalangan non (Suxari) – ovqatni o‘rash, chiroyli qobiq berish, suvli bo‘lish va qovurish yoki pishirish paytida tiniq ta’m qo‘shish uchun ishlatiladi.

Qizil shirin qalampir - salatlarda ajralmas ziravor bo‘lib, shuningdek, marinadlarda qo‘shimcha sifatida ham ishlatiladi. U taomlarga chiroyli rang, xushbo‘y hid va yoqimli achchiq ta’m beradi.

Tabiiy za’faron – pishirishda risotto, paella ba boshqa souslar kabi taomlarni bo‘yash va lazzatlash uchun ishlatiladi.

Kishmish (quritilgan mayiz). Kishmish har qanday taomga shirin ta’m va yorqin berry ta’mini qo‘shish uchun qo‘shiladi. Mahsulot pishirishda ajralmas hisoblanadi, lekin ayni paytda nozik delikateslar (odatda, ma’lum bir madaniyatda juda kerakli, mazali yoki ayniqsa o‘ziga xos deb hisoblanadigan noyob yoki qimmat oziq-ovqat mahsuloti[1]) ni tayyorlashda ishlatiladi.

Kurkuma – zanjabil oilasining (Zingiberaceae) o‘simligining maydalangan ildizidan olingan yorqin sariq kukun. Bo‘yoq, ziravor sifatida pishirishda va tibbiy maqsadlarda ishlatiladi.

3. **Tuz (**“Kirkland Pushti Himolay”; “Safir” birinchi nav; “Krupnaya fabrika”; Himolay tuzi; “Mirabella” dengiz kichkina; osh tuzi;)

Himolay tuzi- mikroelementlarning noyob manbai, tarkibida temir, kaliy, kalsiy, magniy, mis va yod mavjud bo‘lib, ular tabiiy shaklda saqlanib qolgan. Ular metabolic jarayonda o‘zgarmasdan, hujayra darajasida 100 % assimilyatsiya qilinadi.

4. **Ziravorlar** – deyarli barcha taomlar uchun foydalaniladigan oziq-ovqat qo‘shimchalari: barbekyu va gril; sho‘rva; dimlama; qozon kabob; kabob; universal; osh; tovuq; qovurma; tovuq va kurka uchun; baliq uchun; salat uchun; go‘sht va qiyma uchun; makaron va spagetti uchun va hokazo. Aynan shu ziravorlar ovqatning ta’mini oshirishi, ta’mini yaxshilashi va ishtahani qo‘zg‘atishi mumkin.

5. **Bulyon va qo‘shimchalar** Mol go‘shti bulyoni Gallina Blanca (Gallina Blanca bulyon kubiklarida ko‘p miqdorda sabzavot va o‘tlar, tabbiy zaytun moyi mavjud); Tovuqli bulyon; Bulyon “Maggi” mol go‘shti bilan; Bulyon kubik “Maggi” mol go‘shti; Bulyon “Rollton” mol; Bulyon “Rollton” tovuq sabzavot+ko‘kat; “Rollton” suyakli mol go‘shti va hokazo.

6. **Ikkinchi taomlar uchun.** Aralashma quruq Maggi qishloq uslubidagi kartoshka; Aralashma quruq Maggi paprika bilan suvli tovuq; aralashma Maggi quruq makaron bulyon; aralashma quruq Maggi kotlet tayyorlash uchun; aralashma Maggi quruq sarimsoqli; ziravor osh uchun “365 kun”; [2]

Korzinka ilovasi orqali taqdim etilgan mahsulotlar nomlari, ularning tarkiblashtirilishini inobatga olgan holda, ushbu ilovani zamonaviy elektron lug‘at desak ham bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, glyuttonimlar (taom nomlari) gastronomik olamning milliy lisoniy manzarasini yuzaga keltiruvchi tuzilmalardan biri. Gastronomik termin sifatida ingrediyentlar, ya’ni oziq-ovqat moddalari tarkibiga kiruvchi ziravorlar-o‘simliklardan olingan mahsulotlar bo‘lib, oziq-ovqatga ma’lum bir lazzat va doimiy hid berish uchun mo‘ljallangan. Ushbu maqolamizda barcha ziravor atamalar haqida to‘xtalinmagan bo‘lsak-da, o‘zbek tilida hozirgi paytda juda ko‘p ishlatiladigan ayrim ziravor-atamalarga etimologik tavsif berishga harakat qildik.

Rezyume. Ushbu maqolada gastronomik terminlar: “glyuttoniya”, “ingrediyentlar” haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Asosiy mazmun taomlanishda foydalaniladigan, ingrediyentlar tarkibiga kiruvchi ziravorlarga qaratilgan bo‘lib, ziravorlarning lug‘atlarda ifodalanishi, ularning semantik bo‘linishi xususida fikr bildirilgan.

Resume. This article provides brief information about gastronomic terms: “gluttony”, “ingredients”. The main content is focused on the spices used in cooking, which are part of the ingredients, and the expression of spices in dictionaries and their semantic division are expressed.

Резюме. В данной статье даны краткие сведения о гастрономических терминах: «обжорство», «ингредиенты». Основное содержание сосредоточено на используемых в кулинарии специях, входящих в состав ингредиентов, а также выражено выражение специй в словарях и их смысловое деление.

[1] Vikipediya.

[2] Yuqorida keltirilgan mahsulotlar haqida batafsilroq ma’lumot olish uchun Korzinka ilovasi, oziq-ovqatlar, ziravorlar bo‘limiga o‘tish mumkin.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BADIIY MATNDA EVFEMIK BIRLIKLAR TAHLILI

Turdimurodov Sirojidin Eshqobilovich,
Termiz davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchsi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Jabborova Sevara Baxtiyor qizi,
Termiz davlat universiteti
Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti

Jamiyatda har bir xalqning asrlar osha saqlanib, sayqallanib kelayotgan o'z milliy urf-odatlari va an'analari, milliy qadriyatlari bor. Bu milliy urf-odatlar milliy mohiyati va mazmuni, yangilanish va tarqalish sur'atlari, o'zining kelajak avlodlarga o'tish yo'llari bilan xarakterlanadi. O'zbek xalqining milliy urf-odatlaridan biri hisoblanadigan nutqiy madaniyat vositasi sifatidagi evfemik birliklar xalqimiz va jamiyatimiz hayotida muhim o'rin tutadi.

Badiiy matnlarda tasvir ifodasi sifatida evfemik birliklar o'zining zamirida xalqning milliy madaniyatini aks ettirib, ixcham va sodda, qisqa va lo'nda mazmunli mantiqiy umumlashmalarning ro'yobga chiqishiga xizmat qiladi.

Evfemizmlar o'zida xalq tafakkuri, ongi va dunyoqarashi, xulq-atvori va odobi ifodasini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Chunki ular orqali inson va shaxs obrazi namoyon bo'lishi bilan birgalikda tilning ushbu shaxs va inson fe'l-atvoriga ta'sir o'tkazishi, xalq ruhiyatiga ta'siri kuzatiladi.

Muloqotlar madaniyati darajalarini va nutqiy madaniyatng saviyasini ro'yobga chiqaruvchi eng muhim lisoniy vositalardan biri evfemik birliklar deb aytishimiz mumkin. Aslida nutqda qo'pol, yoqimsiz va noo'rin so'zlarni qo'llash o'z navbatida salbiy lingvistik hodisa sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun ham qulay kommunikativ muloqotni ta'minlash uchun evfemizmlar qo'llaniladi. Hayotning yoqimsiz hodisalarini yuzaga keltirmaslik, beadab so'z va fikrlarni hamda niyatlarni aytmaslik vositasi hamdir. Evfemizmlar yoqimli so'zlar va iboralar sifatida ham qo'llaniladi. Ularning asosiy vazifasi yoqimsiz haqiqatni yumshatish, noqulay yarim haqiqatga nisbatan tasalli berishdan iboratdir. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida evfemizmlar intensiv tarzda o'rganilib, yangi-yangi tadqiqotlar amalga oshirilaoytganligini ta'kidlashimiz lozim bo'ladi. Insonlar o'rtasida axloqiy-madaniy jihatdan qo'llanishi o'ng'aysiz, noqulay bo'lgan so'zlar o'rnida ishlatiladigan evfemizmlarning til va nutqda, shuningdek, badiiy matnlarda qo'llanishini o'rganish, tadqiqottalab ishlardan deb aytish mumkin. Buni ilmiy tadqiqotlarning mahsuli bo'lgan natijalar hamda ma'lumotlar orqali yanada yaqqolroq ko'rish mumkin. Bu sohada o'zbek tilshunosligida) N.Ismatullayev, A.Omonturdiyev, X.B.Qodirova, D.Rustamova, N.G'aybullayeva, G.Qobiljonov hamda S.E.Turdimurodovlar[1]ning ilmiy izlanishlari va tadqiqotlari alohida ahamiyatga egaligini qayd etish lozim.

O'zbek milliy tilshunosligida evfemik leksemalarning keng qo'llanishi o'zbek xalqi va shu millat milliy muomala madaniyatining muhim belgisi hisoblanadi. Metaforik evfemik obraz ko'p ma'nolik mohiyatiga ham ega. Tilshunos olima X.Qodirova – ***buzilgan*** so'zining evfemik qatlamini ham shu asosda tahlil qiladi: – Abdulla Qodiriy ***buzilgan*** so'zi orqali turli evfemik ma'nolarni ifodalaydi, ularning har biri yagona tushuncha doirasida birlashadi. Ya'ni, u nuqsonli, kemtik, biror narsa-hodisaning nosozligiga ishora sifatida qo'llaniladi. Odatda qiz bolaga nisbatan axloyiy nuqsonini anglatuvchi ifodalardan ***buzuq*** evfemik ma'noli birligi sharoitga nisbatan ham qo'llanilganining guvohi bo'lishimiz mumkin: ***Buzilgan*** (bokira emas): ***Qizi tushkur jajmondekkina ekan. Hayfki, buzilg'anda…***("Kalvak maxzumning xotira daftaridan"). ***Buzuq sharoit*** (siyosiy notinch tuzum): ***Chunki daholarni yetishturguvchi bosh***

[1] Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф.дисс...канд.филолог.наук. – Тошкент, 1963; Омонтурдиев А.Ж. Эвфемик воситларнинг функционал хусусиятлари: Филол.фан. номзоди дисс. – Тошкент, 1997; Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол.фанлари докт.дисс... – Тошкент, 2009; Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати: Филол. фанлари номзоди дисс... – Тошкент, 2012; Турдимуродов С.Э. – Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида эвфемик маънолар талқини: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори. (PhD) дисс-си. – Термиз, 2022. – Б. 139.

omil buzuq sharoit edi (“26-yilda kuldurguchilarimiz. Jiddiy”)[1]. O‘zbek tilshunosligida adib – “Abdulla Qodiriyning evfemik va disfemik vositalardan foydalanish mahorati”ga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasida tadqiqotchi X.Qodirova metaforik evfemalar badiiy matnda ancha unumli qo‘llanganini ta‘kidlaydi: –Evfemizatsiya jarayonida ko‘chimning ayni turi ko‘p o‘rinlarda xizmat qiladi. Adibning –bo‘yin‖ bilan bog‘liq evfemik birliklari ma‘lum ma‘noda nisbiy ekanligi anglashiladi. Jumladan, ***bo‘yin egmoq, bo‘yni yo‘g‘on*** kabi ifodalarida kishining jismoniy holati o‘z o‘rnida ma‘naviy holatiga *nisbatlanadi:* - **bo‘yin egmoq** *(taslim bo‘lmoq):* Manga o‘xshash bo‘ynini egkan xumsalaring juda ko‘p ekan (“Toshpo‘lat tajang nima deydi”).

- ***bo‘yni yo‘g‘on*** (zo‘ravon): Mahalla-ko‘ylarimizda bitta-bitta bo‘yni yo‘g‘on, bo‘yni g‘avsar borligini har bir kimsa bilar va ularning mahalla ijtimoiyotiga o‘ynayturg‘an rollari katta-kichikka belgulikdir (Mushtum ta‘rifida)[2]. Adib ***bo‘yni yo‘g‘on*** ifodasini jamiyatdagi ma‘lum bir sotsial tipga nisbatan qo‘llaydi va ularni tizumga, taraqqiyotga, kishilarning manfaatlariga zid harakatlar qiluvchi toifa sifatida ajratadi. ***Bo‘yni yo‘g‘on*** evfemik vositasining tadqiqotchi o‘zi ta‘rif bergan lug‘at-ko‘rsatkichida –zo‘ravon‖ ma‘nosida ekanligini ta‘kidlaydi. Bu evfemik vositaning ushbu ma‘nosi to‘g‘ri ma‘nodagi yo‘g‘on bo‘yinli birikmasi ma‘nosidan kelib chiqqaniga ishora sezilib turibdi. Yozuvchi Pirimqul Qodirovning –”Yulduzli tunlar” tarixiy romanidan olingan parcha fikrimizning dalili bo‘la oladi. –Tohir Robiyaning Andijon qo‘rg‘onida birorta *bo‘yni yo‘g‘on* tuzog‘iga ilinib qolishi mumkinligini o‘yladi-yu: - Yo‘q! – dedi. – Meni desang qo‘rg‘onga borma! Robiya Tohirning baxmalday mayin mo‘ylovi tagida xiyol titrab turgan labiga va iztirob bilan chaqnayotgan qo‘ng‘ir ko‘zlariga tikildi”[3].

Yozuvchi *zo‘rovon, chapani, mushtumzo‘r* kabi qo‘pol va dag‘al so‘zlarining o‘rniga ustalik bilan nutq madaniyatining yuqori darajasidagi ko‘rinishida *bo‘yni yo‘g‘on* lingvomadaniy birligi sanalgan evfemizmni ishlatgan. *Bo‘yni yo‘g‘on* ifodasi to‘g‘ri ma‘noda odamning tanasi bilan boshini va boshni ko‘tarib turuvchi qismning fiziologik me‘yordan ortiq hajman kattalashib ketganini bildiradi. Bunday bo‘yinga ega bo‘lgan kishining boshini erkin harakatga keltirishi tanani burmasdan qarashi qiyinligi sababli qaysardek, itoatsizdek tuyulishi hollari obyektiv voqelikdir. Ana shu holatga ishora qilish asosida paydo bo‘lgan *bo‘yni yo‘g‘on* ifodasi itoatsiz, odatda boshqalarga bo‘ysunmay, teskari harakat qiluvchi shunday shaxs va u mansub sotsial toifani ifodalashda metaforik evfemizm sifatida namoyon bo‘ladi”[4]. *Bo‘yni yo‘g‘on* evfemizmiga – O‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha izoh berilgan: –*Bo‘yni yo‘g‘on* ko‘chma. Zo‘ravon, mushtumzo‘r; chapani odam. (***O‘g‘lingizning) Boshiga bir musht urib, bir burda qattiq non beradigan bir bo‘yni yo‘g‘onga tegmasam, men ham yurgan ekanman.*** (A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari)[5].

Evfemizmlarning mavzuviy tasniflarining xilma-xilligini o‘rganib, badiiy matnlarda qo‘llanilgan quyidagi evfemizmlarning mavzuviy guruhlarini uchratdik. Bunda asosan: 1. ***O‘lim bilan bog‘liq evfemizmlar*****:** vafot etmoq, ko‘z yummoq, jon bermoq, judo bo‘lmoq, ayrilmiq, kuni bitmoq, nafasi uzilmoq, nobud bo‘lmoq, marhum(a) bo‘lmoq, olamdan o‘tmoq, uzilmoq, tinchimoq, chirog‘i o‘chmoq, halok bo‘lmoq, oyoq uzatmoq va b; 2. ***Diniy mavzu bilan bog‘liq evfemizmlar:*** qabr, qabriston, mozorot, sog‘onalar, yettilik, yigirmalik, qirqi, yili. 3. ***Kasallik bilan bog‘liq evfemizmlar***: betob, bemor, dardli, bedavo, tobi yo‘q, tobi qochmoq, xasta. 4. ***Insonning ayrim uyat tana a‘zolari va kiyim-kechak nomlari bilan bog‘liq evfemizmlar:*** avrat, avratpo‘sh, adoq, ket, ort, orqa, dumba, yelin, ko‘krak, ko‘ks, siyna, ko‘krakband, siynaband, qo‘shqalpoq. 5. ***Nikoh bilan bog‘liq evfemizmlar:*** turmush qurmoq, ayrilmoq, ayrilib ketmoq, nikohi buzilmoq, oila rishtasi uzilmoq, orani ochiq qilmoq, pattasini berib yubormoq, taloq qilmoq, uch taloq, xohlamaslik, hayoti buzilmoq, turmush hayoti buzilmoq (izdan chiqmoq), beva, yolg‘iz, boshi ochiq, tul. 6. ***Ayollarning uzrli holatlari bilan bog‘liq evfemizmlar:*** bo‘g‘oz so‘zi o‘rnida; ikkiqat, og‘ir oyoq, yukli, xomilador. 7. ***Insonning jismoniy nuqsonlarini anglatuvchi evfemizmlar:*** **ko‘r** so‘zi o‘rnida: a‘mo, basir, so‘qir, g‘ilay, ko‘zi ojiz; **kar** so‘zi o‘rnida: botil, garang, qulog‘i og‘ir; **kal** so‘zi o‘rnida: sochsiz, sochi siyrak, taqirbosh, siyqabosh; **farzandsiz(lik)** so‘zi o‘rnida: bepusht, pushtsizlik, pushtsiz, tumsa; **jinni, axmoq** so‘zlari o‘rnida: aqli zaif, beaql, aqli qusur, nosog‘lom, tomi ketgan, to‘qson to‘qqiz, ruhiy kasal, ruhiy kamchilikli; 8. ***Badxulq shaxsni va ular bilan bog‘liq o‘rin-joyni anglatuvchi evfemizmlar:*** bejilov, zinokor, suyagi yo‘q, shilqim, suyuq, suyuq oyoq, yengil oyoq, badanfurush, tanfurush, behayo, buzuq, jonona, yuviqsiz; 9. ***Qarilik tushunchasi bilan bog‘liq evfemizmlar:*** keksa, nuroniy,

[1] Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати: Фил.фан.номзоди... дисс-си. – Тошкент, 2012. – В. 13.

[2] Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. Фил.фан.номзоди... дисс-си. – Тошкент, 2012. – В. 74.

[3] Пиримқул Қодиров. – Юлдузли тунлар‖ романи.www.ziyouz.com kutubxonasi. 2008. – Б. 304.

[4] Турдимуродов С.Э. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида эвфемик маънолар талқини: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори. (PhD) дисс-си. – Термиз, 2022. – Б. 57-58.

[5] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – В. 403.

nafaqaxo‘r, onaxon, otaxon; Evfemizmlar badiiy matnlarda faol qo‘llaniladigan – ma‘nodoshlik qatorlarini, ko‘p ma‘nolilikni, bo‘yoqdor so‘zlar qatorini tinimsiz boyitishga bevosita xizmat qilishi bilan ahamiyatli. Bunday evfemizmlar badiiy asarlar matnidagi muloqot jarayoni nozik ma‘nolarini anglashning ayrim ma‘no farqlarini vujudga keltiradi. Ushbu evfemizmlarning mazmun-mohiyatini idrok etish shaxsning qaysi mental muhitga mansubligi, fikriy faoliyatiga ham bog‘liqligini badiiy matndan sezish mumkin. To‘g‘ridan to‘g‘ri *kasal, kasal bo‘ldi* deb aytishning o‘rniga *“betob, bemor, bundoq bo‘lib qolmoq, dard tortmoq, mazasi yo‘q, mazasi qochmoq, notob, nosog‘, og‘rib qolmoq, sog‘ligi yo‘q, sog‘ligi yomon, sog‘ligi yaxshi emas, tobi yo‘q, tobi yomonlashib qolmoq, tumovlamoq, xasta, shamollab qolmoq”*[1] ***yoki*** *– U yomon, o‘zini yomon his qilmoqda –* ***kasal*** so‘zining o‘rniga; *–U juda yomon – u umidsiz.* ***Kasal*** *o‘rniga tuzalishga umid yo‘q* kabi evfemizmlar qo‘llaniladi. Uzoq yillar mobaynida so‘z insonlararo muloqotning kuchli va qudratli vositasi bo‘lib kelganligini mana shunday badiiy matnlarda qo‘llanilgan evfemik birliklarda ko‘rishimiz mumkin. Bu esa badiiy matnlarni tahlil qilishda evfemik birliklarning ham ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Tilshunos D.Rustamova “Metaforik evfemizatsiyaning lingvokulturologik va sotsiopragmatik aspektlari” nomli filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori avtoreferatida “Tasvirlovchi metafora zamirida ma‘lum darajada nomlash/atash intentsiyasi ham yotadi. Masalan, ***Avvalambor, bu betamiz odamning, xudo miya o‘rniga suyaksiz til, ilm o‘rniga gap bergan*** *bulbuligo‘yo****ning balandparvoz gaplari, aravani quruq olib qochishlari g‘ashiga tegdi*** (O.Yoqubov) misolida *bulbuligo‘yo* metaforik evfemizmi o‘zbek tilidagi mahmadona, laqqi ifodalari o‘rniga qo‘llangan tavsiflovchi atamadir. Biroq mahmadona, laqqi so‘zlari tavsiflovchi va atochi ifodalar bo‘lganligi kabi ularning almashtiruvchilari bo‘lgan *булбулигўё* ifodasi ham avvalo, tasvirlash, qolaversa, nomlash vazifasini bajarmoqda”[2], - shaklidagi tahlilni taqdim etgan. “Bulbuligo‘yo” (**f.–***s’zlovchi, notiq) 1. bulbul kabi so‘zlovchi. 2. Haddan tashqari ko‘p gapiruvchi; vaysaqi; maddoh.* **A’zamning bulbuligo‘yoligi suhbatdoshimga kutganidan ortiq ozuqa berdi, shekilli, u formadagi hamrohiga: – Bu laqqaga o‘xshaydi-ku! – deb, so‘l ko’zini qisib qo‘ydi** *(Shuhrat, Jannat qidirganlar*) Ushbu keltirilgan misolda bulbuligo‘yo metaforik evfemizmi o‘zbek tilidagi ko‘p gapiruvchi, vaysaqi, mahmadona, laqqi ifodalari o‘rnida qo‘llaniladigan tavsiflovchi atamadir. Biroq ***mahmadona, laqqi*** so‘zlari tavsiflovchi va atovchi ifodalar bo‘lganligi kabi ularning almashtiruvchilari bo‘lgan bulbuligo‘yo ifodasi tasvirlash, qolaversa, nomlash vazifasini ham bajarib kelmoqda[3].

Jamiyatimizda axloqiy qarashlar qanchalik yaxshi va to‘g‘ri bo‘lsa, u rivojlansa, jamiyatning madaniy darajasi qanchalik yuqori saviyada bo‘lsa, unda tilda odobli, nozik ifodalar, yaratilgan evfemizmlar shunchalik ko‘p namoyon bo‘laveradi. Zamonaviy milliy tilimizda qo‘llanadigan evfemizmlar badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va reklamalar orqali insonlarga ijobiy, madaniy va ruhiy ta’sir qilish uchun qo‘llaniladi. Nutqda evfemizmlarni qo‘llashdan yana bir asosiy maqsad shuki, avvalo bu ehtiyotkorlik chorasi ham sanaladi. Insonlarga salbiy va ruhiy ta‘sir yetkazilmasligi uchun o‘ta ehtiyotkorlik bilan ishlatiladi.

Resume: The article comments on the linguistic analysis of euphemistic units used in artistic texts, their specific features in the speech process, their service in correctly assessing the current speech situation, clarifying the reality in the speech process, and preventing mutual rudeness.

Резюме: В статье дается комментарий к лингвистическому анализу эвфемистических единиц, используемых в художественных текстах, их специфическим особенностям в речевом процессе, их служению в правильной оценке текущей речевой ситуации, уточнении действительности в речевом процессе, предотвращении взаимной грубости.

[1] Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – В. 91-92.

[2] Рустамова Д. Метафорик эвфемизациянинг лингвокултурологик ва социопрагматик аспектлари: Филол.фан. бўйича фалсафа доктори автореф. – Тошкент, Фарғона, 2018. – В.50.

[3] Турдимуродов С.Э. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида эвфемик маънолар талқини: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори дисс-си. – Термиз, 2022. – Б 36-37.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BOBUR SHE'RIYATIDA AYOL QADDI-QOMATINI IFODA ETUVCHI LINGVISTIK VOSITALAR

Soatova Yulduz,
Termiz davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

Bugungi kunda tilshunoslik muhim vazifalaridan biri sifatida badiiy asar tilini, ijodkorni individual badiiy nutqini ilmiy tadqiq etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymoqda. Muayyan ijodkorning tildan amaliy foydalanish qobilyatini ochish orqali tilning lisoniy imkoniyatlarini ilmiy baholash mumkinligi tadqiqotlarda o'z isbotini topib ulgurdi. Xususan, Bobur she'riyatini lisoniy tadqiq etish asrlar mobaynida shakllangan hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini baholashda muhim manba vazifasini bajaradi.

O'zbek tilshunosligida Bobur asarlari tilini lingvistik tadqiq qilishga doir Y.S.Saidova, D.F.Salimov[1] G.Muqimov[2], M.Amanov[3], M.Ahmedov[4]larning tadqiqotlarini ta'kidlash o'rinli. Mazkur tadqiqotlarda shoir lirik asarlarida antonomaziya hodisasining tizim sifatida o'rganilishi, fitonimlar misolida metafora tadqiqi, "Boburnoma" asaridagi arabcha izofaviy birliklar hamda qo'shma so'zlar lingvistik tahlil etishga doir ishlarni ko'rishimiz mumkin. Mazkur tadqiqotarning davomi sifatida Bobur she'rlarida go'zallik ifodalovchi birliklarni tahlil etish muhim masalalardan biridir. Shoir oshiq va yor qad-qomatini ifodalashda o'ziga xos lingvistik vositalardan foydalangan.

Jadval. **Oshiq va yor tasvirida qo'llanilgan leksemalar**

T/R	Vositalar	Izohi	Mumtoz
1	**Egri**	Qiyshiq, qing'ir	Qiyshiq, bukik, qing'ir, egri
	Xam	Pastga egilgan, quyi solingan	Egilgan, bukilgan
3.	**Dol**	Arab alifbosida "d" harfining nomi (mumtoz adabiyotida egilgan qad-qomatga ishora sifatida qo'llanadi)	Arab alifbosidagi sakkizinchi harf
4.	**Sarv**	Janubiy mamlakatlarda o'sadigan, ignabargli doim yashil tik daraxt; ko'chma poet. "qaddi-qomati, basti kelishgan, xushqomat".	Tik o'sadigan xushqomat daraxt; qaddi-qomati kelishgan go'zal ma'shuqa
5	**Nihol**	Yosh novda yoki ko'chat; yangi unib chiqqan, ekin.	Yosh qomat, hayotning navironlik davri
6	**Shamshod**	Yog'ochi qattiq, doim yashil, tik o'sadigan janubiy daraxt yoki buta; Shamshod qomat (yoki qad) poet. Qaddi-qomat tik va kelishgan	Xushqomat va chiroyli daraxt
7	**Alif**	Arab alifbosidagi birinchi harf; qaddi-qomat kelishgan, xushqomat, sarvqomat	Arab alifbosidagi birinchi harf; *majoziy.* Tik qomat

[1] Саидов Ё.С Салимова Д.Ф. Бобур лирикасидаги антономазияларнинг семантик хусусиятлари // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б.46-49.

[2] Muqimov.G.R.Bobur she'riy asarlaridagi fitomorf metaforalarning semantik xususiyatlari // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б 64-66.

[3] Амонов М. У. Бобурнома»даги арабча изофий бирикмаларнинг морфологик шаклланиши // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов Международной научно- практической конференции.2020. – Б. 72.

[4] Ахмедова М. «Бобурнома» асарида қўшма сўзлар // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов Международной научно- практической конференции. 2020. – Б. 98.

8	**Shoxi**	Shox, daraxt shoxi, butoq	O‘simlik, daraxt yoki buta tanasidan yon-beriga o‘sib chiqqan o‘simta
9	**To‘bo (tubi)**		Jannat daraxti
10	**Ra’no**	Atirgullik oilasiga mansub ko‘p yillik osimlik va uning qizil sariq xushbo‘y guli; ko‘chma. “Go‘zal, barno ayol haqida”	-

Bobur she’riyatida *qomat* leksemasidagi ifoda semasi *egri, shamshod, to‘bo, nihol, alif (grafemasi), shoxi (daraxt), xam, “dol” (grfema), sarvi xiromon, ra’no* birliklari bilan birgalikda qo‘llanishi orqali anglashilgan.

Egri, xam leksemalarining sememalari uchun umumiy “egilgan, bukilgan” semasi orqali oshiq o‘zining ahvolini ifodalab kelgan.

*Furqatingda qolgon **egri** qomatim yod aylagil.*
Soz aylab bir nishotangez chang, ey dilrabo
(“Telba ko‘nglumkim, sening changingdadur, yod aylagil”)
*Ko‘nglumga dard kelgali **xam** bo‘ldi qomatim,*
*Qaddim magarki “dard” yonidag‘i **“dol”**dur*

Hijron va ayriliq tufayli oshiq holati ifodasida ham arab harflari muhim o‘rin egallaydi. Jumladan, oshiqona g‘azallarda hijron ta’sirida oshiq qomatining egik holati “dol”(د) harfiga tashbeh qilinadi[1]. Mana bu misralarda keltirilgan “dol” (grafemasi) arab alifbosidagi sakkizinchi harf ma’nosida emas, balki “egilgan, bukilgan” sememasi anglashilgan. Oshiqning qomatiga o‘xshatish sifatida keltirish orqali, oshiqning o‘ziga bo‘lgan subyektiv bahoni ifodalagan.

Shamshod, to‘bo, nihol, alif (grafemasi), shoxi (daraxt), sarv birliklari yor qomatidagi go‘zallik ma’nosini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Bobur devonida, sarv so‘zini to‘rt xil ma’noda:

1. Yor qomatining etaloni;
2. Metafora orqali yor tasviri;
3. Yorning xarakter-xususiyatini belgisi;
4. O‘simlik ma’nosida qo‘llanilgan.

Sarv mumtoz adabiyotda an’anaviy o‘xshatish sifatida *“yor qomat”* ining timsoli sifatida ko‘p qo‘llanishi *sarv* so‘zining poetik an’anaga aylanishiga asos bo‘lgan.

1. Sarv leksemasining yor qomatiga eteloni sifatida qo‘lanishi:

Yuzi – gul, zulfi – sunbul, qomati sarvi xiromondur.

Visoli lazzatidin ruh topmog‘liq erur dushvor

(“Mening ko‘nglumki, gulning g‘unchasidek tah-batah qondur” g‘azali)

Yuqoridagi misrada *sarv* so‘zi x*iromon* leksemasiga birikib “chiroyli yuruvchi” ma’nosida qo‘llangan.

2. Sarvning o‘z ma’nosida (o‘simlik) qo‘llanishi:

Sarv qadding borida o‘z qaddini chun qildi vasf,
O‘tqa yoqti bog‘bon sarvi sixisin sindurub.

(Mazmuni: *sarv qadding oldida o‘z qaddini vasf qilgani uchun bog‘bon uni sindirib o‘tga yoqdi)*

(“Eshikingga bosh urarmen telbalar yanglig‘ yurub” g‘azali)

Yuqoridagi misralarda *sarv* leksemasini o‘simlik ma’nosida qo‘llanilib yor qomatiga qiyos etilgan. Bu qiyos orqali sarv yor qomatining go‘zalligiga tenglasha olmasligi ta’kidlangan.

3. Metafora orqali yor tasviri

Yuzung, ey sarv, jonim gulshanining toza gulzori,
Qading, ey gul, hayotim bog‘ining sarvi ravonidur.

(“Bahor ayyomidur, dog‘i yigitlikning avonidur”g‘azali)

Yuqoridagi misrada “sarv” va *“gul”* metafora orqali predmetlik ma’no emas, balki *yor ma’nosida qo‘llangan.*

4. Sarv yorning xarakter-xususiyatidagi “qaysarlik” semasini ifodalash uchun:

Sen, ey gul, qo‘ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayog‘ingg‘a tushub, bargi xazondek muncha yolbordim.

(“Xazon yafrog‘i yanglig‘ gul yuzung hajrida sarg‘ardim”g‘azali)

Yuqoridagi baytda o‘xshatishda *sen (yor) – subyekt*, *sarv – timsol, vosita – dek, belgi – sarv* daraxtiga xos bo‘lgan xususiyat*: tiklik, egilmaslik.* Bu yerda *sarv* orqali ma’shuqa go‘zalligi emas, balki unga xos bo‘lgan sifat “sarkashlik (o‘jarlik)” xususiyatiga urg‘u berilgan. O‘xshatishdan maqsad esa *sarv* ma’shuqaning tashqi go‘zalligini emas, balki ma’naviy go‘zalligini ifodalash hisoblanadi.

Nihol *– yangi o‘tkazilgan, o‘stirilgan daraxt; qalamcha. 1. Yosh novda ko‘chat. Yangi unib chiqqan o‘simlik, ekin*[2]*.* Boburning quyidagi misralariga e’tibor qarataylik:

Og‘zi-yu ikki zulfu qadi bo‘lmasa manga,
Rayhonu sarvu g‘uncha ko‘rardin maloldur.
Ushshoq oxi yelidin osib topmasun

[1] Амонова З.Қ. Ахророва З.Р.Бобур ижоди ва китобат санъати // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б. 101-102.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: III жилд. 2007. – Б. 44.

Qaddingki, husn bog‘ida nozik niholdur.

(“Ko‘k vusmada ul oy qoshi go‘yo xayoldur” g‘azali)

Misralarda *sarv* va *nihol* so‘zlar o‘z ma’nosi bilan “o‘simlik” lug‘aviy mavzuviy maydonga mansub bo‘lsa, ko‘chma manosi bilan “go‘zallik” leksik-semantik maydonga mansubdir. **Nihol** leksemasi o‘xshatish eteloni sifatida qo‘llanishi orqali “go‘zallik” tasviri yuzaga kelgan. Bu yerda yor qomati bo‘lmasa sarvni oshiq uchun ko‘rish qiyin ekanligini aytish bilan qomatining sarvdan ko‘ra go‘zalligi ma’nosini ta’kidlab kelingan. *Sarv* va *qomat* qiyosiy tasvirga olinib, bunda sarvga qiyoslash asosi sarv daraxtining *“tik”* sifatiga ega ekanligi bu bilan yor qomati o‘rtasidagi o‘xshashlik sabab bo‘lgan.

Yuqoridagi nihol so‘zining *“yosh novda”, “yangi o‘tkazilgan”* ma’nolari bilan yorning qomati *“mo‘rt”, “parvarishga muhtoj*” ekanligi o‘xshatish asosiga olingan. Bunda yor qomatining go‘zalligiga nisbatan subyektiv bahoni yanada kuchaytirish uchun *nihol* so‘zi oldidan *nozik* sifatini qo‘llashi va oshiqning “ohi shamolidan ziyon ko‘rib qolmaslik”ka chaqirishidan, yor qomati go‘zalligi uning nozikligi juda yuqori darajada ekanligini anglashimiz mumkin. Bunda Boburning sinonimlarni o‘z o‘rnida qo‘llash mahoratiga guvoh bo‘lamiz. *Nozik* leksemasida *ingichka, xipcha* sinonimlariga nisbatan uslubiy bo‘yoqdorlik kuchliroq. Nihol so‘zi uslubiy xoslanganligi, noziklik ma’nosi anglashilganligi uning adabiy tilda sinonimi bo‘lgan **“ko‘chat”** so‘zi bilan poetik nutqda farqlanishi, aynan bu she’riy matnda ko‘chat emas, nihol so‘zini qo‘llanishiga sabab bo‘ladi.

Bobur lirikasida qad-qomatni ifodalashda **shamshod** so‘zida quyidagi ma’nolarda qollanilgan:

Ey yuzi nasrin, qomati shamshod,

Necha qilursen jonima bedod?

(“Ey yuzi nasrin, qomati shamshod” g‘azali)

Oshiq o‘lgoch, ko‘rdum ul shamshod qaddin yuz balo,

Olloh-Olloh, ishq aro mundoq balolar bor emish!

(“Oldi qo‘nglumni, sog‘indimkim, manga dildor emish” g‘azali)

O*‘xshatish belgisi – shamshod* daraxtidagi “*xushqomat”, “chiroyli*” sifatlariga ega ekanligi. Bu o‘xshatishdan maqsad yor qomatiga bo‘lgan oshiqning subyektiv bahosini berish. Bu matnda subyektiv baho ifodalashga yana bir vosita inversiya ham xizmat qilgan. **Qilarsan** so‘zining bu yerda poetik nutqqa xoslangan shakli *qilursen* inversiyaga olingan.

Ne ko‘ray to‘boni qaddi xushxiroming borida?!

Ne qilay sunbulni xatti mushkfoming borida?!

(“Ne ko‘ray to‘boni qaddi” g‘azali)

Yuqorida *qad* va *to‘bo* qiyoslash orqali majoziy emas balki, ilohiy go‘zallik tasvirini ko‘rishimiz mumkin**.** ***To‘b o(To‘biy)*** – jannatdagi rang-barang mevali va xushbo‘y sersoya daraxt. *Qad* – ko‘ngilning vahdat olamiga yuzlanishi, ilohiy mahbubaning o‘ziga jalb qilishi[1] ma’nolarda qo‘llanagan.

Bobur ilohiy va majoziy go‘zallikni ifodalashda grafemalardan samarali foydalangan. Grafemalar mumtoz adabiyotda kitobat san’atini yuzaga keltiradi. Z.Amonova va Z.Axrorovalarning “Bobur ijodi va kitobat san’ati” maqolasida quyidagi fikrlarni bildiradi: “Z.M.Bobur o‘z lirik merosida bir qator badiiy san’atlar namunalaridan mahorat bilan foydalangan. Ana shulardan biri kitobat san’atidir. Arab alifbosidagi harflarning shakliy ko‘rinishlarini asos sifatida belgilaydigan badiiy san’at turi kitobatdir. Ta’kidlash joizki, arab harflarining botiniy ma’nolarini kashf qiluvchi va uning ichki ma’nolariga ishora qiluvchi hurufiylik tariqati ham mavjud .Mazkur tariqatda ham arab harflari alohida mavqe egallaydi. Hurufiylar inson yuzidagi a’zolarning shakliga mos holda harf tanlashgan. Jumladan, burun – *alif* (أ), tor va kichik og‘iz – mim(م),ko‘z – sod (ص), yoki ayn (ع), soch kokillar hamda zulf - dol(د), qosh– nun (ن), alif ustiga chizilgan maddadir. Ular yuzida, asosan, Olloh va Muhammad (s.a.v) so‘zlaridagi harflar ifodalanganligini e’tirof etadilar Yana shuningdek, insonning yaratilish shakli Muhammad ismining harflariga o‘xshashligi bilan bog‘liq fikrlar ham mavjud: “Insonning boshi “mim”; ikki qo‘li “ho”; qorni “mim”; ikki oyog‘i “dol” kabidir. So‘z aro shuni ta’kidlash joizki, na’t xarakterida yaratilgan she’rlarda “alif” – Hazrati payg‘ambarning bo‘yiga “lom” – sochiga, “mim” – og‘ziga o‘xshatilgan[2].

Sharq she’riyatida ma’shuqaning chiroyli qayrilma qoshi jon oluvchi qop-qora ko‘zlari, tor va kichkina og‘zi, oshiq ko‘ksiga o‘q bo‘lib qadaluvchi kipriklari, maftunkor holi azaldan an’anaviy uslubda madh etib kelingan. Bunda arab harflari ham o‘z o‘rni va mavqeiga ega. Hurufiylarning insonni ulug‘lab, uni ilohiylashtirishiga sabab ham ana shu Qur’oniy ilhomdir. Ushbu tariqatda yuzaga kelgan bunday o‘xshatishlar asta-sekinlik bilan lirikada o‘ziga xos bir san’atning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. O‘zbek mumtoz adabiyotida ham ma’shuqaning *o‘y, soch, qosh, ko‘z, og‘iz* kabi go‘zallik unsurlari uchun arab alifbosidagi ayrim harflar tashbeh unsuri sifatida ishlatilgan. Jumladan *“alif”* yorning tik qomatiga , *“sod”* yorning ko‘zlariga, *“nun”* qoshlariga” o‘xshatilgan[3].

[1] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. – Тошкент. 1994. – Б. 42.

[2] Амонова З.Қ. Ахророва З.Р.Бобур ижоди ва китобат санъати // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б. 101-102.

[3] Амонова З.Қ. Ахророва З.Р. Бобур ижоди ва китобат санъати // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б. 101-102.

Bundan tashqari, Bobur ijodida*“ayn”, “yo”, “nun”, “qof”, “alif”* grafemalar ilohiy go‘zallikni tasviri uchun qo‘llanilganligini ham ko‘rishimiz mumkin. Quyidagi baytda she’riy matnlarda majoziy go‘zallikka timsol sifatida *“alif”* harfini olinganligini ko‘ramiz.

Ul alif bo‘yluq oyning ishqi
Meni olam aro alam qildi.
(“Zuhd ketti esa, karam qildi” g‘azali,)

Boburning she’riy matnida yor go‘zalligi alif (ا) grafemasi vositasida yor qomatining tikligi tasvirlangan. *Alif* grafemasi o‘xshatish timsoli bo‘lib kelmoqda**,** o‘xshashlik asosi yor bo‘yi va alif o‘rtasida shakliy jihatdan o‘xshashlikdir. Yuqoridagi she’riy bayt haqida Z.Amonova va Z.Axrorova “Bobur ijodi va kitobat” san’ati” maqolasida quyidagi fikrlarni bildiradi: “Alif bo‘yluq oyning (ma’shuqaning) ishqi” oshiqni olam aro “alam” (bayroq,mashhur) qiladi. Zero, oshiq mashhurligi sabab. “Alif bo‘yluq oyning ishqi”, shuningdek “alam” (mashhurlik) so‘zining o‘zi ham “alif” bilan yoziladi. Ko‘rinadiki Bobur Mirzo kitobat san’atidan shakliy o‘xshatish uchungina foydalanmaydi, balki shu harflar asosida bayt mazmuniga mos so‘z yasalishiga ham e’tibor qaratgan. Ayni mana shu jihat shoirning kitobat san’atidan foydalanishidagi o‘ziga xoslikni namoyon etadi[1]”

Bobur Mirzo lirik merosida fikr ta’sirchanligi ta’minlash maqsadida kitobat san’atidan unumli foydalanganligini ko‘rish mumkin. Shoir Sharq mumtoz adabiyoti an’analarining davomchisi sifatida arab harflarini shakliy ko‘rinishlarini inobatga olib chiroyli, ta’sirchan misralar yaratdi. Ayniqsa, ma’shuqa qomati ta’sirida “alif” harfi, ayriliq iztiroblari ta’sirida oshiq qomatining “dol” kabi bo‘lishi ifodalari bilan bog‘liq mulohazalarda o‘ziga xos novatorlikni ham namoyon etadi”[2].

Boburning quyidagi baytida “alif”, “yo” grafemalari qad va qoshga timsol sifatida olinganligi va yana bu grafemalar orqali yangi so‘z “oy” so‘zi yuzaga kelgan.

Qadding «alif»u qoshing erur yo»,
Desam ne ajab agar seni oy?
(“Yuz ko‘rsatib, o‘lturursen, ey oy” g‘azali)

Bunda “alif”, “yo” harflari *qad* va *qomat* go‘zalligini isboti bo‘lsa, ular orqali yuzaga kelgan *“oy”* leksemasi yorning o‘zining ham go‘zalligini yanada aniqroq tasvirlashga xizmat qilgan. Bu grafemalar orqali mumtoz adabiyotda ***kitobat, istixroj*** badiiy san’atlarini yuzaga keltirgan.

*Qadi **shoxi** guldek nigorim qani?*
Labi g‘unchadek gul’uzorim qani?
(“Qadi shoxi guldek nigorim qani?” g‘azali)

Yuqoridagi misrada **“shoxi gul”** birikmasi yor qomatiga timsol sifatida qo‘llangan. “Go‘zallik” ma’nosi *qad, shox, gul, nigor, lab, g‘uncha, gul, uzorim* leksemalari orqali yuzaga kelgan. Bunda “gul” ikki xil o‘xshatishga timsol bo‘lib kelgan: *yorning qomatiga va uzoriga. Nigoro, uzor* so‘zlari o‘zining adabiy nutqiy sinonimlaridan ko‘ra “go‘zallik” ma’nosini anglatishi ustuvordir.

Rezyume: Ushbu maqolda Bobur she’riyatidagi ayol qaddi-qomati go‘zalligini ifodalovchi lisoniy birliklarning leksik-semantik jihatlari tahlilga tortilgan. Qaddi-qomat tasvirida foydalanilgan nihol, sarv, to‘bo, shamshod leksemalar hamda eski o‘zbek yozuvidagi ayrim grafemalarning go‘zallik tasviri vositasi sifatidagi roli ochib berilgan.

Resume: In this article, the lexical-semantic aspects of linguistic units expressing the beauty of female stature in Babur’s poetry are analyzed. The role of nihal, sarv, tobo, shamshod lexemes used in the image of stature and some graphemes in the old Uzbek script as a means of image of beauty is revealed.

Резюме: В статье анализируются лексико-семантические аспекты языковых единиц, выражающих красоту женского роста в поэзии Бабура. Выявлена роль лексем нихал, кипарис, тобо, шамшод, используемых в изображении роста и некоторых графем в староузбекской письменности как средства изображения красоты.

[1] Амонова З.Қ. Ахророва З.Р. Бобур ижоди ва китобат санъати // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б. 101-102.

[2] Амонова З.Қ. Ахророва З.Р. Бобур ижоди ва китобат санъати // Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва меросини ўрганиш дунё талқинида халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. 2021. – Б. 103.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРТИЗА МЕТОДЛАРИНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИ

Толиева Шоира Илхомовна,
Қорақалпоқ давлат университети
ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

Замонавий дунёда нутқ фаолиятини (оғзаки ёки ёзма) текширишга йўналтирилган лингвистик экспертизаларнинг хилма-хил эканлигининг сабаби, экспертиза табиати, объекти, предмети ва вазифаларининг турлича эканлигидадир. Лингвистик экспертиза ўзига хос билим ва фанлар мажмуи бўлиб, ҳозирги кунда дунё илмий техник тараққиётида ушбу соҳа махсус фан даражасигача кўтарилган. Шу боисдан, дунёнинг илғор олий ўқув юртларида айни соҳа бўйича махсус мутахассислар тайёрланмоқда[1].

"Ўзбек тилида лингвистик экспертиза" китоби муаллифлари лингвистик экспертиза жараёнини қуйидагича таърифлашган: "Муайян нутқ фаолияти маҳсули бўлган оғзаки ёки ёзма матнларни тил меъёрларига мувофиқлигини текшириш, имловий ва услубий хатоларни бартараф қилиш бўйича тавсиялар бериш, матнда қўлланилган луғавий бирликларнинг қандай мазмун ифодалашини, матн талабларига мувофиқлигини, қайси объектга қаратилганлигини аниқлаш, матнда яширилган таг маънони очиб бериш, матнда кўзланган маъно тўғри акс этганлигини аниқлаш, матн таҳрири бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш, нутқий фаолият маҳсулининг ҳуқуқий оқибатларига доир таҳлиллар ўтказиш каби муайян мақсадлар асосида матннинг шаклий ва мазмуний таҳлили бўйича олиб бориладиган тадқиқотлар лингвистик экспертиза жараёни ҳисобланади"[2].

Методларнинг лингвистик экспертиза ва илмий таснифи бир-бирига ёнма-ён қўйиш ва таққослаш усули орқали тавсифланади: иккала ҳолатда ҳам универсал метод, умумий илмий методлар ва алоҳида фанларнинг махсус методлари мавжуд.

Эксперт методининг тузилиши 3 қисмдан иборат: ***асослаш, операцион ва техник.*** Асослаштирувчи қисм методни қўллаш натижаси ҳақидаги фикрни ҳамда ушбу натижани асослайдиган билимларни ўз ичига олади. Операцион қисм эса, ҳаракатлар ва уларни амалга ошириш усулларини ўз ичига олади[3]. Кўриниб турибдики, лингвистик тадқиқотларда техник қисм минимал бўлиб, методларни тасдиқлашда асосий эътибор асосларга эга бўлиши керак.

Эксперт хулосаларига қўйиладиган талаблар XX аср охирларида тасвирланган[4]:

– малака принципи: мутахассис фақат қурилиши етарлича юқори малака ва тегишли махсус билимларни талаб қиладиган шундай хулосаларни шакллантириши мумкин;

– аниқлик принципи: турлича талқин қилишга имкон берувчи ноаниқ хулосалар қабул қилиниши мумкин емас;

– мавжудлик принципи: далилларни кўриб чиқиш жараёнида фақат уларни шарҳлаш учун махсус билимларни талаб қилмайдиган ва терговчилар, судялар, бошқа шахслар фойдаланиши мумкин бўлган эксперт хулосаларидан фойдаланиш мумкин бўлади.

Ушбу фан назариётчиси Е.Р.Россинская томонидан тақдим этилган суд-тиббиёт тадқиқотларида усул ва воситалардан фойдаланиш тамойилларини кўриб чиқамиз[5]:

– методнинг қонунийлиги;

– методлар, воситалар ва махсус билимларнинг илмий асослилиги, улар ёрдамида олинган натижаларнинг ишончлилиги;

– муайян эксперт муаммоларини ҳал қилиш усулининг самарадорлиги;

– усул ва воситаларнинг хавфсизлиги;

– экспертнинг мустақиллиги;

– тадқиқотнинг объективлиги;

– тадқиқотнинг тўлиқлиги;

– объектлар ва материалларнинг етарлилигини назорат қилиш - агар улар етарли бўлмаса ва эксперт уларни тўлдиришдан бош тортса, экс-

[1] Куч – адолатда. 2022 йил 9 сентябрь, 36(914)-сон: http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m8701.

[2] Azimov I., Ro'ziyev Z., Bobojonov F. O'zbek tilida lingvistik ekspertiza. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Bookmani print, 2023. – B. 4.

[3] Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории: Монография. – М.: Норма, Инфра-М, 2015. – С. 252.

[4] Орлов Ю.К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам). – М.: Юрист, 1995. – С. 29-30.

[5] Российская Е.Р. Судебная экспертиза в граж-данском, арбитражном, административном и уголов-ном процессе: Монография. 3-е изд., доп. – М.: Норма, Инфра-М, 2015. – 736 с.

перт ўрганишни асослантирилган ёзма рад етиш тўғрисида эълон қилиши шарт;

– тадқиқотнинг қатъий илмий ва амалий асослари;

– фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан фойдаланиш;

– тегишли эксперт ихтисослиги доирасида ишлаш;

– эксперт хулосасининг асослилиги;

– текширилувчанлик (“экспертнинг хулосаси умумеътироф етилган илмий ва амалий маълумотлар асосида чиқарилган хулосаларнинг асослилиги ва ишончлилигини текширишга имкон берадиган қоидаларга асосланиши керак”);

– хулосанинг қўйилган саволларга мувофиқлиги;

– экспертиза субъектидан ахборот олишнинг алдаш ва ноқонуний усулларини тақиқлаш;

– ўрганилаётган объектларнинг яроқлилиги ва хавфсизлигини назорат қилиш (агар “тадқиқот объектлари ва иш материаллари тадқиқот ўтказиш ва хулоса бериш учун яроқсиз бўлса ва эксперт рад этилган бўлса, эксперт ўрганишни асослантирилган ёзма рад етиш тўғрисида эълон қилиши шарт”).

Юқоридаги рўйхат лингвистик экспертиза учун ҳам жуда мос келади, фақат хавфсизлик ва рентабелликни қўллаш мумкин емас. Суд экспертизасига қўйиладиган талабларнинг умумий доирасини билиб, биз ушбу қоидаларни лингвистик эксперт методи доирасида кўришимиз мумкин.

Метод паспорти (тасвирий ва тавсифий шакли). Кўриниб турибдики, энг мавҳум талаблар – илмий хусусият, натижаларнинг ишончлилиги ва тўғрилиги ҳар бир лингвистик тадқиқоти жараёнида бажариш қийин. Методни талаб қилинадиган хусусиятларга етказиш учун метод паспорти деб аталувчи ҳужжатни яратиш тавсия етилади. Методнинг тузилишини тавсифловчи ушбу ҳужжат мунтазам эксперт ишида фойдаланиш учун қулайдир, агар керак бўлса, уни услубий манба деб ҳам аташ мумкин.

Паспортнинг биринчи қисмида илмий асослар келтирилади. Методни қўллаш учун қандай махсус билимлар кераклиги аниқ кўрсатилиши керак. Илмий асослаш тилшуносни бошқа эксперт ваколатлари соҳаларига олиб борадиган муаммолар учун жой қолдирмаслиги керак.

Паспортнинг иккинчи қисми – босқичма-босқич тавсифланиш қисмидир. Босқичлар кетма-кетлиги мутахассисни аниқ натижага олиб келиши керак, бу эса кейинчалик далилларни ҳисобга олган ҳолда хулосанинг категорик, эҳтимоллик ёки муқобил формуласига айлантирилиши учун етарли сабаб бўлиши мумкин.

Усулни қўллашда ноаниқ ёки субъектив натижаларни бартараф этиш учун қўшимча тартиблари бўлиши керак. Масалан, агар лингвопрагматик таҳлил пайтида “тўғри” сўз тасдиқнинг нутқ акти сифатида аниқланган бўлса, унинг тескари маънода келган бўлиши эҳтимолини ҳам текширилиши лозим.

Методнинг мазмунига қўйиладиган талаблар. Текширув давомида методни қўллашда фақат мутахассис тилшуноснинг махсус билимларидан ва бошқа билимлардан фойдаланиш керак. Агар бошқа махсус билимлардан фойдаланиш зарур бўлса, бу усулнинг илмий асосланиши матнида акс эттирилиши керак. Лингвистик эксперт методи объектни бузилган ёки ўзгартирилган кўринишда таҳлил қилишга йўл қўймаслиги керак. Нутқ объектини асос сифатида таҳлил қилишга имкон бермаслиги керак.

Процессуал ва бошқа талаблар. Лингвистик эксперт методи бузғунчи бўлмаслиги керак. Метод индивидуал, мустақил равишда ишни ўз ичига олиши керак (махсус белгиланган комиссиялар бундан мустасно). Индивидуал иш эксперт мустақиллиги тамойилига жавоб беради, гуруҳ иши еса ҳамкасбларнинг ўзаро таъсирини ўз ичига олади. Ҳатто протсессуал чекловлар бўлса ҳам, улар бир-бирисиз ҳукм қилиш мустақиллигига эга бўлмайди.

Якуний процессуал талаблар. Лингвистик эксперт методи материални мустақил йиғишга имкон бермаслиги керак; мутахассисга юклатилган вазифани ҳал қилишда энг самарали бўлиши керак; усулни қўллаш ва унинг натижаси қонун бузилишига олиб келмаслиги керак.

Мақолада лингвистик текшириш усулларига қўйиладиган умумий талабларнинг тўлиқ рўйхати келтирилган. Бизнинг фикримизча, буларнинг барчасини ҳар бир усул бўйича паспорт ишлаб чиқиш орқали услубий даражада таъминлаш мумкин. Паспорт батафсил тавсифланиши керак, яъни илмий асослаш; усулни қўллашда филологнинг ҳаракатлари; материалдаги қарама-қаршиликларни бартараф этиш бўйича ҳаракатлар ва ҳ.к.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, филология фанлари бутун дунёда жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Бу эса лингвистик экспертизага ва унинг методларига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Лингвистик экспертиза бўйича шу кунгача эълон қилинган ўзбек тилидаги манбаларда лингвистик экспертиза методлари, тамойиллари ва босқичлари бериб ўтилган. Биз еса ушбу методларга юқоридаги каби тамойиллар ва босқичлар ҳам мавжуд бўлса лингвистик экспертиза хулосаси янада мукаммалроқ, аниқроқ бў-

лиши мумкин деган хулосага келдик. Шунингдек, лингвистик экспертиза жараёнидаги ҳужжатларнинг экспертиза метод ва тамойилларига асосланган бўлиши юқори даражада расмийлаштиришга имкон беради. Лингвистик экспертиза қанчалик муваффақиятли амалга оширилса, кейинги эксперт амалиёти ҳам шунчалик осон бўлади.

Резюме: Мазкур мақолада суд лингвистик экспертизанинг ҳуқуқий тамойиллар, қоидалар ва меъёрлар билан текширишга қўйилган чекловлар таҳлил қилинади ва филологик жиҳатдан қайта шакллантирилади. Лингвистик экспертиза методида паспортни расмийлаштириш зарурлиги асослаб берилган, паспортнинг тузилиши ва мазмуни баён этилган.

Резюме: В статье анализируются и филологически переформулируются ограничения судебно-лингвистической экспертизы правовыми принципами, правилами и нормами. В методе лингвистической экспертизы обосновывается необходимость выдачи паспорта, разъясняются структура и содержание паспорта.

Resume: The article analyzes and philologically reformulates the limitations of forensic linguistic examination by legal principles, rules and norms. The method of linguistic examination substantiates the need to issue a passport and explains the structure and content of the passport.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SHARQ OLIMLARNING «ZUFONGO‘YO VA JAHONPO‘YO» LUG‘ATIDA ILMIY QARASHLARI

Avriddinov Jobir Musulmon o‘g‘li,
Termiz davlat pedagogika instituti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Olim Abdusalom Dehoti tojik filologiyasining barcha sohalarida ijod qilgan allomalardan biridir. Uni qalam ahli iste’dodli shoir, otashin tanqidchi, atoqli tilshunos, iste’dodli jurnalist, mohir tarjimon sifatida biladi va hurmat qiladi. Ushbu qisqacha taqdimotda biz ushbu sinchkov olimning so‘z boyligi haqidagi ba’zi fikrlarimizni bildirmoqchi edik. Ustod Ayniy rahbarligida Samarqandda birinchi nisbatan to‘liq ruscha-tojikcha lug‘at yaratilgani hammaga ma’lum. Bu ikki tilli lug‘at 1933-1934 yillarda Tojikiston davlat nashriyotida ikki jild holida lotin alifbosida chop etilgan. Bu lug‘at chiqqanidan ko‘p o‘tmay, tuhmatga duchor bo‘ldi va ustoz Rahim Hoshim aytganidek, yosh vafot etdi. Shu o‘rinda ta’kidlashimiz kerakki, ruscha so‘z va iboralarni tojik tiliga tarjima qilishda ustoz S.Ayniy, Saidrizo Alizoda, Rahim Hoshim va boshqalarning xizmatlari juda katadir. Abdus Salom Dehoti G‘affor Mirzoga yozgan javob maqolasida shunday deydi: «...Lug‘at tuzuvchilardan biri, birinchi tojikcha lug‘at muallifi Saidrizo Alizodaning ko‘-chama-ko‘cha, eshikdan ko‘chaga yurganini yaxshi eslayman. eshik, barcha kasb egalari uchun: dehqonlar , bog‘bonlar, temirchilar, qassoblar va boshqalar, to‘plangan xalq atamalari va talqinlari. Abdus Salom Dehoti G‘affor Mirzoga yozgan javob maqolasida shunday deydi: «...Yaxshi eslayman, uni tuzuvchilardan biri, birinchi tojikcha lug‘atning muallifi Saidrizo Alizoda ko‘chama-ko‘cha, eshikma-eshik, xalqq orasida yurgan. barcha kasblar: dehqonlar, U bog‘bonlar, temirchilar, qassoblar va boshqalar bilan bog‘lanib, xalq atamalari va talqinlarini to‘plagan[1].

Ulug‘ Vatan urushi yillarida bir nechta kichik ruscha-tojikcha atamalar lug‘atlari nashr etilgan. Mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotining rivojlanishi to‘liq ruscha-tojikcha lug‘at ishlab chiqishni talab qildi. Chunki rus tili o‘sha yillarda xalqlar o‘rtasidagi muloqot tili sifatida nihoyatda muhim

[1] Деҳотӣ А. Куллиёт, ҷ.V. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 330.

mavqega loyiq edi. Rus tilini bilmay turib, davlat idoralarida vazifalarni bajarmaslik mumkin emas edi. Rus tilini o‘rganish va o‘zlashtirish hayotning zarurati edi.

A. Dehoti hayoti va ijodining ma’lum bir qismi Dehoti lug‘atshunoslik (lug‘at muallifi) bilan bog‘liq bo‘lib, 1949-yilda Tojikiston Respublikasi tashkil topganining 20-yilligi munosabati bilan nashr etilgan ruscha-tojikcha lug‘atni yaratishda tuzuvchi va muharrir sifatida ushbu lug‘atda faol ishtirok etgan. Ushbu lug‘atning afzalligi shundaki, tarjima lug‘ati bo‘lishiga qaramay, izohli lug‘atning ayrim elementlarini kuzatish mumkin. Aksariyat siyosiy, ilmiy, falsafiy atamalar, shuningdek, ayrim idiomatik iboralar odamlarning tushunish darajasiga qarab tushuntiriladi. «Ruscha-tojikcha lug‘at» muharriri A. Dehoti va N.N.Yershov, 1949-yilda nashr etilgan, 1939-yilda boshlangan. Ushbu ruscha-tojikcha lug‘atni tuzishda o‘sha davrning mashhur olim va adiblari M.Aminzoda, S.D.Arzumanov, F.B.Broud, A.P.Dehoti, N.N.Ershov, Y.I.Kalontarov, Yo.Karimov, E.E.Mulloqandov, A.Z.Rozenfeld, L.V.Uspenskiy, Yo.Yusufiy va boshqalar faol qatnashdilar. Ushbu ruscha-tojikcha lug‘ati qurilish va grammatik belgilar jihatidan o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Ushbu chinakam fundamental lug‘at nashr etilgandan so‘ng davriy matbuotda B.N.Niyozmuhammadov va D.T.Tojiyevning maqolalari paydo bo‘ldi va ular ko‘plab mulohazalar va mutlaqo to‘g‘ri takliflar bilan birga uning ayrim noaniqliklari, munozarali tomonlarini ham ko‘rsatdilar.

1957-yil 3-fevralda «Tojikistoni Soveti» gazetasida G‘affor Mirzoning «Lug‘atlar sarlavhasi ostidagi xulosa» nomli maqolasi e’lon qilingan va o‘sha maqolada bu lug‘at haqida haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan ayrim so‘zlar aytilgan.

Abdusalom Dehoti nihoyat o‘tkir va o‘tkir qalamga ega bo‘lib, respublika hayotidagi har bir voqeaga befarq qarab turolmadi. A.Dehotining maqolasiga qishloq S.Mirzo «Avval prayya, v-on gahe tedir» nomi bilan javob yozib, ushbu ruscha-tojikcha lug‘atni yaratishga qanchalar mehnat qilganini isbotlaydi va bugun shunday da’vo qiladi:

- Xirmoningiz chirigan, ishlamayapti, keting! Oldinga boring va men kabi o‘ylang, butun tilni butunlay qayta qurish kerakmi?

S.Mirzoning munosabati shunday. S.Mirzo tojik tili lug‘atlariga u shunday deb yozadi: «Bu ikki lug‘atning (ya’ni M.Rahimiy va L.V.Uspenskaya muharrirligida nashr etilgan «Ruscha-tojikcha lug‘at» va «Tojikcha-ruscha lug‘at» – A.V.) birinchi kamchiligi shundaki, bu ikki lug‘at ham asosan idoraviy xizmatdir. lug‘atlar.

Boshqacha aytganda, ular tojik xalqining jonli tiliga, xalq og‘zaki nutqiga kamdan-kam tayanib, o‘z asoslarini eski lug‘atlardan olganlar» (A.Dehotiy, «Kulliyot», V jild, 325-bet).

U o‘gay ona tarjimasida *o‘gay ona, o‘gay ona, mayindar, o‘gay ota, piyandar* kabi berilishini taklif qiladi.

Sheva so‘zlarining hammasini lug‘atga kiritish mumkin emasligini A.Dehoti inkor etib bo‘lmas misollar bilan isbotlaydi. Bunday so‘z va kompozitsiyalar dialektologiyaning maxsus lug‘atlarida qayd etilishi kerak.

«Avval fikr, keyin nutq» maqolasini tahlil qilish asosiy maqsadimiz emas. Chunki uni ustod A.Dehoti lug‘atshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan va tasdiqlangan. Biz bu lug‘atshunos va lug‘atshunosning xizmatlari va sa’y-harakatlarini ko‘rsatish uchun keldik.

A.Dehoti bu lug‘atdagi xizmatlarini quyidagicha baholaydi: 25 yildan buyon xalqimga xizmat qilish niyatida mehnat qilgan men, «Ruscha-tojikcha lug‘at»ni ikki marta tahrir qilishda ushbu mashaqqatli va mashaqqatli ish ustida ishladim. birinchi marta 1944-47-yillarda va ikkinchi marta 1949-yilda, ayniqsa, bosmaxona davrida men korrektoriya xonasida ko‘p kecha-kunduz o‘tirdim va hech qanday xatoga yo‘l qo‘yilmasligi va natijasi qanday bo‘lishiga ishonch hosil qilish uchun bor kuchim bilan kuzatdim. Katta ilmiy jamoaning ko‘p yillik mehnatiga dog‘ bo‘lmasdi.

Abdusalom Dehotining lug‘aviy faoliyati shu bilan tugamaydi. U ham tojik tili lug‘atini tahrirlashda faol qatnashgan va biz uning xizmatlaridan bugun faxrlanamiz. Tojik tili lug‘atining birinchi nashri ishtirokchilarining fikricha, Dehoti ham tilga olinadi, bu esa qishloq va uning faoliyati madaniyat bilan chambarchas bog‘liq.

Rezyume. Ushbu qisqa taqdimotda biz ushbu sinchkov olimning so‘z boyligi haqidagi ba’zi fikrlarimizni bildirmoqchi edik. Ulug ‘Vatan urushi yillarida **«**Zufongo‘yo va Jahonpo‘yo» lug‘tidan bir nechta kichik ruscha-tojikcha atamalar lug‘atlari nashr etilgan. Mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotining rivojlanishi to‘liq ruscha-tojikcha lug‘at ishlab chiqishga **«**Zufongo‘yo va Jahonpo‘yo» lug‘ti imkon yaratdi. Chunki rus tili o‘sha yillarda xalqlar o‘rtasidagi muloqot tili sifatida nihoyatda muhim mavqega loyiq edi. Rus tilini bilmay turib, davlat idoralarida vazifalarni bajarmaslik mumkin emas edi. Rus tilini o‘rganish va o‘zlashtirish hayotning zarurati edi.

Resume. In this short presentation, we would like to share some thoughts about the vocabulary of this meticulous scholar. During the Great Patriotic War, several small dictionaries of Russian-Tajik terms were published from the «Zufongoyo and Jahanpoyo» dictionary. The development of the socio-political and cultural life of the country made it possible to develop a complete Russian-Tajik dictionary «Zufongoyo and Jahanpoyo». Because in those years, the Russian language deserved an extremely important position as a language of communication between peoples. Without knowing the Russian language, it was impossible not to perform tasks in government offices. Learning and mastering the Russian language was a necessity of life.

Резюме. В этой короткой презентации мы хотели бы поделиться некоторыми мыслями о словарном запасе этого дотошного ученого. В годы Великой Отечественной войны из словаря «Зуфонгойо и Джаханпойо» было издано несколько небольших словарей русско-таджикских терминов. Развитие общественно-политической и культурной жизни страны позволило разработать полный русско-таджикский словарь «Зуфонгойо и Джаханпойо». Потому что в те годы русский язык заслужил чрезвычайно важное положение как язык общения между народами. Не зная русского языка, невозможно было не выполнять задания в государственных учреждениях. Изучение и овладение русским языком было необходимостью жизни.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ИНОЯЗЫЧНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНТЕРНЕТ МЕДИА)

Давлятова Эльвира Мурадовна,
Термезский государственный университет, кафедра методики преподавания английского языка, доктор философии по филологическим наукам

В мировой лингвистике обращение к изучению новых слов с позиции их репрезентации объектов реального мира в аспекте динамической концептуализации на основе концепта «новое слово» является одной из важных и перспективных задач. В ритме современного мира иноязычные слова находят отражение также и в Интернет медиа, чутко реагирующих на все происходящее и фиксирующих реальность приобретают особое значение. Обращение к проблеме изучения парадигматических свойств лексических единиц становится все более актуальным и востребованным как в мировой лингвистике, так и в отечественной.

Целью данного исследования является выявление и описание парадигматических свойств иноязычных лексических единиц в интернет пространстве русского и узбекского языков.

Формирование представлений становится возможным, цитируемым исследователям Н. М. Жанпеисовой, Г. А. Кузембаевой и т.д. которые акцентирует основное внимание на том, что Интернет является наиболее доступным способом предоставления, поиска, хранения и передачи неограниченной информации и превратилась из «информационного ресурса в коммуникативную среду, а также оперативно обеспечивает общение между людьми, в том числе межкультурное»[1]. Так, казахстанские исследователи в своем анализе проблемы адаптации в казахском интернет-дискурсе иноязычных языковых единиц, заимствованных через русский язык, отмечают, что Интернет-коммуникация определяется как «опо-

[1] Жанпеисова Н. М., Кузембаева Г. А., Майгельдиева Ж. М., Жолмурзаева Р. Б., Майдангалиева Ж. А. Адаптация в казахском интернет-дискурсе иноязычных языковых единиц, заимствованных через русский язык // Медиалингвистика. – 2023. – №10. – С.235.

средованное компьютером общение двух или более лиц, характеризующееся невидимостью коммуникантов, письменной формой посылаемых сообщений, возможностью незамедлительной обратной связи, а также взаимодействием или обменом электронными сообщениями или же взаимным обменом и правом доступа к информации, хранящейся в компьютерах коммуникантов»[1].

В аспекте заявленной проблемы возникает необходимость осмысления таких понятий как «лексическая система», «парадигматика».

В рамках исследования считаем необходимым отметить, что в лингвистике лексическая система рассматривается как лексические единицы, которые связаны друг с другом определенными устойчивыми отношениями. Лингвистические исследования привели ученого Бодуэна де Куртенэ к осмыслению данной дефиниции как понятие системности в языке и речи, системный подход к изучению языковых явлений как элементов сложной структуры, которые развивались в языкознании во второй половине XIX в., а в XX в. и характеризовались ярко выраженным системным анализом языковых явлений на всех уровнях: грамматическом, лексическом, стилистическом, коммуникативном. Лексическая система по своей структуре сходна с другими структурами. Её единицы образуют определенные классы оппозиций, взаимодействуют друг с другом в контексте. Каждая единица лексической системы входит в два вида отношений: парадигматические и синтагматические[2].

В парадигматических связях между словами можно выделить: синонимические парадигмы, антонимические парадигмы, возникающие на основе противопоставления, методическая парадигма по признакам функциональной разновидности, парадигма заимствованных слов по признакам происхождения.

Рассмотрим синонимические парадигмы в узбекских интернет медиа:*“**HEMIS mobile** Олий таълим жараёнларини бошқариш ахборот тизимининг талабалар учун **мобил иловаси**”;“…илмий раҳбар берган **feedback** (хато ва камчиликлар устида ишлаш учун берилган конструктив маслаҳат)ни тўғри қабул қилиш…”;“Руҳий саломатлик (**mental health**)” www.edujournal.uz;* в русских: *«Именно поэтому стоит различать две вариации **ребрендинга:** - обновление дизайна – приведение его в соответствие текущим трендам в визуальной коммуникации, которое в профессиональной среде называется **«фейслифтинг» или «подтяжка бренда»»**; «На наш взгляд, бренды, которые подошли бы таким организациям, можно было бы назвать брендами единства – по аналогии с существующим определением **love brands**»; «Существуют три ранних этапа привлечения инвестиций для стартапов - **pre-seed (предпосевная стадия), seed (посевная стадия), Round A**» https://trends.rbc.ru;*

Фердинанд де Соссюр утверждает, что в каждом данном состоянии языка все «покоится» на отношениях, а отношения эти сводятся либо к синтагматическим, либо к тем, которые он называл ассоциативными[3]. Как пишет Л.П. Крысин: «отношения между языковыми единицами создаются на принципах: выбор и сочетаемости. В соответствии с этими двумя принципами системные отношения разделяются на два типа: *синтагматические* и *парадигматические».* Как объясняет исследователь, слова могут обозначать общий или частный предмет, могут быть близки или противоположны по смыслу, и могут объединяться в группы на основе их тематической общности и т.д. Отношения в этих случаях называются парадигматическими. По такому отношению объединяются различные классы лексических единиц, тождественных по тем или иным признакам (семам или семантическим множителям): лексико-семантические группы, синонимы, антонимы, части речи и их грамматические категории, словообразовательные парадигмы, семантемы[4].

Обратимся к описанию структуры ЛСП. В структуре ЛСП выделяется *ядро* (лексема-понятие или группа лексем-понятий), *центр* (классы основных понятий, слова с их парадигматическими и синтагматическими отношениями) и *периферия.* Ядро поля представлено родовой семой (гиперсемой). Гиперсема поля - семантический компонент высшего порядка, организующий вокруг себя семантическое развёртывание поля. Центр поля состоит из единиц, имеющих интегральное, общее с ядром и рядоположительными единицами дифференциологическое значение. Периферия поля включает единицы, наиболее удалённые в своём значении от ядра, общее родовое понятие здесь оттеснено в разряд потен-

[1] Жанпеисова Н. М., Кузембаева Г. А., Майгельдиева Ж. М., Жолмурзаева Р. Б., Майдангалиева Ж. А. Адаптация в казахском интернет-дискурсе иноязычных языковых единиц, заимствованных через русский язык // Медиалингвистика. – 2023. – №10. – С.252.

[2] Бодуэн де Куртенэ. Общее языкознание. Избранные труды. – М.: Издательство Юрайт, 2007. – С.147.

[3] Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М.: Либроком, 2012. – С.177.

[4] Крысин, Л. П. Иноязычные слова в современной жизни. Русский язык конца XX столетия. – Москва: Просвещение, 1996. –С.131.

циальной или вероятностной семантики. Периферийные единицы могут иметь контекстуальное значение, если поле строится по определённому тексту произведения. Обычно периферийные единицы поля могут вступать в контакт с другими семантическими полями, образуя лексико-семантическую непрерывность языковой системы. Под семантическим полем понимается также «группа слов, объединённых общими семами» Наиболее полным, на наш взгляд, является определение, данное в «Лингвистическом энциклопедическом словаре», которого мы и будем придерживаться в данном исследовании: «Поле - это совокупность языковых (гл. обр. лексических) единиц, объединенных общностью содержания (иногда так же общностью формальных показателей) и отображающих понятийное, предметное или функциональное сходство означаемых явлений»[1] .

В данной статье на основе анализа русскоязычных и узбекскоязычных интернет медиа мы определили следующие ЛСП:

1.Общественно-политическое: «***Модерировал*** *сессию генеральный директор Президентского фонда…»; «****Спикерами*** *стали Оксана Светлова, министр культуры Архангельской области»; https://portal-kultura.ru/articles;*

2.Наука и технологии: «*Компания Peugeot представила* ***рестайлинговый*** *седан Peugeot 408 для китайского рынка. Модель получила внешность в стиле европейского Peugeot 308, а также полностью новый салон с фирменной архитектурой* ***i-Cockpit»; «****Между тем, для Европы Peugeot готовит другой 408 –* ***кросс-лифтбек»*** https://www.autostat.ru/news/;

3. Интернет: «*Робот-кассир Дуняша устроилась на работу* ***в кибер-кафе»*** https://KP.RU ; «*Как считает Галкин,* ***интернет-тролли*** *прилагают серьёзные усилия…*»https://obaldela.ru ; «*В рамках летней* ***State of Play*** *был показан новый* ***геймплейный трейлер хоррор-экшена*** *в декорациях космической станции. Игра выйдет на всех платформах, но есть вероятность, что на* ***PlayStation 5*** *она появится немного раньше. На это намекает раскрытие даты* ***релиза*** *в ходе мероприятия от* ***Sony***» *https://www.playground.ru/;*

4.Культура и мода: «*По количеству* ***fashion-инвентов*** *он даже может поспорить с неделей моды в Париже – каждая марка хочет воспользоваться случаем и позвать к себе как можно большее число гостей* ***А-величины…»; «****Виктория Бекхэм показала* ***бьюти-приём*** *с белым карандашом для глаз, который скрывает следы усталости» https://elle.ru; «Основным пожеланием заказчиков было сделать интерьер, похожим на* ***бутик-интерьер****» https://elledecoration.ru/interior/ flats; «Появление герцогини Кембриджской на публике в туфлях любимого бренда Меган Маркл вызвало множество пересудов в* ***fashion-тусовке*** *и среди поклонников обеих герцогинь. «Герцогиня Кембриджская копирует* ***fashion-предпочтения*** *супруги принца Гарри»*

5.Наименования лиц по профессии: *«Ольга Бузова главный ньюсмейкер последних лет. Певица, телеведущая, бизнес-леди – это все про неё»; «Он – топ-менеджер, она – популярный блогер» https://elledecoration.ru/interior/ flats; «Я* ***парикмахер-колорист****» https: // t.me./Albina Valieva94; «Мукаддам,* ***продакт-менеджер****…»*https://www.gazeta.uz/ru/; «*В Узбекистане предлагается ужесточить работу* ***майнеров***» *https://Пресса.uz ;*

Резюмируя вышесказанное можно утверждать, что системная организация лексики многомерна. Данным положением можно объяснить необходимость разностороннего подхода к изучению свойств лексических единиц. В лексической системе языка парадигматическими отношениями связаны синонимы и антонимы, гипонимы и гиперонимы, элементы семантических полей, модели словообразования и т. д.

Resume. The purpose of this article is to identify and describe the paradigmatic properties of foreign language lexical units in the Russian and Uzbek languages, which actively function in Internet media. The article examines both the theoretical concepts of “lexical system”, “paradigmatics” and synonymous paradigms, LSP structures, where the core (lexeme-concept or group of lexeme-concepts), center (classes of basic concepts, words with their paradigmatic and syntagmatic relationships) are distinguished. and periphery.

Резюме. Целью данной статьи являются выявление и описание парадигматических свойств иноязычных лексических единиц в русском и узбекском языках, которые активно функционируют в интернет медиа. В статье рассматриваются как теоретические понятия «лексическая система», «парадигматика» так и синонимические парадигмы, структуры ЛСП, где выделяется *ядро* (лексема-понятие или группа лексем-понятий), *центр* (классы основных понятий, слова с их парадигматическими и синтагматическими отношениями) и *периферия.*

[1] Лингвистический энциклопедический словарь (электронная версия). – М.: Большая российская энциклопедия, 2008. – С.1221.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

КОНЦЕПТ «БОГАТСТВО» ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ И ПАРЕМИЯХ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Зарипова Матлуба Кулфидиновна,
Термезский государственный университет
и.о. доцента кафедры русского языкознания

Длительный процесс развития культуры народа фиксируется и передается от поколения к поколению посредством в том числе и фразеологических единиц, которые, сохраняя свою уникальную семантику, транслируют оригинальные культурные установки, эталоны, стереотипы и архетипы.

Фразеологизмы, согласно дефиниции, предложенной Ф. И. Буслаевым, представляют собой своеобразные микромиры, в которых содержатся «и нравственный закон, и здравый смысл». Выражены они, как правило, в кратком изречении, которое, по сути, является самобытным завещанием предков будущим поколениям. По мнению ученого, эта неповторимая модель выражения духа и уникальности этноса является душой всякого национального языка.

В.Н. Телия называет фразеологический состав языка «зеркалом, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание». Особое видение мира, ситуации (например, сведения о быте русского народа (красный угол, печки-лавочки), об этикетном поведении (садиться не в свои сани, как пить дать, несолоно хлебавши, ломать шапку), о традициях и обычаях (из полы в полу, вывести на чистую воду)) как бы «навязывается» носителям языка именно фразеологизмами. Корнилов О.А. отмечает наличие образной составляющей у фразеологизмов, которая может считаться важным критерием при оценке образности мышления народа, способов метафорического осмысления самых простых «кирпичиков» его картины мира.[1]

Лингвистическое научное сообщество идентифицирует пословицы как один из основных «кодов» культуры, то есть как «язык веками формировавшейся обыденной культуры», передающийся от поколения к поколению и отражающий жизненную философию народа – носителя языка со всеми ее категориями и установками.

Углубить знания об истории, культуре, языке, мышлении народа возможно посредством изучения и контент-анализа паремиологического фонда. Своя неповторимая картина мира свойственна каждому отдельному языку и его носителям, которые совершают речевой акт без специальной его организации, поскольку происходит это практически интуитивно, в соответствии с требованиями оригинальной картиной мира.

Корнилов О.А. определяет паремиологический фонд языка как «систему ценностей народа и перечнем рекомендуемых моделей поведения в любых жизненных ситуациях, т.е. через пословицы и поговорки раскрываются жизненные стремления людей конкретной культуры, предметы их страхов, радости, восхищения и т.п. – все это будет как на ладони». Действительно, вся мудрость и уникальный опыт народа находят отражение во фразеологических и паремиологических единицах.[2]

В Большом толковом словаре русского языка Д.Н. Ушакова паремия идентифицируется как «чтение, отрывок из Ветхого завета».

Происходящий от древнегреческого слова paronimia (притча, пословица, поговорка, изречение) термин «паремия» также может иметь определенную тождественность с пословично-поговорными образованиями. В филологической трактовке паремии (пословицы и поговорки) - это особый вид сжатых по форме, устойчивых, носящих образный характер высказываний, лаконично выражающих моральные нормы. В.Н.Телия относит к паремиям пословицы и поговорки, ввиду их одновременного обладания и «прямым», и иносказательным значением.

Паремии являются своеобразным ретранслятором культуры, житейского опыта, мудрости

[1] Фазилова Ш.К. Ассоциативный эксперимент концепта «богатство» в английском, русском и таджикском сознании. Сборник материаловреспубликанской научно-практической конференции, посвященной году развития туризма и народных ремесел в Таджикистане «Роль перевода в политической, экономической и культурной.

[2] Аскольдов, С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теориисловесности к структуре текста: антология. – М.: Языки русской культуры,1997. – С. 267–279.

конкретного народа. Следовательно, обращение к единицам паремиологического фондов позволяет изучить не только язык, но и понять, проникнуться культурой этноса, нации. Уникальность одной из характеристик паремий проявляется в способности порождения и отражения принятых норм поведения индивида в реалиях окружающей его действительности.

С.В. Сидорков называет пословицы «сгущениями мысли» и относит их к паремиям пословично-поговорочного типа, где находят свое лексическое отражение типичных для человека обстоятельств.[1]

Большинство ученых отмечают идентичность форм паремии и предложения. Однако Г.Д. Сидоркова, поддерживая позиции отдельных исследователей, акцентирует внимание на факте их принципиального отличия: предложение не обладает способностью мгновенного воспроизведения смысла в разных контекстах, паремии же отличаются такой воспроизводимостью.

Ученые также указывают основное отличительное свойство паремии от фразеологизма, которое заключается в самой сути этих лингвокультурных образований. Так, образное наименование предмета или явления, где фразема есть эквивалент слова называют фразеологизмом; жизненную ситуацию в миниатюре представляет пословица, которая эквивалентна предложению морально-этического характера. Однако общность фразеологизмов и паремий заключается в их устойчивости и воспроизводимости, а также наличии значения и образности.

В рамках рассматриваемой тематики важно отметить, что паремии выражают как позитивное, так и негативное отношение к богатству.

Напомним, что концепт формируется в случае оценки (положительной или отрицательной) какого-либо феномена носителями определенной культуры.

Так, в пословицах, например, отражено номинативное содержание концепта «богатство» в узбекском и русском языках, которое выражено в положительном и отрицательном его восприятии

В целом ряде случаев концепт «богатство» в паремиях представляет яркую оппозицию концепта «бедность» и репрезентирует идею, согласно которой малоимущий слой населения не должен расценивать свой низкий социальный статус, как преграду к реализации своего потенциала.

Фреймовое наполнение базовой части концепта «богатство» проявляется в таких признаках, как наличие общечеловеческих ценностей; радостные эмоции; процветание; богатству сопутствует успех. К периферии фреймовой модели концепта «богатство» у россиян относятся следующие признаки: от богатства можно получить удовольствие; богатство ассоциируется с властью; миллионер – обладатель богатства. В казахском языковом сознании к периферии фрейма относятся когнитивные признаки, характерные для представителей казахской нации: внешнее великолепие; наличие общечеловеческих ценностей; свобода выбора; процветание; успешность; ведение бизнеса; радостные эмоции; получение наследства; образованность; упадок; благотворительность. Концепт «богатство/бойлик» в русском и узбекском сознании связан с такими понятиями, как деньги/пул, процветание/ фаровонлик, изобилие/мўллик, фортуна/йўли очиқ, омад, роскошный/хашамадли, богатый/бой.[2]

Общими признаками номинативного поля «богатство»/«бойлик» являются следующие признаки: наличие материальных средств и собственности; богатство может быть выражено многообразием, обилием ресурсов. Такие концептуальные признаки, как богатство предполагает обладание человеком высоконравственными, моральными качествами; наличие роскоши, красоты характерны только для номинативного поля русского концепта «богатство». Для номинативного поля концепта «бойлик» свойственны признаки: богатство способствует развитию многофункционального, развитого общества; богатство экономически обусловлено. Помимо этого, у казахского народа всегда было принято помогать родственникам и близким людям по мере возможности.

Взаимовыручка и поддержка между родственниками очень характерны для традиционной узбекской семьи. Подобное отношение к материальному богатству и бедности нашли свое отражение как в сказках, песнях, так и в многочисленных узбекских пословицах и поговорках. Поскольку авторами пословиц и поговорок, как правило, являлись выходцы из простого народа, небогатых семей, в мыслях, заключенных в узбекских пословицах и поговорках о богатстве и бедности, сообщается о жизненных сложностях, порой нужде и проблемах бедных людей. В ходе исследования концепта «бедность» в русском сознании при диахроническом анализе семантики ключевой лексемы «бедный» было установлено, что первоначально ядром концепта являлось конкретное понятие, которое может быть опреде-

[1] Буслаев, Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. – М., 1954. – С. 37.

[2] Литвинов, П.П. Словарь синонимов английского языка / П.П. Литвинов. – М.: Астрель: АСТ, 2010. – 320 с.

лено как беда.

Согласно «Толковому словарю» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой семантика слова богатство представлено такими основными значениями:

обладание материальными ценностями;

обилие, роскошь, множество;

нематериальные ценности, такие как семья, любовь, счастье, здоровье и т.п.;

богатство – противопоставление бедности;

а достаток: зажиточность, отсутствие нужды, жить в достатке;

материальное благосостояние, доходы (разг.). Небольшие достатки. В достатке (разг.) – в достаточном количестве, хватает. У семьи всего в достатке.

Контекстуально-семантический анализ последней паремии наводит на следующий вывод: стремление к накопительству не приветствуется, отсюда накопительство – вред. Гипотеза, согласно которой человек должен довольствоваться малым, дублируется в нижеприведенной пословице: «Богатство – грех перед Богом, бедность – перед людьми». «Бойлик Худо олдида гуноҳ, қашшоқлик одамлар олдида гуноҳдир». «Был бы ум, будет и рубль; не будет ума, не будет и рубля». Ақил бўлса пул ҳам бўлади; ақл бўлмаса пул ҳам бўлмайди.»

В рассматриваемой тематической категории пословиц можно идентифицировать противопоставление материального и духовного богатства. Материальное богатство в некоторых паремиях представлено в качестве аналога грязи (чирк, ифлос, грязно), грязных поступков, которые ставятся в противовес понятию «совесть».[1]

Отсюда богатство – это гордость. Во всех религиях гордыня – это грех, таким образом, богатство и гордость за свое богатство – грех.

Однако в ряде паремий прослеживается контраргумент, в соответствии с которым, гордость не является отрицательной чертой характера.

В процессе исследования всего было проанализировано 1658 паремий, реализующих концепт «богатство». Единицы паремиологических фондов узбекского и русского языков, не вошедшие в ранее выделенные группы, были распределены на следующие получившие условные названия классы.

Resume. Russian Russian and Uzbek languages represent the linguistic embodiment of the concept of «wealth», and the subject of the study is the disclosure of their national and cultural specifics in Russian and Uzbek linguistic cultures. To describe the features of the expression of the concept of “wealth” by the linguistic means of the Russian and Uzbek languages. To achieve this goal, this article solves a number of tasks:

1. determine the theoretical basis and the metalanguage of the study;
2. select and analyze phraseological units reflecting time in Russian and Uzbek languages;
3. to study the manifestation of universal and national features in the concept of «wealth» and its representations by phraseological means of the Russian and Uzbek languages.

Резюме. Объектом исследования являются языковое воплощение концепта «богатство» в русском и узбекском языках, а в качестве предмета изучения рассматривается раскрытие их национально-культурной специфики в русской и узбекской лингвокультурах. Описать особенности выражения концепта «богатство» языковыми средствами русского и узбекского языков. Для достижения выдвинутой цели в данной статье решается ряд задач:

1. определить теоретическую базу и метаязык исследования;
2. отобрать и проанализировать фразеологические единицы, отражающие время в русском и узбекском языках;
3. изучить проявление *универсальных и национальных черт в концепте «богатство» и его репрезентациях фразеологическими средствами русского и узбекского языков.*

[1] Фоконье, Дж., Тернер М. Концептуальные связи // Когнитивная наука. 1998. Изд. 22. №2. – С. 133-187.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЭВОЛЮЦИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ОБОЗНАЧАЮЩИХ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Раджапова Наталья Базаровна,
кафедра русского языкознания,
Термезский государственный университет

Тема эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в различных языках, является актуальной и интересной с точки зрения лингвистики, социологии и культурологии. В настоящее время все больше исследователей обращают внимание на изменения, происходящие в языке в связи с изменением социальных норм и ценностей.

Цель нашего исследования состоит в изучении процесса эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин, в разных языках. Для достижения этой цели необходимо рассмотреть исторический обзор эволюции данных лексических единиц, изучить гендерные стереотипы и их влияние на эволюцию лексических единиц, провести сравнительный анализ эволюции лексических единиц в разных языках, изучить влияние феминизма на этот процесс и рассмотреть современные тенденции в эволюции данных лексических единиц.

В процессе исследования источников посвящённых изучению исторического развития языков и изменениям, происходящим в лексике, связанным с обозначением мужчин и женщин, можно увидеть каким образом менялись лексические единицы, обозначающие мужчин и женщин, в разных языках на протяжении времени. Особенности эволюции лексических единиц в каждом из них дают сведения о структуре разных языковых семей.

Гендерные стереотипы имеют специфический характер влияния на процесс эволюции лексических единиц. Именно социальные нормы и представления о роли мужчин и женщин в обществе влияют на выбор и использование определенных слов и выражений для обозначения мужчин и женщин. Поэтому сопоставительно-сравнительный анализ эволюции лексических единиц в разных языках, способствует выявить общие тенденции и различия в процессе эволюции лексических единиц. Например, социальные изменения и технологический процесс связанные с изменением значений слов, помогают появлению новых слов и выражений и имеют реакцию на исчезновение старых.

В данной работе использовано как первичные, так и вторичные источники, включая лингвистические и социологические исследования, анализ текстов и международные стандарты. Исследование будет основано на сравнительном анализе различных языков и культур, чтобы выявить общие тенденции и различия в эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин.

В итоге, данная статья позволит более глубоко понять процесс эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин, в разных языках и его связь с социальными нормами и ценностями. Это исследование будет полезно как для специалистов в области лингвистики и социологии, так и для всех, кто интересуется развитием языка и его связью с обществом.

Исследование такого типа является актуальным, так как оно позволяет глубже понять, как меняется восприятие и представление о половой идентичности в различных культурах и языках. С учетом современных изменений в обществе и стремления к гендерной равноправности, изучение эволюции лексики, связанной с обозначением мужчин и женщин, поможет раскрыть тенденции, связанные с изменением языковых норм и стереотипов половой идентичности. Кроме того, данное исследование может иметь практическую значимость для разработки политик и стратегий, направленных на достижение гендерного равенства и устранение дискриминации на основе пола.

Объектом и предметом исследования являются лексические единицы, используемые для обозначения мужчин и женщин в различных языках, и процесс их эволюции. В данной работе исследуются изменения в использовании и семантике таких лексических единиц, а также факторы, влияющие на эти изменения. Исследование направлено на выявление общих закономерностей

и различий в эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин, в разных языках и на основе полученных результатов предлагает объяснения и интерпретации этих изменений.

Исторический обзор эволюции лексических единиц обозначающих мужчин и женщин в разных языках представляет собой интересную и многогранную тему, которая позволяет рассмотреть влияние социокультурных и исторических факторов на формирование и изменение лексических средств, используемых для обозначения полов.

Эволюция лексических единиц в древних языках является важным аспектом изучения данной темы. Древние языки, такие как древнегреческий, древнеегипетский, древнеримский и другие, отличаются особенностями, связанными с культурой и общественным устройством того времени. В этих языках можно наблюдать различные способы обозначения мужчин и женщин, а также изменения, происходящие в течение времени[1].

Начнем с рассмотрения древнегреческого языка. В этом языке существовали различные слова для обозначения мужчин и женщин, и часто они отличались по своему значению и оттенку. Например, слово «ἀνήρ» (андр) обозначало взрослого мужчину, обладающего полной гражданской правоспособностью, в то время как слово «ἀνδρεία» (андрея) имело значение «мужественность». Слово «γυνή» (гини) обозначало женщину, а слово «θήλυς» (тилус) использовалось для обозначения самки животных[2].

В древнеегипетском языке также можно наблюдать различные способы обозначения мужчин и женщин. Здесь слово «rm» (рм) обозначало женщину, а слово «rw» (рв) использовалось для обозначения мужчины. Однако, в древнеегипетском языке существовали и другие слова, которые обозначали мужчин и женщин, и часто они имели оттенки, связанные с социальным статусом или возрастом[3].

Древнеримский язык также предлагает интересные примеры эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин. В этом языке слово «vir» (вир) использовалось для обозначения мужчины, а слово «mulier» (мулиер) - для обозначения женщины. Однако, в древнеримском языке существовали и другие слова для обозначения мужчин и женщин, которые имели оттенки, связанные с социальным статусом или возрастом.

Эволюция лексических единиц обозначающих мужчин и женщин в древних языках связана с различными факторами. Одним из них является социокультурная среда, в которой функционировал язык. В разных обществах и культурах существовали свои стереотипы и представления о роли мужчин и женщин, и это отражалось в лексике. Например, в древнегреческом обществе мужчина считался главой семьи и обладателем политической власти, поэтому существовали различные слова для обозначения мужчин с разным социальным статусом[4].

Другим фактором, влияющим на эволюцию лексических единиц, является исторический контекст. В разные исторические периоды происходили изменения в общественном устройстве и роли мужчин и женщин, что отразилось на лексике. Например, в древнеримском обществе в период Республики мужчины имели больше прав и привилегий, чем женщины. Однако, с появлением Империи и изменением социально-политической системы, роль женщин начала меняться, что отразилось и на лексике.

Также важным фактором, влияющим на эволюцию лексических единиц, является языковой контакт и взаимодействие с другими языками. В ходе исторического развития языков происходили заимствования и адаптации слов из других языков, что также могло повлиять на обозначение мужчин и женщин. Например, в древнегреческом языке можно наблюдать влияние древнеегипетского и древнеримского языков, что отразилось на лексике.

В заключение, эволюция лексических единиц обозначающих мужчин и женщин в разных языках, особенно в древних языках, представляет собой интересную тему для исследования. Различные факторы, такие как социокультурная среда, исторический контекст и языковой контакт, оказывали влияние на формирование и изменение лексических средств, используемых для обозначения полов[5]. Изучение этих изменений позволяет лучше понять исторические и социокультурные аспекты общества, а также влияние языка на формирование представлений о мужчинах и женщинах.

[1] Лобковская Л.П. Иноязычные слова в лексической системе языка // Вестник ЧелГУ. 2008. №37.

[2] Кузнецов А. М. Феминизм и лингвистика: гендерные аспекты языка // Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты. 2005. №1.

[3] Дежина Т.П. Этапы становления концепта «Гендер» в зарубежной и отечественной лингвистике // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. №4-1 (70).

[4] Вахотин А.А. Особенности восприятия слов русского языка различной длины в условиях шума // Человек. Культура. Образование. 2015. №4 (18).

[5] Войченко В.М. Отражение гендерных стереотипов в языке и культуре // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание. 2009. №1.

В заключение данной статьи, можно сделать следующие выводы.

В ходе исторического обзора эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в разных языках, было выявлено, что эта эволюция происходит под влиянием различных факторов, таких как социокультурные, политические и экономические изменения в обществе. В разных языках можно наблюдать различные паттерны эволюции лексических единиц, отражающие разные социокультурные представления и гендерные стереотипы.

Гендерные стереотипы играют значительную роль в эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин. Они формируются и поддерживаются в обществе, и язык является одним из инструментов, с помощью которого эти стереотипы репродуцируются и укрепляются. Например, в некоторых языках существуют различные суффиксы или окончания, указывающие на пол человека, что может создавать различия в восприятии и оценке мужчин и женщин.

Сравнительный анализ эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в разных языках, позволяет выявить общие тенденции и различия. Например, во многих языках наблюдается увеличение числа нейтральных терминов, которые не указывают на пол человека. Это связано с изменением социокультурных представлений о гендере и стремлением к равноправию между мужчинами и женщинами.

Современные тенденции в эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в разных языках, связаны с изменением социальных и политических условий. В современном обществе все больше обращается внимание на гендерное равенство и нейтральность языка. Это приводит к появлению новых терминов и пересмотру старых, чтобы они отражали новые социальные реалии.

Отсюда вывод, что эволюция лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в разных языках, является сложным и многогранным процессом, который зависит от множества факторов. Гендерные стереотипы, феминизм, социокультурные изменения и политические условия – все они оказывают влияние на формирование и развитие языка. Изучение этой темы позволяет лучше понять социальные и культурные аспекты общества и языка, а также способствует более глубокому осознанию и преодолению гендерных неравенств.

Rezyume. This article examines the evolution of lexical units denoting men and women in various languages. Using the method of comparative analysis of various languages and cultures, general trends and differences in the evolution of lexical units denoting men and women are identified.

Резюме. Данная статья рассматривает эволюцию лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин в различных языках. По средствам метода сопоставительно-сравнительного анализа различных языков и культур, выявляются общие тенденции и различия в эволюции лексических единиц, обозначающих мужчин и женщин.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA "BOYLIK" KONSEPTINING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI

Qulmamatova Muattar Otabek qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti
xorijiy til nazariyasi va metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan e'tibor kundan kunga ortib bormoqda. Mamlakatimizda chet tillarini o'rganishga va o'qitishga yaratilayotgan barcha imkoniyat, shart-sharoitlar esa til o'rganish jarayonini jadal rivojlanishiga zamin bo'lmoqda. Chet tilini o'rganishda madaniyat muhim rol o'ynaydi, shu jumladan maqollar ham. Maqollar – til va madaniyatning bir bo'lagi. Insonni ezgulikka chorlash, hayot haqiqatini anglatishda hamma zamonlarda maqollardan keng foydalanilgan. Shuningdek, ulardan farzand tarbiyasida ham foydalanib kelinadi, chunki maqollarda biz odob normalari, hamda millatga xos bo'lgan madaniyat belgilarini ko'rishimiz mumkin. Maqollarga bo'lgan qiziqishning sabablarini izlar ekanmiz, tilshunoslarning turfa fikrlariga duch kelamiz. Ulardan birida maqollar millat madaniyatining in'ikosi sifatida talqin etilsa, boshqasida millatning o'z hayotiy tajribasidan kelib chiqib paydo bo'lganligi haqida ta'kidlanadi.

Har bir xalqning milliy-ma'naviy madaniyatini[1] aks ettiruvchi yaxlit bir butunlik mavjud – bu, albatta, o'sha sotsiumning asrlar oshgan, katta ma'naviy ozuqa beruvchi maqollari hisoblanadi. Millatlarning og'zaki yoki yozma yodgorligini olib qaraylik, unda xalq xotirasida elas-elas saqlanib kelayotgan asotir-afsonalar, uzoq tarix qa'ridagi ibtidoiy tasavvur va tushunchalar, asrlar davomidagi kuzatishlardan xosil bo'lmish hayotiy hikmatlar qaymog'i-insoniy tafakkur tajribasining in'ikosini ko'ramiz. Maqollarni o'rganish - bu o'tmish va kelajak o'rtasidagi oltin ko'prikdir. Bu ma'naviy boyliklarimiz sirasiga xalq maqollari va matallari kiradi, ularni paremiologik birliklar sifatida o'rganamiz. Ingliz va o'zbek xalq maqollari ham ana shunday ming yillar ichida yig'ilib, sayqal topgan ilmiy-badiiy tafakkur hosilasi sifatida yuzaga kelgan, xalq orasida aytilib, avloddan avlodga eng yaxshi ma'naviy meroslardan biri bo'lib o'tib keladi. O'tmishda yaratilib va ishlatilib kelinayotgan eng yaxshi maqollar, xalq donishmandlarining namunasi sifatida, hozir ham juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Bunday maqollar va hikmatli so'zlar har bir xalqning ma'naviy boyligining qimmatbaho xazinasini tashkil etadi[2].

Maqollar xalq turmush tajribasida sinalgan, asrlar osha o'z isbotini topgan purma'no hikmatlardir. O'zbek tilshunosligida bu borada bir qator ishlar qilindi. Jumladan, maqollarda tasviriy vositalar, uslubiyat masalasi tahlil etilgan va o'zbek tilidagi paremalar lug'ati e'lon qilingan[3]. O'zbek tilidagi paremalarning mazmuni, lingvistik xususiyatlari, maqol hamda matallarning farqli va o'xshash jihatlari tilda tutgan o'rni tadqiq etilgan[4]. O'zbek tilidagi paremalar lisoniy madaniy konsept[5] asosida tasniflangan, "sabr" , "ota-onaga hurmat", " bolajonlik", " or-nomus", "saxiylik", "mehmondo'stlik", konseptlari dorasidagi paremalar orqali mental xususiyatlar, stereotiplar lingvokulturologik aspektda tahlil qilingan[6].

Maqollar ingliz madaniyatida ham yuksak darajada qadrlanadi va buni isbotini yahudiylik va xristianlikda muqaddas hisoblangan diniy kitob –Bibliyada[7] ko'rishimiz mumkin. Bibliyada insonlarni ezgu ammallarga chorlovchi maqollar aks etgan. Ko'plab ingliz paremiologlar A.Teylor, V.Mider, A.Dandis,

[1] Soatmurodova Sh. Z. (2023). Analysis of the borrowings related to the field of "attar" in english and uzbek languages. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 95–97. Retrieved from https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/966

[2] Qulmamatova M.O., Safarova F.N. (2021). The Features of a Good Translator in Translating Medical Terms. Analytical journal of education and development, (2181-2624) https://www.sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/526/505

[3] Бердиёров Ҳ., Расулов Р., Узбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент, 1984.

[4] Жўраева Б. Мақол ва маталларнинг ўхшаш ва фарқли хусусиятлари. – Т., 2004; шу муаллиф. Мақолларнинг синономик луғати. – Т., 2005.

[5] Qulmamatova M.O. (2023). The Role of Concept in Linguistics. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1(10), 50–53. Retrieved from https://grnjournal.us/index.php/AJRCS/article/view/1861

[6] Холманова З., Валиева Г., Муҳаммадиева Д., Ўзбек тилидаги паремиялар тадқиқи. – Тошкент, 2022.

[7] Bibliya – xudoning kalomi, barcha insonlarga yo'llangan, dunyo va odamzodning paydo bo'lishi va oxirat sirini ochib beruvchi muqaddas kitobidir. Uning asosiy mavzusi – yagona Haqning fazilatlari va insoniyat bilan munosabati haqidadir.

B.J.Uayting maqollar va ularning muammolarini chuqur tahlil qilgan va o‘rgangan.

The proverb and related forms have long been objects of general interest and the occasion of many books, but they have attracted little serious and thorough study . . . The definition of a proverb is too difficult to repay the undertaking; and should we fortunately combine in a single definition all the essential elements and give each the proper emphasis, we should not even then have a touchstone. An incommunicable quality tells us this sentence is proverbial and that one is not. Hence no definition will enable us to identify positively a sentence as proverbial.” Archer Taylor[1]. Ya’ni ingliz paremilogi Archer Taylor maqol haqida shunday ta’rif beradi:

“Maqol va unga aloqador shakllar uzoq vaqtdan beri umumiy qiziqish ob’ekti va ko‘plab kitoblar uchun asos bo‘lib kelgan, ammo ular kam odamni jiddiy va puxta o‘rganishga jalb qilgan. Maqolga ta’rif berish murakkab jarayon bo‘lib, unga ma’lum bir andaza bera olmaymiz, biz maqolning barcha elementlariga urg‘u berishimiz muhim. Maqolni oddiy gap yoki maqol ekanligini aniqlash uchun aniq ta’rif mavjud emas”- deyilgan.

“Boylik” so‘zining[2] turli tizimli tillarda izohlarini o‘rganib chiqqanda, boylik –sog‘lik, baxt, hukmdorlik, mo‘l-ko‘lchilik, turli moddiy narsalar va ma’naviy abstraktlarni ifodalashini aniqladik. “Boy” rus tilida “богатый’’ so‘zi lotincha *fortunatus* bilan o‘xshashlik bilan yaratilgan, ya’ni *fortuna* otidan (boylik, baxt, taqdir, xudolar tomonidan saqlanadi). Xuddi shunday holat quyidagi leksemalarda ham kuzatiladi: qadimgi hind tilidagi *“bhagas”* so‘zi “mulk, baxt, ulush; lordni in’om qilish’’, lotincha *dives* (boy) so‘zi *deus* (xudo) nomi bilan ifodalanadi. Shunday qilib, rus tilida “boylik” leksik birligi etimologik jihatdan “hukmronlik”, “lord – kuch” so‘zi bilan bog‘langan, “hukmronlik kuchini beradigan janob” ma’nosini anglatadi. Ingliz tilidagi “rich” (“boy”) qadimgi inglizcha “kuchli, boy” degan ma’noni anglatadi. U german tilidan kelib chiqqan va gollandcha *rijk* va nemischa *reich* so‘zlari bilan bog‘liq.

O‘zbek mentalitetida “boylik” konsepti keng ma’noda qo‘llanuvchi tushuncha. E.Begmatov, A.Madvalievlar taxriri ostida chiqarilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da o‘zbek tilida “boylik” oti o‘z ichiga turli semantik til ma’nolarini olib, ko‘p sonli so‘zlar oilasining semantik markazi hisoblanadi. Avvalo biz “boylik” so‘zning lug‘atdagi ta’rifiga ko‘ra “boy bo‘lishlik, boy mavqei, mol-mulkning yig‘indisi, majmui, mo‘llik” degan ma’nolarni anglatadi.

Ushbu tadqiqot doirasida biz avvalo hadislarda “boylik” konseptini uchratamiz. Ya’ni “sog‘liq ham, boylik ham Allohning sinovi”. Bundan tashqari buyuk allomamiz Farobiy shunday degan - Hukumat rahbarida quyidagi 12 ta tug‘ma sifatlar jam bo‘lmog‘i joiz: xushbichimlik, fahm-farosatlilik, o‘tkir xotira, idroklilik, so‘zga chechanlik, ilmga chanqoqlik, har bir ishda me’yorni saqlay bilish, halollikka muhabbat va yolg‘onga nafrat, olijanoblik, boylikka nafrat, adolatparvarlik, qat’iylik. Bu hikmatli so‘z boylikni salbiy so‘z sifati ishlatilganligidan darak. O‘zbek etnosmadaniyatida ham “boylik” konseptini ifodalovchi judda ko‘plab purma’no maqollar mavjud.

Har qanday tildagi istalgan maqolning o‘zga tildagi ekvivalentini topish uchun uning kelib chiqish tarixiga e’tibor berish zarur. Agarda maqollarga bo‘lgan qiziqish Shumerlar yozuvi yoki Aristotelning falsafiy ishlari davridan buyon mavjudligini hisobga olsak, bu masalaning qanchalik muhim va tarixiy ekanligini anglaymiz.

Bibliyadan olingan qariyb ming yillik pandnasihatda boylarni va kambag‘allarni ya’niki butun insoniyatni Olloh yaratgaligi aytilgan maqol[3] : *The rich and the poor have this in common: the Lord made them both* (Boy va kambag‘alning umumiy tomoni bor: Rabbiy ikkalasini ham yaratgan). Islom dinida ham Olloh yaratguvchi ekanligi va jamiyki mahluqotlarni yaratganligi hadislarda keltirilgan, o‘zbek tilida *“Tangri – yaratguvchi”* maqoliga teng.

Har bir xalqda boylar (mulki ko‘p insonlar) hurmatga ega. Ularning ayblari ko‘rmaganga olinadi, noto‘g‘ri fikrlari ham ma’qullanadi. Ingliz madaniyatida boylarga nisbatan ko‘p ishlatiladigan, ommalashgan maqollardan biri: *Rich men have no faults* (Boy erkaklarning aybi bo‘lmaydi). O‘zbek paremiyalarida shu ma’nodagi ko‘plab maqollarni uchratishimiz mumkin. *Boy hech qachon aybdor emas, Og‘zi qiyshiq bo‘lsa ham boyning o‘g‘li gapirsin, Ko‘zi ko‘r bo‘lsa ham, boy bolasi gapirsin, Boyning og‘zi qiyshiq bo‘lsa ham, so‘zi to‘g‘ri, Og‘zi qiyshiq bo‘lsa ham, boyning gapi ma’qul.*

M.M.Karomatova va H.S.Karomatovlarning “Proverbs-maqollar-poslovitsi” nomli lug‘atida keltirilgan izohga ko‘ra, inglizcha *Adversity makes a man wise, not rich* maqolini o‘zbek tiliga “musibat insonni boy emas, dono qiladi” ma’nosini beradi. Bu maqolga o‘zbek tilida *Zamon seni o‘qitar, tayoq*

[1] Archer Taylor’s “Thye Proverb” (1931) https://www.amazon.som/Proverb-Index-Archer-Taylor/dp/1888215712

[2] QulmamatovaMuattar Otabek qizi. (2023). The Role of Concept in Linguistics. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1(10), 50–53. Retrieved from https://grnjournal.us/index.php/AJRCS/article/view/1861

[3] Yadigarova S.B. (2023). Analysis of Clothing Component Proverbs in English and Uzbek. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 1(10), 353–356. Retrieved from https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/2017

seni so‘kitar. Sabog‘ingni bilmasang, Do‘konda bo‘z to‘qitar maqoli[1] ekvivalent sifatida berilgan. Ma’lumki, maqollar odatda so‘zma – so‘z tarjima qilinmaydi. Ushbu maqolda “ Hayotdagi qiyinchiliklar insonni boy qilmasligi mumkin lekin don ova aqlli qiladi, johillik bilan o‘qimay, hunar o‘rganmay, ishga bo‘yin egmay, yallo qilib yuraman deganing bilan zamonning o‘zi, tirikchilikning o‘zibunga yo‘l qoymaydi, seni o‘qishga ham, hunar o‘rganishga ham, ishlashga ham majbur qilib qo‘yadi.

Maqollardan tarjima darslarida ham foydalanish mumkin, chunki ularni o‘z ona tilidagi ekvivalentlarini qidirish asnosida o‘quvchi ko‘proq ma’lumotga ega bo‘ladi. Ikki tilda berilgan maqollardagi turli xil stilistik uslublar, qochirimlar, so‘z o‘yinlari mavjudligini hisobga olib, stilistika darslarida ham maqollardan foydalanish mumkin. Bu orqali ingliz va o‘zbek ma’daniyati haqida chuqur bilimga ega bo‘ladi.

Rezyume. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “boylik” konseptini ifodalovchi maqollarning ekvivalent hususiyatlari yoritilgan. Xorijiy tillarni o‘rgatish jarayonida xalq maqollaridan foydalanishga e’tibor qaratilgan va buning afzal tomonlari haqida bahs yuritilgan. Muallif maqollarning inson hayotida tutgan o‘rni va har bir xalqqa mansub maqollardan ingliz tili darslarida foydalanish muhimligi aks etgan.

Resume. The article describes the equivalent features of proverbs expressing the concept of “wealth” in English and Uzbek languages. Emphasis is placed on the use of folk proverbs in the process of teaching foreign languages, and the advantages of this have been discussed. The role of the author’s proverbs in human life and the importance of using proverbs belonging to each nation in English lessons are reflected.

Резюме. В статье описаны эквивалентные особенности пословиц, выражающих понятие «богатство» в английском и узбекском языках. Сделан акцент на использовании народных пословиц в процессе обучения иностранным языкам и обсуждены преимущества этого. Отражена роль авторских пословиц в жизни человека и важность использования пословиц, принадлежащих каждому народу, на уроках английского языка.

[1] Proverbs-мақоллар-пословицы // Тузувчилар: М.М.Кароматова, Ҳ.С.Кароматов. – Тошкент: Меҳнат, 2000. – Б.5.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

OFFICIAL DOCUMENTS IN DARI LANGUAGE, ITS TRANSLATION CHALLENGES

Farzana Nabi,
Termez State University 2nd semester master student of English language Linguistics

Scientific supervisor:
Associate Professor **Abdulla Xudayqulov Eshquvvatovich**

Recent research has shown the cultural component of many lexical units For instance, points out that "the meaning of words provides the best evidence for the reality of cultures as ways of speaking, thinking and living." Official documents are essential tools in the functioning of any society[1].

They serve as a means of communication, record-keeping, and verification of information. Official documents can take many forms, including government-issued identification cards, birth certificates, marriage licenses, passports, and academic transcripts. These documents are considered to be authoritative and legally binding, and they play a crucial role in various aspects of our lives[2].

The adoption of Dari as the official language of Afghanistan reflects the country's diverse linguistic and cultural heritage. Dari has a long history in the region, dating back to the Persian Empire and the spread of Islam. It has been influenced by various languages and dialects over the centuries, including Arabic, Turkic, and Pashto. One of the main reasons for Dari being chosen as the official language of Afghanistan is its widespread use and acceptance among the population. It is spoken by a majority of Afghans, particularly in urban areas and among the educated elite. Dari is also the language of literature, poetry, and art in Afghanistan, with a rich tradition dating back centuries. In addition to its cultural significance, Dari plays a crucial role in the functioning of the Afghan government and administration.

Terminology problems in translation.

It is one of the leading forms of scientific thinking and it is related to the concepts of understanding and perception of meaning. Almost every term in a scientific text is a lexical unit, and it expresses one of the meanings of special lexical units. These lexical units belong to the category of terms.

In general, a term is a word or phrase that is specific to a certain field in the field of science and technology. The term has clear semantic boundaries in linguistics. It follows that terms are a system of concepts reinforced by verbal expressions related to a particular discipline. If a word in common language (except for a term) has many meanings, but it falls into the category of terms, then this word will have a specific meaning, and its meaning in the term will be used in the translation.

Therefore, one of the main mistakes that a translator makes when translating a scientific text is that he does not have enough skills to use scientific dictionaries or does not have a clear knowledge of the subject specific to the term - this situation is even his own. can also be observed in the mother tongue. In terms of usage and quantity, specialized vocabularies of terms are more widely used in scientific method texts than other types of vocabularies. They are: nomenclature names, professional vocabulary and terms, professional jargon, etc. This lexicon is widely used in all areas of scientific text (i.e. text classification, text structure and its function, text components and factors are also taken into account). On average, terminological or terminological vocabulary makes up 20% of the total vocabulary of scientific texts.

Grammatical problems in translation.

The style of scientific communication has its own grammatical features. For example, when some texts are translated from English to Uzbek, in some cases the lexical meaning is lost and the verbs have an abstract meaning. For example:

- It seems very interesting.
- He probably got a cold - Maybe he got a cold.
- Ali feels himself strange - Ali feels himself strange.

[1] Inchaurralde C. (2003). "Marked communication and cultural knowledge in lexis", in C. Zelinsky- Wibbelt (ed.) Text, Context, Concepts. Berlin: Mouton de Gruyter: 179-196.

[2] Wierzbicka A. (2008). "A conceptual basis for intercultural pragmatics and world-wide understanding", in M. Pütz and J. Neff-van Aertselaer (eds.) Developing Contrastive Pragmatics. Berlin: Mouton de Gruyter: 3-45.

In these cases, we can see that the semantic load falls on verbs instead of noun phrases. In other words, verbs perform an important grammatical function in these sentences. Also, abstract verbs are often used in scientific method texts in English:

- Many houses were built in short term - Many houses were built in short term;

- Some new planets were discovered in mid of 2000's. As can be seen in the above examples, abstract nouns are also widely used in English, and the main focus is on verbs, that is, on passive participles. Another interesting aspect of the study is that in today's linguistics, the percentage of use of present tense verbs in English is equal to that of past tense verbs, which of course depends on the context of the scientific text.

In general, a scientific text must have a clear statement of logic, and translating this logic into a correct and high-quality translation is one of the most important tasks of a translator. Texts in the scientific style, in most cases, have a homogeneous appearance, but these texts have expressive features. In such texts, interrogative sentences are rarely used, even if they are used, they are directed to draw the attention of the reader who is familiar with the text. One of the characteristics of scientific texts is that emotional expressions are not used[1].

Official documents, laws, and regulations are written in Dari, and government officials are required to be proficient in the language. Dari is also used in the media, including newspapers, television, and radio, further solidifying its status as the official language of Afghanistan. Furthermore, Dari is an important tool for national unity and cohesion in Afghanistan. The country is home to a diverse population with various ethnicities, languages, and dialects. By adopting Dari as the official language, Afghanistan promotes a sense of common identity and belonging among its citizens. Dari serves as a unifying force that transcends ethnic and regional differences, fostering a sense of national pride and solidarity.

Dari's status as the official language of Afghanistan is a reflection of its historical, cultural, and linguistic significance in the country. It serves as a symbol of national unity and identity, while also playing a practical role in government, administration, and communication. Dari's rich literary tradition and widespread use make it a fitting choice for the official language of Afghanistan, embodying the country's diverse heritage and shared history. One of the primary functions of official documents is to establish and verify one's identity. Government-issued identification cards, such as driver's licenses and passports, are used to confirm a person's identity and citizenship. These documents are required for various activities, such as opening a bank account, applying for a job, or traveling internationally. Without official identification, individuals may face difficulties in proving who they are and accessing essential services. Official documents also serve as a record of important life events. Birth certificates, marriage licenses, and death certificates are examples of documents that record significant milestones in a person's life. These documents are used for legal purposes, such as applying for a marriage license or claiming inheritance rights. They also provide valuable information for genealogical research and historical documentation.

In addition to personal identification and record-keeping, official documents play a crucial role in maintaining security and order in society. For example, government-issued permits and licenses regulate various activities, such as driving, hunting, and operating a business. These documents ensure that individuals meet certain qualifications and adhere to specific regulations, thereby promoting public safety and accountability.

Furthermore, official documents are used in legal proceedings to establish facts and evidence. Legal documents, such as contracts, deeds, and court orders, are binding agreements that outline rights, responsibilities, and obligations between parties. These documents are crucial in resolving disputes, enforcing laws, and upholding justice. Official documents are essential tools that serve various functions in society. They establish and verify identities, record important life events, maintain security and order, and provide evidence in legal proceedings. Without official documents, individuals would face challenges in proving their identities, accessing services, and upholding their rights. Therefore, it is crucial to recognize the importance of official documents and ensure their accuracy, integrity, and security.

Translation is a complex process that involves transferring meaning from one language to another while maintaining the original intent and tone of the text. However, there are numerous challenges that translators face when attempting to accurately convey the message of a source text in a target language. These challenges can range from linguistic differences to cultural nuances, making translation a difficult and often misunderstood art. One of the main problems that translators encounter is the issue of linguistic differences between languages. Each language has its own unique grammar, syntax, and vocabulary, which can make it difficult to find exact equivalents for words and phrases in another lan-

[1] Kuvonov Z. (2020). The history of the origin of words related to the German language.

guage. This can lead to inaccuracies in translation, as the meaning of a word or phrase in one language may not have a direct equivalent in another. For example, idiomatic expressions and colloquialisms can be particularly challenging to translate, as they often have no direct equivalent in another language.

Another common problem in translation is the issue of cultural differences. Every culture has its own set of beliefs, values, and customs, which can greatly influence the meaning of a text. Translators must be aware of these cultural nuances in order to accurately convey the message of a source text in a target language. Failure to do so can result in misunderstandings or misinterpretations of the text, leading to a loss of meaning and impact. In addition to linguistic and cultural challenges, translators also face the issue of maintaining the style and tone of a text in translation. Different languages have different conventions for style and tone, which can make it difficult to capture the original voice of a text in translation. For example, a text that is written in a formal tone in one language may come across as too stiff or formal in another language if the translator does not take into account the stylistic differences between the two languages.

Despite these challenges, there are several solutions that translators can employ to overcome the difficulties of translation. One solution is to use a team of translators who are proficient in both the source and target languages, as well as knowledgeable about the cultural nuances of both languages. This can help ensure that the translation is accurate and culturally sensitive. Another solution is to use translation tools and software that can help streamline the translation process and ensure consistency in terminology and style.

Translation is a complex and challenging process that requires careful attention to linguistic, cultural, and stylistic differences between languages.

In the table below[1], we have shown an example of translation from Dari to English and Uzbek:

Chamber of industry	اتاق صنایع	Sanoat palatasi
Clearance	ترخیص کالا از گمرک	Bojxona rasmiylashtiruvi
Cottage, Cabin	اطاق کوچک، کابین	kabina
Union	اتحادیه	Ittifoq
Universal postal union	اتحادیه پستی جهانی	Umumjahon pochta ittifoqi
Customs union	اتحادیه گمرکی	Bojxona ittifoqi
Ports and warehouses office	اداره بنادر و انبارها	Portlar va omborlar idorasi
Export regulation office	اداره تظارت بر صادرات	Eksportni tartibga solish idorasi
Account office	اداره حسابداری	Hisob idorasi, buxgalteriya
Legal office	اداره قضایی	Yuridik idora
Division	اداره کل قیمت	Bo‘lim
Central administration of customs	اداره کل گمرک	Markaziy bojxona boshqarmasi

Translators must be aware of these challenges and employ effective solutions to ensure that the meaning and intent of a text are accurately conveyed in translation. By understanding the problems that translators face and implementing appropriate solutions, we can improve the quality and effectiveness of translation in an increasingly globalized world. Translation is a complex process that involves transferring meaning from one language to another while maintaining the original intent and style of the text. When it comes to translating from Dari to English, there are several key principles that translators must keep in mind in order to produce an accurate and effective translation. One of the most important principles of Dari to English translation is maintaining the tone and style of the original text. Dari is a rich and poetic language, and it is important for translators to capture the beauty and elegance of the original text in their English translation. This means paying close attention to the nuances of the Dari language, such as its use of metaphor, imagery, and wordplay, and finding equivalent expressions in English that convey the same meaning and feeling. Another key principle of Dari to English translation is accuracy. Translators must strive to convey the meaning of the original text as faithfully as possible, while also taking into account the cultural and historical context in which the text was written. This may involve researching the background of the text, consulting with experts in the field, and making informed decisions about how best to render certain phrases or idioms in English. In addition to accuracy

[1] Begmatova G., Nadim M. H. (2024). Dictionary of international customs and trade terms. – Terdu, NMM bosmaxonasi: 97-98.

and style, translators must also consider the intended audience of the translation. Different audiences may have different expectations and preferences when it comes to language and style, so translators must be mindful of who will be reading the translated text and adjust their approach accordingly. One of the challenges of translating from Dari to English is the differences in grammar and syntax between the two languages. Dari is a highly inflected language, with a complex system of verb conjugations and noun declensions, while English is more analytical and relies on word order to convey meaning. Translators must be aware of these differences and find creative ways to convey the same meaning in English without sacrificing clarity or readability. Overall, translating from Dari to English requires a deep understanding of both languages, as well as a keen eye for detail and a sensitivity to the nuances of language and culture. By following these principles and approaching the task with care and diligence, translators can produce translations that are faithful to the original text while also engaging and effective in English.

The principles of Dari to English translation are rooted in accuracy, style, and audience awareness. By adhering to these principles and approaching the task with skill and sensitivity, translators can produce translations that are both faithful to the original text and engaging for English-speaking readers.

Rezyume. Ushbu maqolada dari tilidagi rasmiy hujjatlar, uning tarjima muammolari ochilib berilgan, shuningdek, afg‘on dari nomi bilan ham tanilgan, Afg‘onistonning ikki rasmiy tillaridan biri, ikkinchisi - pashtu tili. Bu hind-eron tillarining Eron bo‘limiga kiradi va Afg‘onistonda aholining salmoqli qismi so‘zlashadi. Dari tili hukumat, ommaviy axborot vositalari va ta’lim sohasida qo‘llaniladi.

Resume. In this article, official documents in Dari, also known as Afghani Dari, is one of the two official languages of Afghanistan, the other being Pashto. It belongs to the Iranian branch of Indo-Iranian languages and is spoken by a significant part of the population in Afghanistan. Dari is used in government, media and education.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ЛЕКСИКИ НА СОЗНАНИЕ И ПОВЕДЕНИЕ ЛЮДЕЙ

Жаббарова Наргиза Исламжановна,
Раджапова Наталья Базаровна,
кафедра русского языкознания,
Термезский государственный университет

В современном обществе вопросы гендера и равенства полов стали одними из наиболее актуальных и обсуждаемых. Одним из аспектов, который привлекает все большее внимание и исследований, является влияние гендерной лексики на сознание и поведение людей. Гендерная лексика – это набор слов и выражений, которые связаны с определенными половыми ролями и стереотипами. Она играет важную роль в формировании представлений о гендере и влияет на то, как люди воспринимают себя и других, а также на их поведение.

В лингвистике важно знать, какие слова и выражения относятся к гендерной лексике и как они формируются и эволюционируют со временем. Для этого формируются различные подходы к определению гендерной лексики и ее роли в обществе.

Гендерная лексика имеет специфическое влияние на сознание и восприятие людей. Одновре-

менно гендерная лексика может формировать стереотипы о мужчинах и женщинах, а также она может влиять на самооценку и самоидентификацию людей. Социолингвистические и гендерные исследования показывают, как гендерная лексика может влиять на наше понимание себя и других[1]. Например, гендерная лексика может влиять на выбор профессии, предпочтения в развлечениях и общении, на наше поведение в отношении других людей и наших ожиданий от них.

Сегодня можно видеть как гендерная лексика часто используется в рекламе, кино и телевидении, и как она может влиять на наши представления о мужчинах и женщинах. Именно гендерные исследования с лингвистическим наклоном показывают, как гендерная лексика в медиа влияет на наше восприятие и понимание гендерных ролей.

Глобализация способствует изменению которые происходят в гендерной лексике в современном обществе, а они в свою очередь отражают изменения в представлениях о гендере и равенстве полов[2].

Исследование о влиянии гендерной лексики на сознание и поведение людей является чрезвычайно актуальным в современном обществе, где вопросы гендерного равенства и стереотипов все еще остаются важными. Язык играет ключевую роль в формировании наших мыслей, убеждений и поведения, и гендерная лексика, которая отражает социальные роли и ожидания, может оказывать непосредственное влияние на наше восприятие себя и других людей. Исследование этой темы[3] позволит лучше понять, какие эффекты оказывает гендерная лексика на наше сознание и поведение, и какие изменения в языке могут способствовать созданию более равноправного и инклюзивного общества.

В данной статье объектом исследования является гендерная лексика, которая включает в себя слова, выражения и концепции, связанные с различными гендерными ролями и стереотипами. Предметом исследования является влияние этой лексики на сознание и поведение людей, включая их восприятие себя и других, формирование стереотипов, принятие решений и взаимодействие в обществе. Работа направлена на выявление механизмов воздействия гендерной лексики на наше мышление и действия, а также на поиск путей изменения негативного влияния стереотипов и создания более демократичной среды.

Гендерная лексика – это набор слов и выражений, связанных с понятиями пола и гендера. Она отражает социальные и культурные нормы, стереотипы и представления о женщинах и мужчинах в обществе. Гендерная лексика является важным инструментом формирования и поддержания гендерных ролей и идентичности.

История гендерной лексики связана с развитием общества и изменением представлений о роли полов в нем. В различные исторические периоды гендерная лексика претерпевала изменения, отражая социокультурные тенденции и изменения в гендерных отношениях[4].

В древних обществах гендерная лексика была четко разделена по половому признаку. Существовали различные слова и выражения, обозначающие мужчин и женщин, и часто они имели разное значение или оттенок. Например, в древнегреческом языке существовали два разных слова для обозначения мужчины и женщины – «андро» и «гине». Это отражало иерархию полов и статус женщин в обществе.

С развитием различных религии и формированием средневековой культуры гендерная лексика стала более жесткой и ограниченной. Женщины часто описывались через отрицательные атрибуты, а их роль в обществе была ограничена. Мужчины, напротив, описывались как сильные и властные. Это отразилось и в языке, где появились новые слова и выражения, связанные с гендерными стереотипами и неравенством.

В эпоху Просвещения и промышленной революции гендерная лексика начала меняться под влиянием новых идей и социальных движений. Женщины стали более активно участвовать в общественной и политической жизни, и их роль в обществе стала меняться. В языке появились новые слова и выражения, обозначающие новые социальные роли и статусы женщин. Например, слово «феминизм» было введено в употребление в конце XIX века и стало символом борьбы за равноправие женщин.

В XX веке гендерная лексика продолжила эволюционировать под влиянием феминистского движения и других социальных движений. В язы-

[1] Zinukowa N. Особенности проявления гендерных стереотипов в текстах англоязычной публицистики: переводческий аспект // Polylogue. Neophilological Studies. – 2013. – №. 3. – С. 235-242.

[2] Белова В. Ф., Лебеденко Г. А., Шавкун Н. С. Языковое выражение гендерного статуса в немецком языке: за и против // Филологические науки. – 2024. – Т. 17. – №. 1. – С. 249.

[3] Бородич С. А. Гендерные аспекты обучения иностранным языкам на примере английского // Научная школа ТИ Шамовой: методолого-теоретические и технологические ресурсы развития образовательных систем. – 2018. – С. 409-412.

[4] Горбач А. И., Лезина Е. В. Гендерный подход в обучении лексике английского языка учащихся средней школы // Education Sciences And Psychology. – 2016. – №. 4. – С. 47-54.

ке появились новые слова и выражения, обозначающие новые гендерные идентичности и ориентации. Например, слова «трансгендер», «гендерно-нейтральный» и «гендерфлюидный» стали широко используемыми для обозначения людей, которые не идентифицируют себя строго как мужчину или женщину.

Эволюция гендерной лексики также отличается в различных культурах. В некоторых культурах гендерная лексика может быть более жесткой и ограниченной, отражая сильные гендерные стереотипы и неравенство. В других культурах гендерная лексика может быть более гибкой и разнообразной, отражая более равноправные гендерные отношения.

Например, в некоторых культурах, таких как некоторые африканские племена, существуют специальные слова и выражения для обозначения третьего пола или людей, которые не идентифицируют себя строго как мужчину или женщину. Это отражает более гибкое представление о гендере и более равноправные гендерные отношения в этих культурах.

Однако, несмотря на эволюцию гендерной лексики, она по-прежнему отражает и поддерживает гендерные стереотипы и неравенство в обществе[1]. Некоторые слова и выражения могут иметь негативный оттенок или использоваться для дискриминации и ущемления прав женщин и их сообщества.

Влияние гендерной лексики на сознание и поведение людей также является значительным. Использование определенных слов и выражений может формировать стереотипы о роли полов и влиять на восприятие и ожидания относительно поведения и возможностей мужчин и женщин. Например, использование слова «слабый» для описания женщины может поддерживать стереотип о том, что женщины неспособны быть сильными и независимыми.

Таким образом, гендерная лексика является важным аспектом культуры и общества. Ее эволюция отражает изменения в гендерных отношениях и представлениях о роли полов. Однако, она также может поддерживать гендерные стереотипы и неравенство. Понимание влияния гендерной лексики на сознание и поведение людей позволяет осознанно использовать язык и стремиться к более равноправным и инклюзивным гендерным отношениям[2].

В заключение данной статьи на тему «Влияние гендерной лексики на сознание и поведение людей» можно сделать следующие выводы.

Гендерная лексика является важным аспектом нашей коммуникации и оказывает значительное влияние на наше сознание и поведение. Она отражает культурные нормы и стереотипы, связанные с полом, и может приводить к неравенству и дискриминации.

В ходе исследования было выяснено, что гендерная лексика не только отражает существующие неравенства, но и способна их поддерживать и усиливать. Например, использование универсальных мужских терминов может создавать впечатление, что только мужчины могут заниматься определенными профессиями или занимать высокие посты. Это может ограничивать возможности женщин и поддерживать стереотипы о женской непригодности для определенных сфер деятельности.

Также было обнаружено, что гендерная лексика может влиять на наше сознание и представления о мире. Например, использование мужских форм при обозначении абстрактных понятий, таких как «человек» или «гражданин», может создавать впечатление, что мужчины являются нормой, а женщины – исключением. Это может приводить к неправильному восприятию и оценке женщин, а также к искажению представлений о равенстве полов.

Медиа и образование играют ключевую роль в формировании гендерной лексики и ее влиянии на сознание и поведение людей. Медиа могут создавать и поддерживать стереотипы о половых ролях, а также влиять на наши представления о себе и других людях. Образование, в свою очередь, может быть мощным инструментом для изменения гендерных стереотипов и формирования равноправных отношений между полами.

Изменение гендерной лексики представляет собой вызовы и перспективы. С одной стороны, изменение языка может быть сложным и требовать значительных усилий со стороны общества. С другой стороны, оно может привести к улучшению равенства полов и созданию более справедливого общества. Важно, чтобы изменения происходили не только на уровне языка, но и на уровне сознания и поведения людей.

В целом, гендерная лексика оказывает значительное влияние на наше сознание и поведение. Она может поддерживать неравенство и дискри-

[1] Горошко Е. И. Гендерные аспекты коммуникаций на примере образовательных практик Интернета // Образовательные технологии и общество. – 2008. – Т. 11. – №. 2. – С. 388-411.

[2] Даулет Ф. Н. Гендерные стереотипы китайской культуры и их отражение в языке (история и современность) // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. – 2018. – №. 54. – С. 193-209.

минацию, а также влиять на наши представления о мире и наше поведение. Однако, изменение гендерной лексики может быть ключевым шагом в направлении равноправия и справедливости. Поэтому важно продолжать исследования в этой области и принимать меры для создания более инклюзивного и равноправного общества.

Rezyume. Ushbu maqolada gender lug‘atining odamlarning xatti-harakatlariga ta’sirini ko‘rib chiqilgan. Gender tili bizning xatti-harakatlarimizga ham ta’sir qiladi. Masalan, kasblar yoki lavozimlarga murojaat qilishda gender-neytral yoki ayollik shakllaridan foydalanish ushbu sohalarda ayollar sonini ko‘paytirishga yordam beradi va ayollarning ular uchun mos emasligi haqidagi stereotiplarni yo‘q qiladi. Bu, ayniqsa, siyosat yoki texnik kasblar kabi ayollar an’anaviy ravishda kam vakillik qilinadigan sohalarda muhim bo‘lishi mumkin.

Rezyume. This article examines the influence of gender vocabulary on human behavior. Gender vocabulary also has an impact on our behavior. For example, the use of gender-neutral or feminine forms when designating professions or positions can help increase the number of women in these fields and remove stereotypes about women’s unsuitability for them. This may be especially important in areas where women are traditionally underrepresented, such as politics or technical professions.

Резюме. Данная статья рассматривает влияние гендерной лексики на поведение людей. Гендерная лексика также оказывает влияние на наше поведение. Например, использование гендерно нейтральных или женских форм при обозначении профессий или должностей может способствовать увеличению числа женщин в этих сферах и снятию стереотипов о женской непригодности для них. Это может быть особенно важно в сферах, где женщины традиционно мало представлены, таких как политика или технические профессии.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

"QISASI RABG'UZIY"DA XALQ OG'ZAKI IJODI SYUJETLARI VA MOTIVLARI

Arslonov Abdimurod Karamatovich,
Termiz davlat universiteti dotsenti

Rabg'uziy asaridagi hikoyat qahramonlariga va mazmuniga oldindan sharhlar beradi, sababiki bu sharhlar hikoyatlarni to'g'ri anglashga va kitobxonda shubhali savollar tug'ilmasligiga zamin bo'ladi. Masalan, Rabg'uziy bo'zchilik hunari va bo'zchilar haqida bir qancha hikoyat keltiradi. O'sha hikoyatlarning ayrimlarida bo'zchilik kasbiga ijobiy munosabat bildirilgani holda, ba'zilarida bu hunarga salbiy qaraladi. Rabg'uziy salbiy munosabat sababini Odam atoning o'g'li Shis va undan keyingi davrlardagi Bibi Maryam bilan bog'liq voqealarga bog'laydi. «Qisasi Rabg'uziy»da Mavlo azza va jalla Qobilning o'limidan keyin Odam atoga Shisni berdi. Mavlo azza va jalla Shisga bo'zchilik hunarini berdi va «Uyning ichida ko'lankada o'tirib ishlagin» dedi. Boshqalar esa e'tiroz bildirdilar: «Shis uy ichida o'tirib mehnat qiladi, biz esa tashqarida qishda ham, yozda ham azob chekib mehnat qilamiz. Biz ham bo'zchilikni o'rganaylik», dedilar. Odam ato buni eshitib, bo'zchilik hunarini duoyibad qildi: «Iloyo, bo'zchilikni bularning ko'ngliga dushman qilgin». Mavlo azza va jalla hammaning ko'nglida bo'zchilikni dushman qildi. Yana rivoyat qilishlaricha, bo'zchilikning barakoti bo'lmas. Chunki bo'zchilar Zamzam qudug'iga siyganlar va najaslarini tashlaganlar[1].

Turli mavzulardagi hikoyatlar tahlili ko'rsatadiki, Rabg'uziy hikoyatlarni tanlashda va asarga olib kirishda ma'lum tamoyillarga tayanadi. Bu tamoyillar shundan iboratki, turli toifadagi insonlarning xulq-atvori va xatti-harakatlari ularning takrorlanmas obrazini yaratishga, shu bilan birga didaktik hikoyatlarning shakllanishiga asos bo'lgan.

Oltin O'rda davridagi yozma adabiyotda, xususan, «Qisasi Rabg'uziy»da xalq og'zaki ijodi syujetlari va motivlari tizimlararo aloqalarni hosil qiladi. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot tizimlararo aloqalarining o'z vazifasi bor: tizimlararo aloqalar voqealarning va janrlarning paydo bo'lishi umumiyligini taqozo qiladi[2], ya'ni voqealar va janrlar har ikkala tizimda yaxlitlashadi. Adabiyotdagi janrlar shakllanishiga oid qonuniyatlar «Qisasi Rabg'uziy»gacha shakllanib, bu asarda ma'lum darajada o'z izini qoldirgan. Bu umumiylikni asardagi birgina hikoyat janri misolida ko'rish mumkin. Ammo, «Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyat janri ertak janri asosida paydo bo'lgan deb emas, balki Rabg'uziy ertak janridan foydalangan, deb talqin qilish o'rinli, ya'ni Rabg'uziy o'z asariga aynan folklorizm hodisasini olib kirganini bu o'rinda alohida ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Ayrim hikoyatlarning rivoyatnamo yoki afsonanamo xususiyati, shuningdek, boshqa kichik janrlarning hikoyatlar bilan uyg'unlashuvi, bu jarayonda folklorga xos tasvir vositalarining qo'llangani, hikoyatlar syujetining ertaklarga xos bayon usuli ana shundan dalolat beradi. Folklor an'analari har bir davrda va har bir adabiyotda o'ziga xoslik kasb etadi. «Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyatlar, qolaversa, barcha qissalar ham ana shu jihatlari bilan – ertaklarning bayon usuli hukmronligi bilan farq qiladi. Jumladan, mubolag'a san'atidan hikoyatlarda istifoda etilishi shuni ko'rsatadiki, aynan mubolag'a san'ati ayrim hikoyatlarning asosida ertak motivlari va syujetlari yotganini ko'rsatadi. Avjning boshiga hudhud tog'ni teshib, xalqa qilib kiygizib qo'ygani, Musoning qiyofasi tasviri, Avjning bo'yi nihoyatda uzunligidan jasadi dengizga ko'prik bo'lganini mubolag'a san'ati mahsuli deb hisoblash mumkin. Aslida, Rabg'uziy hikoyatlarda mubolag'a yaratishni emas, o'quvchini voqealarga ishontirishni maqsad qilib qo'ygan.

«Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyatlarning muhim qirralaridan biri shuki, Rabg'uziy hikoyat janri talablaridan chetga chiqqan holda bayon usuliga o'zgartishlar kiritadi. Rabg'uziy hikoyatni asar mazmuni va maqsadiga yo'naltirgan holda ertaklarga xos bayon usulida hikoya qiladi. Avvalo, bu xususiyat ertaklarning boshlanmasini hikoyatda qo'llashda ko'rinadi. Jumladan, asardagi *«Qissai valodati Muhammad Rasulullohi sallolohu alayhi vasallam»* qissasi tarkibidagi hikoyat aynan ana shu yo'nalishda yaratilgan hikoyatlarga misol bo'la oladi. Hikoyatni o'qir ekanmiz, boshlanishidayoq turkiy xalqlar ertaklarining boshlanmasidagi bayon usuliga duch kelamiz. Odatda, ertaklarning boshlanmasida, albatta,

[1] Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 33

[2] Храпченко М. Размышления о системном анализе литературы // Вопросы литературы, 1975. – № 3. – С. 110.

qahramonning keying sarguzashtlariga zamin yasaydigan motiv hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan muhim omildir. Jumladan, *Shom viloyatindagi malikning bir Fotima otlig‘ qizi bor erdi. Erdin tul qolmish erdi. Ul ne kasb, qullari, topug‘chilari birla telim mol yuklab, Makkaga keldi. El qirog‘ida chodir tikib o‘lturdi.* Mana shu voqeadan keyin kitobxon hikoyatning keyingi sarguzashtlarini kutadi. Albatta, Fotimaning taqdirida o‘zgarish yasaydigan kutilmagan voqea yuz berishini kitobxon anglaydi. Voqealar rivojida ertakning bayon usuligina emas, balki ayrim detallar ham kiritiladiki, hikoyatning zaminida sehrli ertaklarga xos bayon usuli yotganini ko‘rsatadi.

Yana yuqoridagi hikoyatning davomiga murojaat qilamiz. Endi hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan nur timsoli bilan birga Abdulloh obrazi ham kirib keladi: *Abdulloh ovg‘a chiqib, yonib kelurinda, ul chodirni ko‘rdi. «Bu ne erkan, ko‘rayin» teb chodirg‘a keldi. Fotimai Shomiya Abdulloh elindagi nurni ko‘rdi.*

Parchadagi nur detali hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan asosiy omildir. Ana shu nur timsoli tug‘ilajak Muhammad alayhissalomdan dalolat beradi. Fotima bu nurni oldindan bilgani va o‘sha nurga egalik qilish uchun Abdullohga turmushga chiqqani Shomdan kelayotgan edi. Fotima Abdullohga yetishish uchun harakat qiladi va so‘ngra maqsadini Abdullohga ayon qiladi: *Abdullohni chodirg‘a tushurdi. Bir teva so‘ydi. Taom yegandin so‘ng, uzrlar qilib, o‘zin anga arza qildi. «Shom viloyatidin sanga bo‘layin teb keldim. So‘zumni qabul qilg‘il, mani nikoh birla olg‘il» tedi. Abdulloh aydi: «Man bu zamon yozidin kelurman. Evga borayin, Aminani ko‘rayin. Nikoh tilab, seni olayin», teb otlandi. Fotima ul so‘zg‘a sevinchliq bo‘ldi. Nikoh yarog‘in qila boshladi. Abdulloh evga borib Aminaga qovushdi.*

Rabg‘uziy mazkur hikoyatda nur timsoli asosiy omil ekanini ko‘rsatish maqsadida Fotimaning Abdullohga taklifidan asosiy niyatini ko‘rsatadi. *Ul suhbatda ul nur Amina rahming‘a kechti. Andin so‘ng Abdulloh Fotima so‘zin otasi Abdul Mutallibg‘a aytdi. Abdul Mutallib «Olg‘il» tedi. Abdulloh otlandi, Fotimag‘a keldi. Fotima ul nurni Abdulloh elninda ko‘rmadi, aydi: «Ey Abdulloh, Shom maliklari mani qo‘ldilar. Mol tovar arza qildilar. Man ularni qabul qilmadim. Man saning uchun kelmay erdim. Ul elningdagi nur umidig‘a kelib erdim, emdi ul nurdan mahrum qoldim» teb oh teyu ingranu otlanib yo‘lig‘a ketti. Ul vaqtda Amina Muhammad rasulullohga yukluk bo‘ldi*[1].

Umuman, Sharq rivoyatlarida nur muqaddas timsol hisoblanadi. Misol uchun Iso Masihning onasi Bibi Maryam osmondan tushgan nur shaklidagi Muqaddas Ruhdan homilador bo‘lgani va Iso Masih tug‘ilgani haqidagi voqea keng tarqalgan.

Yoki Chingizxon avlodlarining mifik onasi Alanquvo ham eri Dobun Bayan vafotidan keyin nurdan homilador bo‘ladi. Abulg‘ozi Bahodirxon «Shajarayi turk» asarida ham Alanquvo va mo‘g‘ul urug‘lari nurdan kelib chiqqani haqida afsona borligini aytib o‘tadi. Hikoyatdagi Iblis voqeasidan keyin Rabg‘uziy hikoyatining yo‘nalishi tubdan o‘zgaradi. Rabg‘uziy kelduk bayoqi so‘zg‘a deya hikoyatning mazmunini va maqsadini o‘zgartiradi. Yuqorida biz mazkur hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan xususiyatlari haqida so‘z yuritgan edik. Hikoyatning mazmunigina emas, balki tuzilishidagi o‘zgarish ham bu fikrimizni tasdiqlaydi. Rabg‘uziy aynan kelduk bayoqi so‘zg‘a iborasidan keyin boshlangan voqealar yana Muhammad alayhissalom tug‘ilgandan keyin bir parcha oq bulut tushib kelib uni allaqayoqqa olib ketgani va doim Muhammad alayhissalom bilan birga bo‘lgani, jamiki shaytonlar har tomonga tarqalib ketganlari, zilzila yuz bergani kabi mo‘jizalarga borib tutashadi. Voqealarning izchilligi shu tariqa davom etadi. Yuqoridagi voqea Muhammad s.a.v.ni bulut olib ketgani bilan tugagan bo‘lsa, *kelduk bayoqi so‘zg‘a* iborasidan keyin bulut Muhammadni qaytarib olib kelgani bilan boshlanadi. Dissertatsiyada mazkur hikoyat motivlari bilan Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome’ut-tavorix» asaridagi chaqaloq O‘g‘uz bilan bog‘liq voqealar qiyoslangan va har ikkalasining ildizlariga oid xulosalar chiqarilgan.

Rabg‘uziy qissalar tarkibiga hikoyatlarni olib kirar ekan, hikoyatlar syujetiga afsonaviy ruh va mazmun singdiradi, hikoyatlarning didaktik mohiyatiga alohida e’tibor qaratadi. Bu bilan Rabg‘uziy o‘z asaridagi hikoyatlarning rang-barangligini ta’minlagan, badiiy asarning muhim adabiy kategoriyalarini – muallif pozitsiyasini, his-tuyg‘ularni, mavzuni, ya’ni axloqiy, falsafiy muammolarni, g‘oyani hikoyatlarga olib kirgan.

Xullas, Rabg‘uziy o‘zbek, umuman, sharq xalqlar ertaklarining hamma unsurlarini – syujet, motiv, obrazlar tizimi, detallar va ertaklar tarkibidagi mifologik tizimni yaxshi bilgani hikoyatlardan ma’lum bo‘lib turadi. Asardagi boshqa janrlarning ham xalq og‘zaki ijodiga hamohangligi yoki xalq og‘zaki ijodi janrlarining asarga olib kirilgani Rabg‘uziyning mahoratidan darak beradi.

Resume: In this article, the influence of folk oral creativity on the formation of stories in “Qisasi Rabguzi”, which is an important source in the formation of storytelling in the literary environment of the Golden Horde, is studied. Most of the literary genres in the literary environment of the Golden Horde, including the relative activation of the story as a necessity and necessity of the socio-political and literary-cul-

[1] Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 103.

tural environment of its time, literary-aesthetic tasks are revealed; The role of folklore in Rabguzi's literary heritage, in particular, the influence of fairy tales on stories.

Резюме: В данной статье исследуется влияние народного устного творчества на формирование рассказов в «Кисаси Рабгузий», которая является важным источником для формирования повествования в литературной среде Золотой Орды. Раскрывается большинство литературных жанров в литературной среде Золотой Орды, в том числе относительная активизация повести как необходимости и необходимости общественно-политической и литературно-культурной среды своего времени, литературно-эстетические задачи; Роль фольклора в литературном наследии Рабгузи, в частности влияние сказок на рассказы.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЭССЕ ЖАНРИДА ШАХС КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ БАДИИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ТАЛҚИНИ

Казакова Гуласал Кураловна,
Урганч инновация университети ўқитувчиси

90-йиллар адабиёти, хусусан, танқидчилик йўналишида сохта тамойиллардан қутулиш, уларнинг ўрнига бадиият қонуниятларини ўзида мужассамлаштирган, эркин фикр юритишга имкон яратадиган принципларни илгари суриш истаги пайдо бўлди. Истиқлолдан кейинги даврда яратилган бадиий адабиётнинг кўлами ҳам шахс концепциясининг бадиий ифодаси асосида, ёзувчи маҳорати, бадиий таҳлил жараёнида ижодкор руҳияти ва қаҳрамонларнинг турли хил характер хусусиятларини талқин этиш жараёнлари билан узвий боғланади. Бу янгича ёндашув адабиётшунослик фанлар тармоғидаги адабий танқидчилик ва унинг жанрлари, хусусан, эссечилик йўналишидаги назарий манбаларни ҳам янгилаб, бу борадаги ижодкорнинг поэтик маҳорати ҳақидаги қарашларни умумлаштириш имконини беради.

Бу ҳақида Ҳ.Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз: "Санъат, бадиий асар орқалигина кишининг қандай инсонлигини англаш мумкин. Сабаби ундагина кишининг ички олами, ҳаётга қараши, олам ва одам хусусидаги ўй-фикри ўз ифодасини топади, бутун сиймоси кўз ўнгида гавдаланади"[1]. Истиқлол йилларида ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар адабий танқид тафаккурида ҳам янгиланишларга туртки берди. Жумладан, адабий танқид фаоллашган, мавзу доираси кенгайиб, бошқа фанлар билан алоқаси мустаҳкамланган. Айниқса, адабий танқид фаолиятида миллий уйғониш адабиёти ва унинг етакчи намояндалари ижодини қайта ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, шўро даврида яшаб ижод этган, бу давр адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган адиблар ижодини янгича принциплар асосида баҳолаш адабий танқиднинг муҳим тамойилларидан ҳисобланган.

Адабий танқид жанрлари адабий этюдлар, адабий-танқидий мақолалар, эсселар, адабий портретлар зиммасига мана шундай масъулиятли топшириқ юклатилиши назарда тутилган. Бу ҳақида "Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи" китобида шундай ёзилади: "Шўро йилларида яратилган адабий портретларда ёзувчининг фақат ижоди марказда тутилиб, унинг инсоний фазилатлари, ҳаётидаги драматизм, оила, муҳит каби масалаларга кам эътибор берилди"[2] ва айнан шу мавзуга доир Қ.Йўлдошев ижодида ҳам қатағон қурбонлари сиёсати сабабли ижод аҳлининг дунёқараши,

[1] Каримов Ҳ. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. Услубий қўлланма. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б. 33.

[2] Nazarov B., Rasulov A., Ahmedova Sh., Qahramonov Q. O'zbek adabiy tanqidchiligii tarixi / Darslik. – Toshkent: 2012. – B. 276.

инсон сифатидаги қизиқишлари инобатга олинмаганлиги, яратилаётган асарлар ҳам худди ўша давр мафкурасини четлаб ўта олмаганлиги боис ёзувчилар ижод олами бирон жойда тилга олинмаслиги, ижодкор сифатидаги дунёқарашлари ҳам сирлигича қолиб кетганлиги таъкидланади. Бу эса адабий танқид олдига ижодкорнинг аввало бадиият оламини кашф этиш, сўз ёрдамида уларнинг дил тубида қолиб кетган орзу ва армонларини қаламга олиш мажбуриятини қўяди.

Адабий танқиднинг янги концепциясига мувофиқ бадиий адабиётда даставвал жадидчилик ҳаракати вакиллари фаолиятини ёритган адабий портретлар яратилиб адабий танқидда бу даврда системали ёндашувнинг сифат жиҳатдан янгиланган намуналари яратилди. Кейинги давр танқидчилигида адабий ҳодисаларга тарихийлик принципи асосида ёндашув кучайган бўлиб, бу метод эссечилик йўналишида ҳам қатор янгича асарлар яратилишига, тарихий анъаналар асосида янгича жанр талқинига кўмак берди. Эссе жанрида инсон концепцияси бош мавзу қилиб кўтарилганлиги, мустақиллик ва ундан кейинги йилларда яратилган хотираларга архив материаллари асосида ёндашув кучайган даврда кенг ёритилди. Жумладан, Қодирий, Фитрат, Чўлпон биографиясига тааллуқли, бироқ яшириб келинган маълумотларнинг далил сифатида келтирилиши, ижодкорларнинг шахс сифатидаги камолотига эътибор қаратиш орқали асар ғояси ифода этилди. Бундай маълумотларни янгича нуқтайи назар, янгича концепция билан тадқиқ этишга ҳаракат қилиш яратилаётган асарлар, хусусан, эсселарда шахс концепцияси муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат. Жадидчилик ҳаракати намояндалари ижодига бағишланган кузатиш ва таҳлилларда қадриятли ёндашув етакчилик қилади. Яъни ижодкорлар асарларини миллий қадриятларимиз гўзал намунаси, қолаверса ўзбекона дунёқараш эгаси – инсон концепциясини тўлақонли ўрганишга асос бўлди.

Ижодкор сиймоси, асар яратилишига монанд воқеалар, ёзувчи дунёқарашининг акс эттирилиши мунаққид, олим М.Қўшжоновнинг “Нафосат шайдоси”, “Абдулла Орипов”, “Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!”, “Эшитинг, шеър ўқийман”, “Ижодий етуклик”, “Қалб поклиги”, “Кичкинтойларнинг улкан шоири”, “Дагиш”, “Алам” каби адабий портрет ва хотираларида, Ш.Холмирзаевнинг “Жамиятнинг мақсади, яъни мафкура бобида ўйлар” номли эсселарида дуч келамиз.

Истиқлолдан кейинги йилларда адабий тур ва жанрларнинг барчасида бўлгани каби эссе йўналишида ҳам мавзу ва ифода усули ўзгачаликни касб этган, бадиий адабиёт йўналишида ҳам шахсга қаратилган усул етакчилик қилди. Адабий танқид моҳиятига хос хусусиятларидан яна бири ҳаёт ва адабиётни ўрганиш, таҳлил этиш баробарида танқидчилик йўналиши бироз олдинда юрмоғи лозим. Айнан мана шу тамойил эсселар марказида аввало инсон, унинг ўй-фикрлари туришини таъкидлайди. Шахс сиймосини гавдалантиришда умумбашарий мезон ва концепцияга асослана бошлаган тизим йўлга қўйилганки, адабий танқиднинг ушбу босқичи беқиёс илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Давлатимиз тараққиётининг асосини ҳам жамият ва шахс предмети ташкил этиб, юрт келажаги бу ерда истиқомат қилаётган халқнинг бахт-саодати уларнинг фаровон турмуши билан белгиланаркан, бадиий адабиётни ҳам бундай долзарб мавзудан бутунлай холи тасаввур қилиш қийин. Зеро, жамиятда бўлаётган ҳар бир ўзгариш сабабчиси, ихтирочиси, яратувчиси инсоннинг ўзидир.

Мустақиллик халқнинг азалий орзуси, адабиётнинг тараққиёт нуқтаси ҳисобланаркан, истиқлол берган неъматни қадрлаш ҳар бир инсоннинг фуқаролик бурчидир. Бадиий адабиёт айнан мана шу жиҳатларни қамраб олади. Инсониятнинг камолот йўли табиатда, жамиятда, адабиётда муштарак ҳисобланаркан, инсон мавқеи ҳар соҳада асосий ўринни эгаллаши лозим. Бу ҳақида адабиётшунос олим Н. Раҳимжонов шундай дейди: “Инсон қаердаки хор бўлса, ўша жойда тараққиёт сўнади. Ёки орқага кетади. Бош мезон – бу инсон. Инсоният салоҳияти учун зарур бўлган икки шарт бизда мавжуд: имон азизлиги ва мулк азизлиги”[1]. Табиатни, жамиятни, инсонни тушуниш хилма-хил бўлганидек, бадиий тафаккур тарзлари ҳам инсонни идрок ва ифода этишда муҳим ўрин тутади.

Ижодкорлар яратган эсселарнинг илк намуналарини адабиётшунос олим Н.Раҳимжонов мемуар адабиёт билан боғлаб кўрсатаркан шундай қайдлар учрайди: “Хотиралар, эсдалик-эсселар, ён дафтар қайдлари, кундаликлар санъаткорларнинг ижодий лабораториясига йўл очишига, тарихий-адабий ҳамда бой биографик маълумотлар беришига кўра адабиёт илмида муҳим аҳамият касб этади”[2]. Илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг жанр турлари сифатида хотиралар, эсдалик-эсселар, кундаликлар, ён дафтар қайдларини келтирар экан, бу ўзгаришлар адабиётшунослигимиз ривожида муҳим манба эканлигини қайд этади. Бу адабиёт марказини шоир ва ёзувчиларимизнинг ижодий лабораториясини ўрганиш, бадиий маҳо-

[1] Rahimjonov N. Badiiy asar biografiyasi. – Toshkent, 2008. – B. 201.

[2] Rahimjonov N. Ilmiy tafakkur jilolari. – Toshkent, 1991. – B. 4.

рат сирларини очиш, тажрибаларини умумлаштириш тақозоси сифатида замондошларимизнинг маънавий эҳтиёжи дея аташимиз мумкин.

Бизнингча, мустақилликдан аввал вужудга келган эссе жанри адабий танқиднинг катта ютуғи сифатида эътироф этилар экан, истиқлол йилларида инсон концепцияси ва унинг шахс сифатидаги камолоти жамият тараққиёти омили эканлиги, адабиёт эса маълум маънода жамиятнинг бир бўлаги эканлигини эътироф этишимиз лозим. Ижодкор дунёқараши, поэтик олами, воқеликни бадиий-эстетик кашф қилиш жараёни адабий танқид тамойилларидан бири бўлиб, инсон образининг акс эттирилиши адабиётда долзарб масала эканлиги барчага аён.

Resume: A lot of literature has been written about how the concept of a person is artistically expressed in the essay genre, particularly in literary works written following the period of independence. It was observed that the human notion in the essay genre is interpreted through the writer's competence, inventive energy, and other hero characteristics during the artistic analysis process.

Резюме: О том, как художественно выражается понятие человека в жанре эссе, написано много литературы, особенно в литературных произведениях, написанных после периода независимости. Замечено, что в жанре эссе человеческое мышление интерпретируется через компетентность, изобретательскую энергию и другие характеристики героя в процессе художественного анализа.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TURKISTONDA "USULI JADID" MAKTABLARINING SHAKLLANISHI VA AHAMIYATI

Lolayev Shuxrat Aliqobil o'g'li,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

XX asr boshlarida Turkistonni jaholatdan qutqarish uchun jadid ma'rifatparvarlari maktab ta'limini isloh qilish millatni taraqqiyotga da'vat etuvchi dasturlar ishlab chiqdilar. Jadid ma'rifatparvarlari tashviqotlarining dastlabkisi bu "usuli jadid" maktablarini tashkil etishlari edi. Jadid maktablarini tashkil etishda, albatta, Ismoilbek Gasprinskiyning o'rni beqiyosdir. Butun Turkiston o'lkasi Ismoilbek Gasprinskiyni o'ziga ustoz bildilar. Uning sayi harakatlari natijasida barcha musulmon bo'lgan Turkiston o'lkasida, avvalo, til va din birligi millat va milliyat tushunchalari umumiy mushtaraklikni hosil qildi, hamda bu umumiy bir g'oyani, maqsadni shakllantirdi. O'zbek jadid adabiyoti davrida umumiy bir g'oya, maqsad sari intilish adabiyotimizda milliy koloridni shakllantirdi. Professor Bahodir Karimovning fikrlariga ko'ra: "XX asr boshlarida vujudga kelgan yangi o'zbek adabiyotining bir avlodi "Tarjimon" gazetasini o'qib o'rgandi, fikri ochildi, millatni tanidi va erkni qo'msadi", - degan edi. Zero Ismoilbek Gasprinskiy "Tarjimon" gazetasi orqali butun musulmonlar o'lkasiga o'z fikr va qarashlarini, maqsadlarini, jadid adabiyotining mazmun mohiyatini anglata borgan edi. Professor Begali Qosimov izohiga asosan: "Vaziyatni o'zgartirmoq uchun avval uni anglatmoq zarur. Buning uchun bir minbar zarurdir "Tarjimon" esa mana shu minbar vazifasini o'tadi", – deya "Tarjimon" gazatesining vujudga kelish zaruratini keltirib o'tadi. Barcha Turkiston jadidlari Ismoilbek Gasprinskiyni o'zlariga ustoz bildilar va uning maqsad va g'oyalari bilan mushtaraklikni hosil qilganlikni ko'ramiz. Jadidlar xalq ma'naviyatini uyg'otish yo'lidagi eng birinchi islohati yangicha ta'lim tizimiga asoslangan "usuli jadid" maktablarini ochish va bu maktablar uchun darsliklar yaratishdandan boshladi.

"Ismoilbek Gasprinskiy 1884-yildan "Tarjimon" gazetasida «usuli jadid» maktabini ochish, maorif tizimini tubdan isloh etish maqsadidagi g'oyalarini

e’lon qiladi. Ismoilbek Gasprinskiyning “usuli jadid” haqidagi qarashlarida quyidagi vazifalarni bajarish kerak edi:

– maktab madrasadan ajralib chiqishi kerak;

– boshlang‘ich sinflar uchun alohida o‘qituvchilar tayyorlanishi lozim;

– o‘qituvchi «sadaqa» emas, oylik maosh bilan ta’minlanishi zarur;

– o‘qish va yozish eski «hijjalama» usuli bilan emas, yangi «Alifbo» kitoblari vositasida o‘rgatilishi maqsadga muvofiq;

– faqatgina o‘qish emas, shu bilan birga yozishga ham ahamiyat berilishi shart;

– qizlar uchun ham alohida maktablar ochilib, u yerda o‘qish va yozishga alohida e’tibor berilishi kerak;

– o‘qitish ma’lum bir dastur asosida va darsliklar vositasida olib borilishi kerak.

«Usuli jadid» maktablarini ochish haqidagi harakati vaqt o‘tishi bilan o‘z mevalarini bera boshlaydi. 1904 yilga kelib Rossiyaning o‘zida besh mingga yaqin «usuli jadid» maktablari ochiladi. So‘ngra bu harakat Turkistonga ham yoyila boshladi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kaufman yangi maorif tizimini rus hukumati uchun tahlikali bilib, ularning o‘rniga rus-tuzem maktablari ochdiradi”[1].

Turkiston jadidlari ham “Tarjimon” gazetasidagi umumiy g‘oyalar ostida dastlabki islohatlarini maorif tizimidan boshladi. Jadidchilik harakatining tamal toshi bu – “usuli jadid” maktablari ekan, bu orqali ta’lim-tarbiyani yosh endi shakllanayotgan avloddan boshlash kerakligi, shu asosda xalqning o‘zligini anglashi, ma’naviyatni uyg‘otish birinchi ustuvor bosqichi bo‘lsa, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, Vatan, millat istiqloli keyingi asosiy maqsad va muddoalari edi. Jadid pedagoglari eski tuzumni yangi “usuli savtiya” (“tovush usuli”) metodi asosidagi tashviqotlari bilan o‘quvchilarga dunyoviy ilmlar asosidagi aniq fanlarni o‘qitish, zamon talablariga mos ta’lim dasturini yaratish va ta’lim dargohini zamonaviy jihozlash. Ta’limda bu kabi o‘zgarishlar qilish uchun eng avval o‘qituvchi kadrlarni yangitdan shakllantirish zarur edi. Jadid ma’rifatparvarlari ta’limdagi nuqsonlarni allaqachon anglab shuning uchun ham ta’limda o‘zgarishlar qilishdan avval yuksak ma’rifatli kadrlarni shakllantishni ham muhim vazifa deb bildilar. “Usuli jadid” maktablari shakllanishi bilan birgalikda yuksak pedagog kadrlar tayyorlash ham eng muhim vazifa sifatida qaralar ekan, avvalo, buning uchun Ismoilbek Gasprinskiyning “Xo‘jai sibyon” (“Bolalar muallimi”), “Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo‘ldosh” (1898) darsliklari dasturilamal vazifasini bajardi. Ismoilbek Gasprinskiyning jadidchilik yo‘lidagi, xalqning ma’naviy ongini o‘zgartirib taraqqiy ettirishdagi birinchi vazifa sifatida jadid maktablari (ya’ni boshlang‘ich sinflarni) ochishdan boshladi. “Zero har bir millatning ravnaqi, taraqqiy etishi bu boshlang‘ich sinflar faoliyati bilan bog‘liq”[2]. “Bu masalani birinchi marta “Russkoe musul’manstvo” (Rusiya musulmonchilik) 1881-yil nashr ettirgan asarida ko‘targan edi”[3].

Ismoilbek Gasprinskiy Qrimda “yangi usul” maktablar faoliyatini yo‘lga qo‘ygandan so‘ng butun Turkiston bo‘ylab “jadid maktablari” faoliyatini keng yoyish maqsadida o‘z dasturini ishlab uni general-gubernator Verevskiyga ma’lum qiladi. Bu murojaatga Nikolay Ostroumov: “Turkiston tub aholisiga bevosita aloqasi yo‘q, noma’muriy shaxs tomonidan muhokama qilinishi yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan ish”, -deb baholaydi. Shuningdek, “... o‘quv mahkamasi uchun ham, Turkiston o‘lkasida mahalliy maorifni tashkil etishda ham qo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas”, - degan xulosa beradi[4]. Lekin Ismoilbek Gasprinskiy bu bilan cheklanib qolmasdan Turkistonga safar uyishtirib bu o‘lkada ta’lim tizimi, yurtdagi ma’rifatparvarlar faoliyati bilan yaqindan tanishib o‘z tashviqotlarini keng yoyishni maqsad qilib qo‘yadi. Buning natijasida 1893-yilda Samarqandga tashrifi[5] Turkistondagi ilk “usuli jadid” (xalq tomonidan “mashinali maktab” degan nom berildi) maktabi faoliyati yo‘lga qo‘yiladi; “Usuli jadid” maktablari butun Turkiston bo‘ylab keng miqyosda ommalashib boradi.

Turkistonda Munavvarqori Abdirashidxonov tomonidan 1901-yil Toshkentning Shayxovond Tahur dahasida keyinchalik shaharning boshqa dahalarida maktab ochadi. “Bunday maktab 1893-yilda Buxoro va Samarqandda Ismoilbey Gasprali boshchiligida ochilgan va bir necha oy faoliyat ko‘rsatgan maktablardan keyingi o‘zbeklar tomonidan ochilgan “usuli jadid” maktablarining birinchisi edi”[6], - deb ta’kidlaydi U.Dolimov. Ammo Zaynobidin Abdirashidovning “Turkistonda jadidchilik” nomli monografiyasida “Mo‘minjon Muhammadjonov o‘z xotirasida ta’kidlashicha Toshkentda mahalliy ziyolilar tomonidan yangi usul maktabi 1900-yili Qo‘shmozor dahmasida ochilgan”[7], - deb e’tirof etilgan. Shu tariqa Turk-

[1] Sharipov R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – B. 31.

[2] Gaspirinskiy I. Turk yurduchilarina // Turk yurdu. 1-jild. №7. 1912. – B.190.

[3] Abdirashidov A. Turkistonda jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B. 43.

[4] Holboyev S. Ostroumovning javobi. №1. – Guliston, 1995. – B. 42.

[5] Қосимов Б в.б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – B. 157.

[6] Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitetit nashriyoti, 2006. – B. 14.

[7] Abdirashidov Z. Turkistonda jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B. 64.

iston o‘lkasida dastlabki o‘lka pedagoglarining yangi usuldagi jadid maktablari o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yadi. Lekin Turkiston o‘lkasida Is’hoqhon Ibrat tomonidan To‘raqo‘rg‘onda 1886-yilda eski maktablardan anchayin farq qiluvchi maktab ochilgan edi. Ammo bu maktab faoliyati ham ko‘pga cho‘zilmagan.

Jamiyatning ma’naviy ongini, axloqiy mafkurasi o‘zgartirish yo‘lidagi dastlabki qadam sifatida yangi usul maktablari faoliyatini yo‘lga qo‘yilishi va ularning butun o‘lkaga keng yoyilganini ko‘rishimiz mumkin. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy hamda Abduqodir Shakuriy tomonidan ochilgan maktab, Siddiqiy Ajziy (1901) Halvoyida[1], Sayyid Ahmad Vasliy[2], Abduqodir Shakuriy tomonidan qizlar maktabi ham ochiladi (1913)[3]. Qo‘qonda Salohiddin domla (1900-yil 11-fevral), To‘raqo‘rg‘onda Is’hoqhon Ibrat (1907), Chustda Muhammadsharif So‘fizoda (1913), Mirobodda Abdulla Avloniy (1904) tomonidan jadid maktablari faoliyat yo‘lga qo‘yildi. Bundan tashqari Beshyog‘ochda No‘g‘ay mahallasida ham Rossiyadan ko‘chib kelgan tatar ma’rifatparvarlarining ham o‘rni beqiyos bo‘ldi. O‘lka boylari o‘z hovlisida ochgan maktablar uchun No‘g‘ay mahallasidagi ma’rifatparvarlardan muallimlar chaqirishgan. “Qo‘qon shahrining o‘zida 1914-yil 23 ta jadid maktablari mavjud edi”[4].

Jadidlar xalq ma’naviyatini uyg‘otishda eng asosiy masala sifatida ilm bilan birgalikda odob-axloq masalasini qo‘yadiki, zero shaytonsifat emas, balki, Luqmoni hakim sifatlik inson bo‘lsinlar degan maqsad bo‘lgan. Shu sababli Hoji Muin ham maktablarda faqat dunyoviy ilmlar emas balki odob-axloq masalasiga ham alohida e’tibor qaratib, bu haqda “Turkiston viloyatining gazeti” 1913-yil 1-avgustidagi sonida “Adabsizlik sababi va uning chorasi” nomli risolasi bosib chiqariladi Hoji Muinning ushbu mazmundagi maqolasida ham ta’lim-tarbiyani eng avvalo ilm va axloq bilan yaxshilashimiz va taraqqiyotga erishishimiz mumkin deb keltiradi. Buning uchun esa yoshlar tarbiyasidan boshlab ularga dunyoviy ilmlar ham o‘rgatib ularni chet ellarda o‘qitmog‘imiz darkor ekanligi, shu yo‘l bilan biz Turkuston musulmonlari o‘zgalarga ilmsiz, axloqsiz deb mazah bo‘lmaymiz, shuning uchun esa jaholatdan chiqaylik, ma’naviyatimizni uyg‘otaylik, zamonaviy ilmlarni egallaylik degan xitoblarni keltirishi bejiz emas edi. Bu xitobga Turkiston o‘lkasidagi hurfikr kishilar, jadid ma’rifatparvarlari va zamon qoloqligini anglagan o‘lka boylari ham o‘z hissalarini qo‘shdilar.

Turkiston o‘lkasida yangi usul maktablari faoliyati shu qadar kengaydiki bunda ma’rifatparvarlaridan tashqari o‘lka boylari ham o‘z hissalarini qo‘shdilar. Fevral voqealariga qadar Turkistonda o‘lkasida 92 ta usuli jadid maktabi ro‘yxatga olingan edi. Albatta, Turkiston o‘lkasida bunday usuli jadid maktablarining keng suratda ko‘payishi o‘z-o‘zida sodir bo‘lgan hodisa emas edi. Turkiston ma’rifatparvarlari ko‘plab tazyiqqa uchradilar: bir tomondan rus-ma’murlarining tazyiqi bo‘lsa ikkinchi tomondan oddiy savodsiz xalq ongini buzgan mutaassib din ulamolari va ularning aqlga sig‘mas darajadagi ahmoqona fatvolari edi. Jadidlar bu yo‘lda o‘z jonlaridan ham kechganliklari sababli hech orqaga qaytmadilar va usuli jadid maklablari uchun ikkinchi bir bosqich darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratishga kirishdilar. “1901-yili Buxoroda darsliklar chop etish va tarqatish maqsadida “Shirkati Buxoroyi sharif” tuzuldi”[5]. “1901-yildan 1917-yilga qadar o‘nlab darsliklar yaratildi va o‘quv jarayoniga tatbiq qilindi”[6].

Turkiston jadid ma’rifatparvarlarining ijtimoiy turmush axloqiy mezonlari mazmuni doirasidan o‘zlari ochgan maktablar uchun darsliklar yaratish vazifasi ham eng ustuvor vazifa bo‘ldi. Ular yaratgan darsliklar tez va oson savod chiqarishga asoslangan bo‘lib, eng muhimi bu darsliklarda diniy ilmlar bilan dunyoviy ilmlar ham mujassamligini ko‘rishimiz mumkin. Har bir jadid ma’rifatparvarlari o‘z maktablari uchun darsliklarini yaratishda o‘zlarining pedadagogik medotlaridan foydalandilar. “O‘qitishda ko‘rgazmalilik (Munavvarqori Abdirashidxonov), ifodali o‘qish, uning turlari, ularda texnik vositalardan foydalanish (Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy), og‘zaki va yozma nutq o‘stirish usullari (Mahmudxo‘ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat) kabi ona tili va adabiyot o‘qitishning muhim masalalari ishlab chiqildi”[7]. Yangi usul maktablari uchun ishlab chiqilgan darsliklarning dastlabkisi alifbo tartibida, keyingi bosqichi esa o‘qish kitobi hamda dunyoviy ilmlar mujassami shaklida edi. Bu darsliklar yaratilishi bilan birga nasr va nazm rivojlanishini ham kuzatishimiz mumkin. Barcha darsliklarga xos kolorit sifatida esa tarbiyaning bosh mezoni axloq mundarijasini va uning tarbiyadagi naqadar muhim ekanligini anglaymiz. Albatta, jadidlar millat axloqi, tarbiyasini hamda keyingi taraqqiyot boshqichini tashkil etish hech shubhasiz bu- “usuli jadid” maktablari edi. Jamiyatning taraqqiyot bosqichini shakllantirish, eskilik sarqitlaridan qutulish, hamda eskicha ta’lim tuzumini

[1] Qosimov B. Maslakdoshlar. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. 47.

[2] Idoraya maktublar. № 68. – Tarjimon. 1908.

[3] Samarqanddan maktub. № 75. – Tarjimon. 1913.

[4] Abdirashidov Z. Turkistonda jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B. 63.

[5] Qosimov B. Maslakdoshlar. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. 73.

[6] Abdirashidov Z. Turkistonda jadidchilik. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B. 67.

[7] Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitetit nashriyoti, 2006. – B. 4.

naqadar ayanchli, achinarli holatga tushib qolganligi Fitratning “Munozara” asarida ham batafsil aks etgandir. Zero, har bir millat rivojlanishi, yuksalishi uchun ta’lim tizimini isloh etish kerakligi bu bugungi kun uchun ham ahamiyatlidir.

Resume: In this article, the organization and activities of the schools of the first development module of the modern enlighteners, “usuli jadid” schools, and the attitude of the people of Turkestan to the “usuli jadid” schools are reflected.

Резюме: В данной статье отражены организация и деятелность школ первого модуля развития современных просветителей, школ «усули джадид», а также отношение жителей Туркестана к школам «усули джадид».

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

RAVNAQ G‘AZALLARI TABDILIDAGI MATNIY TAFOVUTLAR

Usmonova Mohidil Laziz qizi,
Qarshi davlat universiteti filologiya fakulteti talabasi

Mumtoz adabiyotda adabiy manbalarni tabdil qilish jarayoni o‘ta mas’uliyatli, shu bilan bir qatorda, ancha mashaqqatli ish hisoblanadi. “Manbalar – xoh ular toshbitiklar bo‘lsin, xoh qo‘lyozmalar bo‘lsin yoki litografik nashrlar bo‘lsin, o‘sha o‘zi mansub davrning in’ikosidir. Vatanimiz qo‘lyozma xazinalarida saqlanayotgan minglab qo‘lyozma yodgorliklar ulug‘ ajdodlarimizning tafakkuri, o‘y-u tuyg‘ularini, ilm- u ma’rifatlarini, orzu va armonlarini mujassam etgan bitmas-tuganmas xazinadir. Ushbu manbalarga nechog‘lik yondashish va qay yo‘sinda tadqiq etish masalasi hamda davrlarda ham dolzarb bo‘lgan”[1]. Ayniqsa, lirik shoirlar devonining qo‘lyozma va toshbosma nusxalarini ilmiy jamoatchilik va keng ommaga yetkazish uchun, eng avvalo, matnni tabdil qiluvchi kishi arab, fors va eski o‘zbek yozuvidan yaxshigina xabardor bo‘lishi, mumtoz matnlarda uchrovchi so‘z va tushunchalar mohiyatini chuqur bilishi talab etiladi. Eski o‘zbek yozuvidagi ba’zi matnlarda asl matnga xattotlar tomonidan ba’zi o‘zgartirishlar kiritilgan. Bir shoir qalamiga mansub, ammo bir necha xattotlar tomonidan ko‘chirilgan devonlarda bir qator matniy farqlarga duch kelish mumkin. Ularning har biri bilan tanishgan holda devonning eng mukammal va asliyatga yaqin varianti tiklash uchun ba’zan yillar kerak bo‘ladi.Shuning uchun bu sohada amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ishlar, yechimini kutayotgan muammolar talaygina.

“Klassik ijodkorlar o‘z asarini yozib bo‘lgach, tinchigan emas. Keyingi kulliyotlarda, devon tuzish jarayonida uni qayta ko‘rib, jiddiy o‘zgartirishlar ham kiritgan. Tadqiqotchi Sharq qo‘lyozmalari ustida ishlaganda buning singari holatlarni nazardan chetda qoldirmasligi kerak. Sharq qo‘lyozma manbalariga o‘ziga xos ilmiy yondashuv talab etiladi[2]. Xususan, xonliklar davri adabiyoti (adabiy muhitlar) davrida lirik shoirlar tomonidan yuzlab devonlar yaratildi. Ular hozirda Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanmoqda. Ayni shu devonlardagi g‘azallarning bizga ma’lum o‘zbek tilidagi varianti bilan asl matnni solishtirganimizda ba’zi farqli jihatlarga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Quyida Xorazm adabiyotining atoqli vakili bo‘lgan Pahlavonquli Ravnaq g‘azallarining darsliklarda berilgan varianti bilan asl devondagi matnini qiyosan solishtirgan holda, ulardagi ba’zi tafovutlarga to‘xtalamiz.

Ravnaq XVIII asrda yashagan va lirikaning o‘nlab janrlarida barakali ijod qilgan. Ravnaqning lirik merosi o‘sha davrda yaratilgan bayozlar va to‘plamlar tarkibiga kiritilgan. Shuningdek, shoir o‘z g‘azallarini to‘plab “Devoni Ravnaq” nomli devon tartib bergan. Ushbu devonda Ravnaqning g‘azal, muxammas,

[1] Jo‘raboyev O. Matnning matn osti sirlari. – Toshkent: Tamaddun, 2017. – Б.87.

[2] Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. – Toshkent, 2017. – Б.6.

mustazod, qasida kabi janrlardagi she'rlari o'rin olgan. Ravnaq ijodining adabiyotshunoslikda o'rganilishi, asosan, mustaqillikdan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. Bu borada akademik Vohid Abdullayev tadqiqotlari alohida e'tiborga molik. Bundan tashqari, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi tomonidan yaratilgan "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligining 3-tomida Ravnaq hayoti va ijodiga ancha keng to'xtalingan va uning bir qancha g'azallari mazmun va poetika jihatidan tahlilga tortilgan. Darslikdan o'rin olgan "Pahlavonquli Ravnaq" sarlavhali salmoqli maqola filologiya fanlari nomzodi Oyto'ra Rasulova tomonidan yozilgan.

Mazkur darslikdagi berilgan g'azallarni "Devoni Ravnaq"da keltirilgan g'azallar bilan qiyoslash jarayonida tabdildagi ba'zi xatoliklar borligi kuzatiladi. Jumladan, Ravnaqning Lutfiy g'azaliga ergashib yozilgan "Xoh inon, xoh inonma" radifli g'azali matla'si darslikda quyidagicha:

Jonim sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Kuydi jigarim, xoh inon, xoh inonma.
Ravnaq devonidagi bayt esa:
Yondim sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Kuydi jigarim, xoh inon, xoh inonma.

Mazmunan "jigar kuyishi", ya'ni oshiqning o'rtanishi uning ishq o'tida yonganidan dalolat beradi. Shuning uchun, darslikdagi "jonim" so'zi noto'g'ri tabdil qilingan. Bunda ikkita taxminni ilgari surish mumkin: Avvalo, qo'lyozma matnlar, asosan, nastaliq xatida ko'chirilgani sababli ularning yozuvdagi shakli, ya'ni yozilishi bir-biriga yaqin (جانيم – يانديم) bo'lganligi tabdil qiluvchini adashtirgan bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, Ravnaq lirik asarlari uning devonidan tashqari, turli bayozlardan ham o'rin olgan va olimaning devondan emas, balki yondosh manbalardan foydalangani bilan bog'liq. Bizningcha, Vohid Abdullayev maqolasida ham bu baytning "yondim sevarim" shaklida qo'llangani eng to'g'ri variant hisoblanadi.

Darslikdagi quyidagi baytlarga e'tibor qaratamiz:
Halokimni tilarlar bir necha g'addoru hosidlar,
Xudoyo sen bilursen ***bilmon*** *ne gunohim bor.*
Mani *mazlumni saqla* ***xudoyo*** *o'z panohingda,*
Kim emdi zulmdin *Ravnaq* ***gahe*** *holi tabohim bor.*[1]
Shoir devonida esa ushbu g'azal quyidagicha:
Halokimni tilarlar bir necha g'addor-u hosidlar,
Xudoyo, sen bilursen, ***hech bilmon,*** *ne gunohim bor.*
Mane *mazlumni saqla,* ***Iloho****, o'z panohingda –*
Ki, a'do *zulmidin Ravnaq* ***kibi*** *holi tabohim bor*[2].

Ko'rinadiki, darslik va qo'lyozmadagi matnlarda bir talay tafovutlar mavjud. Birinchidan, darslikdagi ikkinchi va uchinchi misralardagi undalma sifatida qo'llangan "Xudoyo" so'zi tinish belgi bilan ajratilmagan. Hatto, uchinchi misrada kichik harf bilan ham ifodalangan. Ikkinchidan, darslikdagi matnning ikkinchi misrasidan "hech" so'zi tushirib qoldirilishi vazn buzilishi olib kelgan. Uchinchidan, ikkinchi baytdagi beshta so'zning darslikdagi matnda o'zgartirilishi mazmun g'alizligiga sabab bo'lgan. Asliyatdagi shakliga ko'ra, baytning mazmuni lirik qahramon tilidan quyidagicha ifodalanadi: – *Ey Allohim, mendek mazlumni o'z panohingda saqlaginki, dushmanlarning zulmidan Ravnaq kabi xarob ahvoldaman.* Darslikdagi matnda esa ushbu mazmun buzilgani yaqqol ko'rinib turibdi.

Tabdildagi bu o'zgarishlar bevosita ijodkorning baytlarda qo'llangan badiiy niyati ifodasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Buni darslik va qo'lyozmadagi matnlar qiyosi misolida ko'plab uchratish mumkin.

"Devoni Ravnaq"ning 36-sahifasida "Bor" radifli g'azal mavjud:

Nodon aziz-u muhtaram-u lek xordur,
Har ***odameki*** *donishi ta'bi rasosi bor*[3].

Darslikda ushbu baytdagi "odameki" so'zi o'rniga, "olimeki" so'zi qo'llangan. Vaholanki, eski o'zbek yozuvida bu ikki so'zning yozilishi turlicha: odam (آدم), olim (عالم). Olima bayt tahliliga to'xtalib, "ekspluatatsiyaga asoslangan feodalizm tuzumida progressiv fikrdagi ma'rifatparvar olim va shoirlarning moddiy tomondan siqilganligini, ularning ayanchli ahvolini haqqoniy tasvirlaydi"[4] deb noxolis xulosa chiqaradi. G'azal matnini kuzatadigan bo'lsak, unda shoir dunyoning bevafoligi, dunparvarligi yomonlarning izzatda, yaxshilarning uqubatda yashashini tasvirlaydi, xolos. Fikrimizcha, bu o'rinda matn hukmron mafkura qoliplariga moslashtirilgan.

Ravnaqning darslikdagi ijtimoiy lirikasi tahlilida keltirilgan g'azallarda ham matniy tafovutlarni kuzatish mumkin:

Ta'makim sendadur xarvor-xarvor,
Ajab yo'q bo'lmog'ing xalq oldida xor.
Ishing aybi kishiga ta'n etarsen;
Nedur tig'ing senga bu bo'lsa kirdor[5].

Devonda esa "ajab yo'q" birikmasi o'rniga "ajabkim" so'zi qo'llangan. to'rtinchi misra esa quyidagicha:

Ishing aybu kishiga ta'n etarsen,
Nedur ta'ning sanga bu bo'lsa gar dor[6].

[1] O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.276.

[2] Devoni Ravnaq. Qo'lyozma. – O'zR FASHI fondi, Inv.№922. – Б.34.

[3] Devoni Ravnaq. Qo'lyozma. – O'zR FASHI fondi, Inv.№922. – Б.36.

[4] O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.273.

[5] O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.274.

[6] O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.48.

Mazmuni: Qilayotgan ishing ayb bo‘lsa ham, boshqalarga ta’na qilasan. Aslida bu ishing (birovlarni ta’na qilishing) o‘zing uchun dor bo‘ladi.

Ko‘rinadiki, misralarda mazmun turlicha ifodalangan. “Ta’n” so‘zi o‘rniga “tig‘” so‘zining ishlatilishi mantiqiy jihatdan ham to‘g‘ri kelmaydi. Negaki, undan oldingi misrada shoir zamonni kishini nohaq ayblashda “ta’n etishda” ayblamoqda ekan, demak keyingi misrada ham shu so‘zni (ta’n) qo‘llash bayt mazmuniga to‘laqonli mos keladi. Yana bir jihat borki, eski o‘zbek tilida “kirdor” va “gar dor” so‘zlari bir xil yoziladi (کردار). Shu sababdan, darslikda misra xato o‘qilgan bo‘lishi mumkin. Biroq, “kirdor” mustaqil emas, balki qo‘shma so‘z tarkibida “qiliq, ravish, tarz ko‘rinishida qo‘llanadigan birlik. Masalan, badkirdor – yomon qiliqli, yomon tabiatli kabi.

Boshqa bir bayt sharhiga e’tibor qaratamiz:

Adam ahlida, fig‘onkim, mane nokom kibi,
Gardishi davri falak bergan emas yod hanuz[1].

Ravnaq devonidan olingan ushbu baytda “adam ahli” deya shoir yo‘qlik ahlini nazarda tutmoqda. Aylanuvchi davri falak esa haligacha o‘zi singari boshqa bir bechorani ko‘rmagan. Bu baytda, asosan, zamondan shikoyat motivlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Biroq ushbu baytning darslikdagi tabdili biroz boshqacha:

Sitam ahlidin fig‘onkim mani nokom kibi,
Gardishi davri falak bergan emas bod hanuz[2].

“Sitam” so‘zining baytda qo‘llanishi butunlay boshqa ma’no tashiydi. Ikkinchi misradagi “yod”ning “bod”ga aylanishi, ularning yozuvdagi shakliy yaqinligi (باد – یاد), aniqrog‘i anglash qiyin bo‘lgan birgina nuqta bilan farqlanishi natijasida yuzaga kelgan. Bu esa asl matndagi ifodalangan mazmundan keskin farq qiluvchi ma’no anglatadi va ma’noviy g‘alizlik yuzaga keladi.

Darslikdan o‘rin olgan Ravnaq lirikasiga oid quyidagi misralarda ham ayrim matniy nuqsonlar mavjud:

Ul qimizning gar kabkka bo‘lg‘ay erdi dilxoh,
Sho‘rboyi issig‘ bor esa qo‘y go‘shti semiz[3].

Bu baytdagi “gar kabkka” so‘zi tushunarsiz va baytga deyarli ma’no ifodalamaydi. “Devoni Ravnaq”da bu bayt quyidagicha:

Ul qimizning gazakig‘a bo‘lg‘ay erdi dilxoh,
Sho‘rboyi issig‘ bor esa qo‘y go‘shti semiz[4].

Mazmuni: semiz qo‘y go‘shtining sho‘rvasi qimizga diltortar, yoqimli gazak bo‘ladi. “Gazakig‘a” so‘zini “gar kabkka” tarzida tabdil qilinishi mazmuniy g‘alizlikni keltirib chiqargan. Keyingi baytning ham darslikdan o‘rin olgan varianti xatolikdan xoli emas:

Qayda ilg‘ay ko‘ziga shohning atlas to‘nini,
*Har **gadoyeki bor** faqr yo‘lida **qasri** qimiz*[5].

Mazkur baytning ikkinchi misrasi devonda quyidagicha:

*Har **gadoyeki kiyar** faqr yo‘lida **qaro** kiyiz*[6].

Ikiinchi misra matnidagi uchta so‘zning darslikda butunlay o‘zgarib ketishi tushunarsiz mazmun keltirib chiqargan. Bizningcha, bu ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning yozuvdagi shakldoshligi bilan bog‘liq. Devondan o‘qigan variantimiz mazmunan tugal va poetik mukammal hisoblanadi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, adabiyotshunoslikda Ravnaq lirikasini o‘rganish bo‘yicha bir qancha chalkashliklar va munozarali masalalar mavjud. Shu sababdan, hozirgi matnshunoslik va adabiyotshunoslik oldida turgan eng muhim masalalardan biri bu – nafaqat Pahlavonquli Ravnaq, balki boshqa ijodkorlar adabiy merosini ham mukammal, xatolardan holi tarzda o‘quvchilarga yetkazishdir. Shuni ta’kidlab o‘tish joizki, devon tabdilida qilingan birgina xato ham kelgusida bir necha o‘nlab xatolarga sabab bo‘lishi mumkin. Bu muammolarni yechish uchun, eng avvalo, ishni mavjud darsliklarni isloh qilishdan boshlash zarur.

Resume. The article compares the versions of the ghazals of Pahlavankuli Ravnak, a famous representative of Uzbek classical literature, with the original ghazal text in the poet’s devan, by focusing on the textual differences in them.Changes in meaning caused by misinterpretation are discussed.

Резюме. В статье сравниваются варианты газелей Пахлаванкули Равнака, известного представителя узбекской классической литературы, с оригинальным текстом газели в деване поэта, акцентируя внимание на текстуальных различиях в них. Обсуждаются смысловые изменения, вызванные неправильным толкованием.

[1] Devoni Ravnaq. Qo‘lyozma. – O‘zR FASHI fondi, Inv.№922. – Б.54.
[2] O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.284.
[3] O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.269.
[4] Devoni Ravnaq. Qo‘lyozma. – O‘zR FASHI fondi, Inv.№922. – Б.56.
[5] O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – Б.269.
[6] Devoni Ravnaq. Qo‘lyozma. – O‘zR FASHI fondi, Inv.№922. – Б.56.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2024; 4
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BO'LAJAK RUS-TILI O'QITUVCHILARNI INNOVATSION PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH JARAYONLARINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Abduqayumova Nargiza Raimovna,
Termiz davlat universiteti rus tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi

Bo'lajak rus tili o'qituvchilarini umumiy o'rta ta'lim maktab innovatsion pedagogik faoliyatiga tayyorlashni takomillashtirish metodikasi, o'qituvchilar mehnati mazmuni va xarakterining chuqur tahliliga asoslanadi. Ushbu toifaga mansub o'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati to'g'risida yetarli darajada to'liq va obyektiv tasavvurga ega bo'lish uchun unga mos modelni qurish kerak.

Model – bu "har qanday tabiatdagi bir obyekt bo'lib, unga tadqiq etilayotgan obyektni shunday joylashtirish mumkinki, uni o'rganish bu obyekt haqida yangi axborotlar beradi".

Modellashtirish – har qanday tabiatdagi shunday obyektni (modelni) qurish (yoki tanlash) va o'rganish bo'lib, unga tadqiqot etilayotgan obyektni shunday joylashtirish mumkinki, uni o'rganish bu obyekt haqida yangi axborotlar beradi"[1].

Rus tili o'qituvchilari faoliyatini modellashtirishda majmuaviy yondashuv metodikasi qabul qilingan bo'lib, unga "obyektni qarab chiqishda fanlararo bog'liqlik, to'liqlik va darajalilik" prinsiplari xarakterlidir. Bu prinsiplar modellashtirishning real tadqiqot vositalaridan biri hisoblanib, o'qituvchini loyihalashtirilayotgan innovatsion faoliyatining yaxlitligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Modelni yaratish bo'yicha keyingi harakatlarimizni aniqlab olish maqsadida ana shu prinsiplarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Fanlararo bog'liqlik prinsipi obyekt to'g'risida predmetli tasavvur sintezini amalga oshirishni nazarda tutadi, ya'ni mutaxassis-o'qituvchilar innovatsion faoliyatini izohlash ular o'rganadigan jamiyatshunoslik, psixologik-pedagogik, metodik va boshqa fanlarga tayanadi. Biroq innovatsion faoliyatning muhim komponentlari ro'yxatini aniqlashda bu fanlarni oqilona birlashtirmasdan tadqiqotning fanlararo bog'liqligi ta'minlanmaydi. Bu prinsipning asosiy vazifasi ham ana shunda – modelni yaratish maqsadida mutaxassislar – o'qituvchi-predmetchilar o'rganayotgan barcha o'quv fanlarini birlashtirish lozim.

Ikkinchi prinsip (tadqiqotning to'liqligi) obyektni modelda adekvat ifodalashdan kelib chiqadi. Ma'lumki, tadqiqotda to'liqlikning yo'qligi olingan natijaning ishonchsizligini kuchaytiradi. Bu esa undan foydalanish sohasini chegaralab qo'yadi. To'liqlik deganda obyektning tadqiq qilinmagan qirralari tushunilib, tuzilmalangan ko'rinishda uning yaxlitligini mos ravishda ifoda etadi. Tahlilning to'liqligi modelda pedagogik-innovatsion faoliyatning barcha tomonlari qayd etilishining bevosita kafolati sanaladi. Shu holatni hisobga olgan holda o'qituvchi faoliyati ko'rsatkichlari ro'yxati va uning morfologik tarkibi turli usullar yordamida ko'p martalab tekshirish tufayli yetarli darajada to'liq (mutlaq emas, albatta) shakllanadi.[2]

Uchinchi prinsip tadqiq qilinayotgan obyektni o'rganishni har bir darajada obyektning yaxlitligini ifodalashga qodir bo'lgan yana ham umumiyroq va yanada xususiyroq omillar, vaziyatlar, holatlarga ajratishni talab qiladi. Mutaxassis o'qituvchining pedagogik-innovatsion faoliyati modelini yaratishda *ko'p darajalilik* uning barcha bosqichlarida o'z ifodasini topgan. Shuning uchun bu prinsip negizida mutaxassis-o'qituvchining innovatsion faoliyatini komponentlari ro'yxati, u darajada – umumiy, oraliq va aniq darajadagi komponentlar ro'yxati tuzildi. Binobarin, faoliyat mazmuni har bir bosqichda alohida aks etadi va turli maqsadlarga xizmat qiladi.

Rus tili o'qituvchisini metodik innovatsion faoliyati modelini ishlab chiqishda ikki o'zaro bog'liq va bir-biri bilan taqozolangan obyekt: o'qituvchi shaxsi va uning pedagogik-innovatsion faoliyati e'tiborga olindi. Bunday faoliyatni biz bir tomondan, umumlashtirilgan va yetarli darajada unifikatsiyalangan (bir xilga keltirilgan) fenomen sifatida, boshqa tomondan esa – maktab ta'limining yaxlit umumiy maqsadlarini – o'quvchi yoshlarni mustaqil hayotga va jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi talablariga muvofiq ravishda

[1] Sayidahmedov N.S. Voprosi podgotovki studentov k innovatsionnoy deyatelnosti общеobrazovatelnoy shkoli // "Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy kasbiy ta'lim muammolari" – Resp. ilmiy anjuman materiallari. – Guliston, GulDU, 20-21- noyabr, 2008.

[2] Zaripova M.K. Bo'lajak o'qituvchilarni innovasion pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonlarini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish: Ped.fan. fal. dok. (PhD) diss... – Termiz, 2022. – 128 b.

mehnatga tayyorlashni amalga oshiruvchi ma'lum doiradagi sub'ektlarga (mansabdor shaxslarga) xos bo'lgan metodik tizim sifatida qaradik. Bu faoliyat bir qator alohida harakatlar (umumiy maqsadga erishish usullari) va o'zaro aloqador komponentlardan tarkib topadi, ularning har biriga mutaxassis – fan o'qituvchisining ma'lum kasbiy funksiyasi mos keladi.

Faoliyatning birinchi turi – "Innovatsion metodik tajribani ko'chirish"[1]ni qarab chiqamiz. Unga umumiy o'rta ta'lim maktabi rus tili o'qituvchilari hal qilishi kerak bo'lgan vazifalar bo'yicha farq qiluvchi faoliyatning uchta sinfi kiritildi.

Birinchi sinflarda rus tili darslarida– "yangilik mazmunini tahlil qilish va baholash"; vazifasi – pedagogik tajribaning yangilik darajasini tahlil qilish va baholashdir. Ikkinchi sinf – "tajribani joriy qilish tahlili va uni baholash"; vazifasi – uni joriy qilish ko'lami bo'yicha axborotlar olish. Uchinchi sinf – "innovatsion takliflarni ko'chirish mexanizmini ishlab chiqish"; vazifasi – yangi harakatlarni egallash bo'yicha ishlanmalar rejasini tuzish.[2]

Faoliyatning ikkinchi turi sifati "rus tili darsida pedagogik, metodik yangiliklarni ishlab chiqish" faoliyatning to'rtta sinfini o'z ichiga oladi. Birinchi sinf "metodika amaliyotini tanqidiy tahlili" bo'lib, uning vazifasi pedagogika nazariyasi va amaliyotida muammoning ishlanganlik darajasini aniqlashdan iborat. Ikkinchi sinf esa "muammoning yechish g'oyalarini qidirish", uning vazifasi mavjud ziddiyatlarni o'rnatish, ularni hal etish usullari va metodlarini tanlashdir. "Innovatsion loyihalarni ishlab chiqish" uchinchi sinf bo'lib, uning vazifasi loyihalash bosqichlarini ajratish, har bir bosqich maqsadlarini, ularni amalga oshirish vaqtini aniqlashtirish hisoblanadi. Va nihoyat, to'rtinchi sinf – bu "innovatsion loyihalarni baholash", uning vazifasi natijaviylikni baholash sanaladi.

Faoliyatning uchinchi turi "pedagogik tajriba-sinovlar o'tkazish" bo'lib, faoliyatning to'rt sinfini o'z ichiga oladi. Birinchi sinf – "maqsadlarning qo'yilishi"; vazifa – sinovning asosiy vazifalarini bajarish; ikkinchi sinf – "rejalashtirish" - tadqiqot dasturini ishlab chiqish, asosiy savolni o'rtaga tashlashni nazarda tutadi. Uchinchi sinf – "o'tkazish"ning vazifasi o'tkazilgan tadqiqot asosida zaruriy metodlardan foydalanib, ilgari surilgan taxminni isbotlovchi yangi ilmiy axborotni qo'lga kiritishdir. "Natijalarni tahlil qilish va baholash" deb nomlanuvchi to'rtinchi sinfning vazifasi xulosalar chiqarish va takliflar berishdan iborat.

"Innovatsion metodik tajribani uzatish" deb ataluvchi faoliyatning to'rtinchi turi ham faoliyatning to'rtta sinfini o'z ichiga oladi, har bir sinf aniq vazifalarga ega. Agar birinchi sinf, ya'ni "maqsadlarning qo'yilishi" yangi pedagogik g'oyalarni uzatishning asosiy vazifalarini ajratishni nazarda tutsa, ikkinchi sinf – "vazifalarni rejalashtirish" yangiliklarni uzatish uchun harakatlar tarkibi va ketma-ketligini aniqlash, kalendar reja-grafiklarni ishlab chiqishdir. "Uzatish jarayoni" deb nomlanuvchi uchinchi sinf samarali didaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'quvchilarning maqsadga yo'naltirilgan o'quv-biluv faoliyatini tashkil etishni talab qiladi. So'nggi to'rtinchi bosqich – "tahlil va baholash" - uzatish harakatini nazorat qiladi va baholaydi.

Rus tili o'qituvchi-innovator mehnati mazmunining tahlili, kutilgandek, innovatsion metodik tajribani ko'chirish va uzatish, ya'ni o'quv-tarbiya jarayoni va uni tayyorlashga ko'p vaqt sarflanishini ko'rsatdi. (I va IV turlar - 68,3 foiz). Biroq pedagogik yangiliklarni ishlab chiqishga o'qituvchi ish vaqtining deyarli uchdan bir qismi ketadi (II tur – 30,9 foiz). Pedagogik sinovni o'tkazishda texnik va metodik ta'minotga va uning natijalarini tahlil qilishga ko'p vaqt sarflanadi (6,2 foiz). Bu haqiqat, albatta. To'g'ri, tajriba-sinov sinfini avvaldan tayyorlash va tadqiqotni o'tkazish bosqichlarini qaytadan yaxshilab ishlash hisobiga vaqt sarfini sezilarli darajada qisqartirish mumkin (zarur ham).

Yuqoridagi firlarga asoslanib tadqiqot jarayonini ikki bosqichdan iborat ko'rinishda ifodalash maqsadga muvofiq sanaladi:

Tadqiqot jarayonini ikki bosqichdan iborat ko'rinishda ifodalash mumkin:

bilimlarning standartlashtirilmagan ro'yxatini bo'laklarga ajratish;

saralab olingan bilimlarni tizimlashtirish, ularni to'liqlik va reprezentativlikka tekshirish.

Bilimlarni bo'laklarga ajratishda tadqiqot davomida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan metodika yordamida olingan empirik material asos bo'ldi. Natijada umumiy o'rta ta'lim maktablarida innovatsion faoliyatni amalga oshirishda o'qituvchi tomonidan foydalaniladigan bilimlarni ajratib oldik. Bu bilimlar to'liqlikka tahlil qilindi.

Saralab olingan bilimlarni tizimlashtirish umumlashmali darajalar yordamida amalga oshirildi. Bu darajalarning birinchi va ikkinchisi turli fan o'qituvchilariga zarur bilimlarni tanlash uchun unifikatsiyalashgan (bir xilga keltirilgan) hisoblanadi, innovatsion sohadagi bilimlarni umumlashtirishning uchinchi va to'rtinchi darajasi esa o'qituvchi tayyorgarligining yo'nalishiga qarab farq qiladi.

[1] Tojiev M va b. Pedagogik texnologiya: Zamonaviy ilmiy-nazariy asosi. – Toshkent: Ishonch – M.S, 2008. – 184 b.

[2] Umumlashtirishning ikkinchi darajasida nazariyalar voqelikning aniq bir sohadagi qonuniyatlarni ochib berishiga qarab ajratildi. Binobarin, bilimlarning ikkinchi darajasi oldindan ajratib ko'rsatilgan sohalar bo'yicha bilimlarning aniq doirasi bilan ifoda etilgan. Sayidahmedov N.S. Pedagogikada yangicha fikrlash. – Toshkent: Istiqlol, 2002. – 62 b.

Bilimlarni umumlashtirishning birinchi darajasida voqelikning turli sohalaridagi qonuniyatlar va ahamiyatli aloqalar to‘g‘risida yaxlit tasavvur uyg‘otuvchi, umumiy belgi bilan birlashgan nazariyalar to‘plami tanlandi. Shunday qilib, ajratib olingan jami bilimlar yig‘indisi bu darajada quyidagilar bilan ifodalangan:

a) *metodologik bilimlar sohasi*, bunga innovatsiyalar qonuniyatlarini ochib beruvchi nazariyalar, pedagogik tadqiqotlar o‘tkazish metodlari kiradi;

b) *psixologik-pedagogik bilimlar sohasi* innovatsion jarayonlarning qonuniyatlarini ochib beruvchi va tushuntiruvchi nazariyalarni o‘z ichiga oladi.

v) *metodik bilimlar sohasi* pedagogik yangiliklarni o‘qitish jarayoniga joriy qilish ketma-ketligini ochib beruvchi va ularning natijaviyligini baholash borasidagi nazariyalar to‘plamini birlashtiradi.

g) *maxsus bilimlar sohasi*, alohida olingan fan uchun pedagogik innovatsiya xususiyatlarini tushuntiruvchi nazariyalar to‘plamidan iborat.

Resume: Methodology for improving the preparation of future Russian-language teachers for innovative pedagogical activities of the General Secondary Education School, rounding method of innovative activities, model of innovative activities, methodology for achieving the established maxad using optimal (most optimal) methods for short-term effectiveness of innovative activities, ways are provided. In order to have a sufficiently complete and objective idea of the professional-pedagogical activity of a teacher belonging to this category, it was recommended to build a suitable model for him.

Резюме: Методика совершенствования подготовки будущих учителей русского языка к инновационной педагогической деятельности общеобразовательной школы, метод округления инновационной деятельности, модель инновационной деятельности, методика достижения поставленной цели, пути повышения эффективности инновационной деятельности в краткосрочной перспективе с помощью оптимальных (оптимальных) методов. Для того чтобы иметь достаточно полное и объективное представление о профессионально-педагогической деятельности педагога, относящегося к данной категории, было рекомендовано построить для него соответствующую модель.